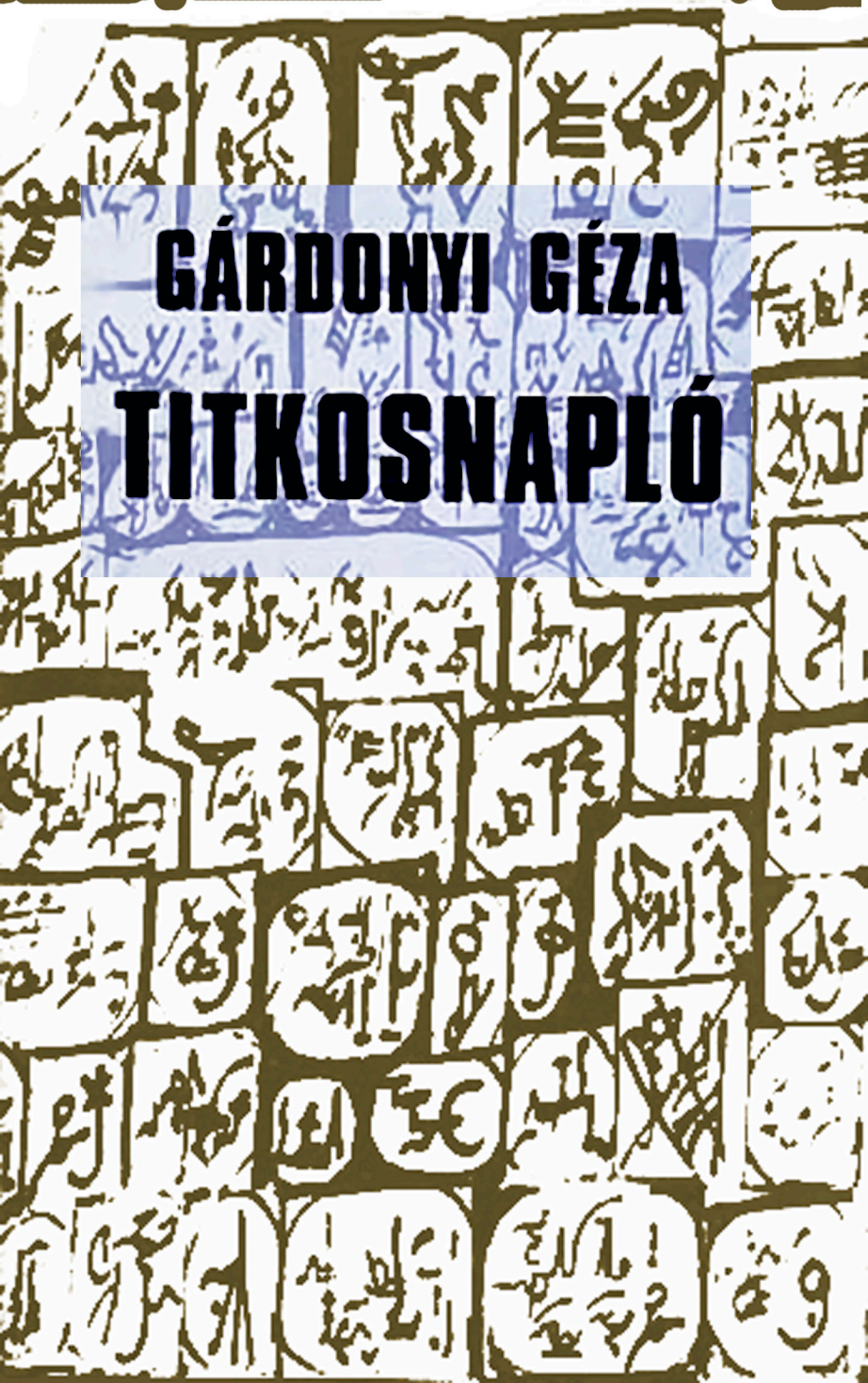
GÁRDONYI GÉZA
TITKOSNAPLÓ

Gárdonyi Géza „kövek alatt nőtt fűnek" mondta magát – vagyis szerénynek, elnyomottnak, de kitartónak: megjelenésében jelentéktelen, vékonypénzű embernek, akiben azonban a kamaszok örökké kielégítetlen kutató szenvedélye él. Kamasz korában Franklin életelveihez mérte magát, de még negyvenes éveiben is új meg új hitekhez, elvekhez igazította életét.

Kossuth fegyvergyárosának a fiában 48 forradalmi emlékei éltek, hisz Aradról, a halálos ítélet elől szökött apja, Ziegler Sándor, a társadalmi változtatás igényét adta örökül gyermekeinek. S Gárdonyi már első sikeres regényében, *A lámpás*-ban is ezt a gyerekkori tanítást kívánta megvalósítani. Ha később el-elkalandozott is ettől az alapgondolattól – nem lett hűtlen hozzá.

Három évig tanított, s mintegy tíz évig dolgozott újságíróként. Tsöre Ádány parasztfigurájától Göre Gábor leveleiig, a folytatásos kalandregényekig mindent írt – kényszerből. Később szégyellte, megtagadta ezeket a hamis, álnépies „idilleket". A huszadik század első évtizedében megszületnek nagy regényei: az *Egri csillagok*, *A láthatatlan ember*, az *Isten rabjai*, s jelzik írásművészetének állomásait.

1897-ben vonult vissza Egerbe. Megismeri s bejárja a buddhizmus, a lélekvándorlás tanainak útvesztőit egészen a spiritizmusig. De sohasem feledkezik el egészen ifjonti materialista – darwini tanításokon nőtt – önmagáról. Regényein több nemzedék tanulta meg átélni, átérezni nemzeti történelmünket.

GÁRDONYI GÉZA

TITKOSNAPLÓ

GÁRDONYI GÉZA

TITKOSNAPLÓ

A VÁLOGATÁS, A BEVEZETŐ TANULMÁNY
ÉS AZ UTÓSZÓ Z. SZALAI SÁNDOR MUNKÁJA

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

A KÖTET KOROMPAI JÁNOS MUZEOLÓGUS
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL KÉSZÜLT

A TITKOSÍRÁS MEGFEJTŐI
GILICZE GÁBOR ÉS GYÜRK OTTÓ

ISBN 963 15 0186 8

© SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ, 1974

TARTALOM

A „Titkosnapló" története (Z. Szalai Sándor) 5

NAPLÓ 1915–1922 17

MORFIUMCSEPPEK 35

MESTERKÖNYV 51

CÍMSZAVAK A DRÁMÁKRÓL 149

A TERMÉSZET KALENDÁRIUMA 159

MÁS SZÓVAL A SZÓT ! 177

KÉT BESZÉDVÁZLAT 215

Eligazító Gárdonyi titkosírásos feljegyzéseinek olvasásához (Z. Szalai Sándor) 221

A „TITKOSNAPLÓ" TÖRTÉNETE

Közel ötven esztendeig nyugtalanította-izgatta az érdeklődők figyelmét az a vaskos kötet, melyet Gárdonyi Géza titkosírással írt. Mint rejtélyes és féltett relikviát őrizték az egri emlékmúzeumban, s mivel tartalmát, használhatóságát, valamint latin betűs címfelirata (a Tibetan grammar) értelmét nem ismerték, titkosnaplónak vélték s kereszteltek el.

Megfejtése egyre kilátástalanabb vállalkozásnak tűnt. Az első próbálkozók – köztük neves tudósok – sorra csődöt mondottak: nem tudtak mit kezdeni a sajátos, minden korábbi hasonlótól elütő írásrendszerrel. Csak távolról hasonlított a régi magyar rovásíráshoz; egyesek asszír, ind, héber, egyiptomi elemek követhetetlen-furcsa keveredését látták benne.

De az író családtagjai is majdnem ugyanúgy találgatásokra kényszerültek, mint a rejtjeles írások szakértői. Hogy tudhatták volna, mi lappang a kalligrafikus ábrák mögött, amikor erről az író nekik sem igen beszélt! Egyik fia, József, úgy tudta s azt állította, hogy „tibeti írása (vagy ahogy a családban nevezték: tibetűi) kulcsát" apja „magával vitte a sírba".

A Gárdonyi-műveket kedvelő olvasók, kutatók, muzeológusok azonban nem akartak, nem tudtak belenyugodni ebbe. A kortársi emlékezésekhez fordultak tanácsért. Újra és újra elhangzott hát a kérdés: vajon milyen meglepetést tartogatnak a titkosírásos feljegyzések? Mert közben kiderült, hogy nem egyetlen kötetet, hanem a naplószerű füzetek, noteszek egész sorozatát kellene megfejteni – ha tudni lehetne, hol lelhetők föl ezek. S amíg a kérdések, illetve a vállvonogató, hevenyészett válaszok megfogalmazódtak, az író személyisége körül gyűrűző, tetszetős-hamis legendák furcsa epizódjává nőtt a titkosírás is – csakúgy, mint a Gárdonyi „nőgyűlöletére", egyre zártabb-menekülőbb természetére, „különc" hajlamaira, „misztikus elré-

vedezéseire", zárt spalettás és tetővilágításos szobájára utaló, felszínes híresztelések.

Igaz, tréfacsináló kedvében olykor maga az író is hozzájárult a gyanú magvainak elhintegetéséhez. Úgy hírlik, amikor már nem bírt a jólértesültségüket fitogtató riporterekkel, akik életének intim részleteiről, munkamódszeréről, terveiről, sikereinek hátteréről faggatóztak nála Egerben, és szenzációt szimatoltak minden lépésében, épp hieroglifjeivel hessegette el íróasztalától a túlságosan kíváncsi tekinteteket.

Tény, hogy egyszer egy titkosírásos jegyzetét mutatta fel beugró magyarázatul – a záporozó kérdések megválaszolása helyett. Mécs Alajos 1921 nyarán megjelent riportjából olvashatjuk: „Már szedelőzködtünk, amikor egy kínai írással telejegyzett puha füzetet tett elénk: a naplója volt. Az első pillanatban azt hittük, hogy valaki kínai nyelvre fordította, de Gárdonyi csakhamar felvilágosított arról, hogy ez nem kínai, hanem az ő külön írása és azt rajta kívül ember elolvasni nem tudja." Az egri múzeumban látható újságlapon az idézett részt így igazította helyre Gárdonyi: „Én ugyan nem tettem, hanem ők szemlélődtek az íróasztalomon." Nyilván nem szerette, ha illetlenül s kéretlenül keresgéltek ott. Ellenben gyakori, kedves vendége, a Pesti Hírlap tudósítója, Porzsolt Kálmán kérésére szívesen felolvasott néhány részletet a titkosírásos munkáiból: „pár leplezetlen igazságot élő emberekről s megfigyeléseket az életről". Porzsolt 1922 őszén (mindjárt az író halála után) közzétett, Apróságok Gárdonyiról című memoárja így kommentálta: „Galambtojás nagyságú arabeszkek egymás mellé rakva. Több füzet van így teleírva, inkább telerajzolva... Kincs volna az irodalomra, ha meg tudnák fejteni Gárdonyi hieroglifáit."

Gárdonyi József – a már-már felduzzadt legenda szálait tovább kavarva – úgy vélekedett, hogy apja „a hun és a tibeti ékírásból" indult ki s olyannyira „megtanulta a tibeti nyelvet", hogy „irodalmi jegyzeteit is ezen a nyelven készítette". Mint ahogy a pogánykorhoz, kalandozásokhoz fűződő regénye váza készült: hogy senki meg ne tudja, mit tervez, mit ír, amíg be nem fejezi a művét. Mi már tudjuk, amit a kortársak nem tudhattak: hogy Gárdonyi titkosírásának semmi köze a tibetiek nyelvéhez, legfeljebb formális hasonlóságokat mutat a keleti írásrendszerek jobbról balra és alulról fölfelé haladó sorelhelyezésével. Hogy a sokat emlegetett, az író ajkán is el-elhangzott tibeti jelző átvitt értelmű. Nemcsak hogy magyarul

rótta minden művét, gondolatát, ötletét Gárdonyi, hanem általuk nyelvünk „magas, elzárt Tibetjébe" is akart kaput nyitni, rejtélyes játék formájában, ahogy korábban az öröknaptárt is kitalálta és népszerűsítette.

Bárhogy nyilatkozott a nyilvánosság előtt, számított a megfejtők buzgalmára, és számolhatott a majdani közzététel lehetőségével, az önigazolás szükségességével is, nemcsak a művei iránt nem szűnő érdeklődéssel. A Főkönyv (tartalma szerint szinonimagyűjtemény) borítójára írt, kiemelt „útbaigazítás" rá a bizonyság: „Gratulálok, ha megfejtened sikerült: a magyar nyelvnek magas, elzárt Tibetjébe találtál kaput. Ha addig eljutsz, ameddig én, megtalálod azt az aranyalmafát is, amelynek neve: analógia."

De hasztalan volt minden erőfeszítés: sokáig rejtve maradt még az „aranyalmafa titka". Közben elárvult a Tibetan grammar: sok fontos kézirattal együtt nyoma veszett a titkosírásos feljegyzések nagyobb részének. Azt lehetett gondolni, hogy a háború alatt megsemmisültek, s csak az apja hagyatékát gondosan rejtegető Gárdonyi Sándor (a másik fiú) halála után kerültek elő. László János, aki az ötvenes években, meglehetősen kedvezőtlen feltételek közt dolgozott a megfejtés érdekében, csak a múzeumban őrzött szótáranyaghoz jutott hozzá, bár e körülménytől függetlenül is tévútra csúszott. Voltaképp holtpontra jutott az akkori közvélemény jelentékeny részének tetsző, de – mint azóta kiderült – teljesen elhibázott hipotéziseivel, amiket az Irodalomtörténet 1955. évi harmadik számában ismertetett.

Talán mondanunk sem kell, hogy (mai szemmel nézve, illetve Gárdonyi kései műveit ismerve) az író rangjához, világlátásához mennyire méltatlan, megalázó eljárás volt László János önkényes fogása, bátorsága, amellyel az idegbetegnek, sőt félig-őrültnek képzelt Gárdonyi „elszomorító" anamnézisét vázolta föl. Nem csupán a titkait féltő, melengető fantaszta, hanem a „józan nappalainak" ellentmondó, „ópiumos-morfiumos" lázálmainak s „éjszakai" spiritiszta szeánszainak élő, túlvilági szellemekkel társalkodó ember tükörképeit vélte felfedezni a titkosírással rögzített – s számára csak zavaros szóhalmaznak tűnt – műben.

Az író „okkultizmusáról" szóló mesékkel hozta összefüggésbe titkosírása gyakorlatát, mely – úgymond – rendszerességével együtt megfejthetetlen, mert élete utolsó éveiben teljesen elszakadt már Gárdonyi „az emberi és társadalmi realitásoktól": „Kétségbeesetten kopogtat éjszakáról éjszakára

egy nemlétező ajtón, hogy végre hallják már meg mögötte a nemlétező patrónusok. Görcsösen ragaszkodik a maga elképzelte szellemekhez, de csak zavaros, üresen kongó szavak buggyannak fel... tolla nyomán... Segítségkérő arccal fordul gyötrelmes éjszakáinak árnyai felé, »szellemszájak« diktálását, »szellemszemek« intését várja és feltehetően a rögeszmétől megszállottságával mozgatja az abc-vel teleírt papíron a pénzdarabot vagy a poharat... agya botlik, de görcsös makacssággal fut ködképek után" stb. Mint aki folyvást „az irrealitások csalóka és nyomasztó birodalmában", az istenektől várja: sugalljanak neki remekműveket. Neki, aki maga volt a médium is: „nyugtalan éjszakáinak révületében egymaga rótta papírra a megjelenni vélt szellemeknek tulajdonított hallucinációit". Ezzel magyarázza aztán László János azt is, hogy az általa kimutatott szöveg széteső: szinte értelmetlenül „körbekeringő szavak monoton zenéje".

Alapvető tévedése az írásmód jellegének megítélésében mutatkozott: hogy „sokezer, egymástól különböző jelcsoportot" tételezett fel. Először jól látta az alapjelek geometriai egyszerűségét, „szeszélyes összeolvadásuk" viszont annyira megzavarta elképzelését, hogy arra gondolt: bizonyára mindent megtett Gárdonyi „az elolvashatatlanság érdekében". Félrevezette Gárdonyi József állítása is, miszerint apja „a magánhangzókat elhagyta és ugyanarra a mássalhangzóra több egymástól teljesen különböző jelet használt", gondosan ügyelve arra, hogy véletlenül se írjon le választott jeleivel olyan szót, amelynek kibetűzéséből elindulva összeállítható lenne a „sokvariációs betűsor". László János ugyan többszáz-ezer variációt végiggondolt, feltételezve, hogy „a naplóban csak a legritkább esetben" fordulhat elő „ugyanaz a jelcsoport". Egy-egy mássalhangzónak húsz-huszonöt különböző jelét kereste az írásképekben, s kiszámította: „ha egy öt jelből álló szóra mássalhangzóként húsz-húsz jele volt Gárdonyinak", ezt a szót (a húsz az ötödiken hatvány mintájára) már több mint hárommilliófféleképpen írta – írhatta – le. (Arra nem gondolt László János: hogyha valóban így történt volna, mikor lett volna rá elég ideje Gárdonyinak, amikor igencsak gyűltek, szaporodtak íróasztalán s fiókjaiban a művek?) Csupán a Főkönyv forgatása alapján nem tudta (vagy inkább nem merte) elkülöníteni egymástól a 41 hangjelet, illetve betűmegfelelőjükkel azonosítani ezeket, jóllehet „40-45 elemet" gyűjtött ki ő is.

Az 1965 végén, fiókszámra előkerült (többféle, részint vegyes összetételű) titkosírásos feljegyzések nemcsak váratlan lendületet adtak a megfejtés nehéz munkájának folytatásához, hanem szinte új irányt is diktáltak. A múzeum új szerzeménye többszörösen felülmúlta már terjedelemben a Tibetan grammar-t. Az érdekes családi okmányok, több mint ezer levél, sokezer kéziratlap között többszáz kartoncsíkot is találtak: az ugyancsak titkosírásos „egyiptomi szeletek"-et. Át kellett nézni tüzetesebben ezeket, és komolyabban fontolóra venni, amikor újságkivágatokon, kéziratlapokon, borítékokon is fel-felbukkantak rejtjeles sorok, olykor a folyóírással írt műrészletek, sokatmondó utalások, jegyzetek szomszédságában.

Mindez még kevés támpontul szolgált, de már a László-féle okfejtés revíziójára ösztönzött, egyszer-egyszer bizonyítva már annak kétségbevonhatóságát, illetve sejtetvén Gárdonyi titkosírásának valamiféle gyakorlati értelmét. A sokféle papír, füzetfajta, színes írószerszámok használata, s különösen a térkihasználás módja, az egyszerűtől a bonyolult felé haladó rajzosság, az írásmód jellegzetességeinek fölismeréséhez jobb feltételeket nyújtott; s ne feledkezzünk meg arról a szellemi konjunktúráról sem, ami a beporosodott, sematikus Gárdonyi-szemléletünk alaposabbal, megbízhatóbbal való kicserélését eredményezte a hatvanas években, az íróra vonatkozó ismereteink állandó bővülésével, valamint életműve java termésének rendszeres kiadásával.

A megváltozott körülmények között – a munka anyagi és erkölcsi feltételeit megteremtő egri múzeum felhívására – huszonketten jelentkeztek a különös-ritka hagyaték ismeretlen tartalmának földerítésére. Tanárok, diákok, munkások, orvosok, közgazdászok, tisztviselők és mások; a titkosírásos rendszerek-formák ismerete vonatkozásában laikusok és szakképzett kutatók. Gilicze Gábor (egyetemi hallgató) a Füles rejtvényújságból, Gyürk Ottó (honvéd alezredes) egy televíziós vetélkedőből értesült a szokatlan feladatról. A két sikerrel járt megfejtő különböző módon közelített tárgyához (az egyik segédeszközök nélkül, a másik a korszerű technikát hívta segítőtársául), s fölfedezéseik egy napon egybehangzottak.

Ami hosszú ideig reménytelennek látszott, egyszerre csak megvilágosodott. Kiderült, hogy Gárdonyi rejtjeles írásmódja valóban gondosan-ötletesen kitervelt munka – annak ellenére, hogy elsajátítása nem okozhatott évekre szóló kötöttséget. Gárdonyi jegyzeteinek, vázlatainak rögzítését, to-

vábbá a készülő művek szerkezetének ellenőrzését, alakrajzainak finomítását, stílusának csiszolását pedig – minden furcsaságával együtt – megkönnyítette. Hiszen bizonyos idő eltelte után - mint ezt családja is jól látta – már a folyóírás gyorsaságával használta Gárdonyi a titkosírást.

Betű szerinti írás ez, elenyészően csekély rövidítéssel, sőt a magánhangzók rövidségét-hosszúságát is jelölte Gárdonyi, nemcsak a kettős mássalhangzókat. S ismét hangsúlyozni kell: betűrendszerét pont-vonal-körív elemekből, illetve ezek dőlésirány szerinti kombinációiból alakította ki. A kéz kényelmét segítő megoldásokra vonatkozóan ugyancsak találtak néhány táblázatot; egyiken harminchat előírás, példával. („A k *az ó előtt mentül fekvőbb, antul könnyebben átvonható az ó-n." „A* t*-t hagyd ki, mikor írsz. Utólag írd, hogy átvonhasd a többin." „Gubancolásban két szó olyképp is írható egymásra, hogy az egyik vékonyvonalú... Először a vastagot írd. Náddal.")*

Munkájuk izgalmas fordulatáról már tájékoztatást adtak a megfejtők a sajtóban. Itt elegendő talán a leglényegesebb mozzanatokra utalni. Gilicze Gábor – a hangzók törvényszerűsége alapján – a t *jelét sejtette egy kartoncsíkon többször egymás mellé rajzolt jelben, majd számtalan találgatás során eljutott a második és harmadik betű azonosításáig; aztán már meg sem igen állt, amíg fel nem göngyölítette a többit, hogy folyamatosan olvashassa Gárdonyi szövegeit. Gyürk Ottó először a számjelgyanús részeket szűrte ki, a keltezések feltételezésével, s a III. Declinat feliratú tábla (pénzügyi kimutatás a szerzői díjakról) elemzése révén jutott az első, nyomravezető eredményhez: az év utolsó hónapja fedőjelének (illetve, mint később bebizonyosodott: fedőnevének, a karácsony hónapjának) felismeréséhez, majd a számok megfejtését bizonyította be. Az áttétel – a szövegek olvashatóságának biztosítása – sem kevés időt igényelt – az után, hogy a megfejtést megtörténtnek lehetett nyilvánítani.*

Mert a hangjelek önmagukban való egyszerűsége ellenére bonyolult, sőt a kiismerhetetlenség benyomását kelti Gárdonyi titkosírása, apró trükkök beiktatásával. Az alapjelek később sem módosultak, hanem azok más és más irányú alakzatokká tömörülő illeszkedésével lepnek meg. Időbeni fejlődésüknek, illetve a kezdeti megoldások továbbfejlesztésének végigkísérése érdekes tanulmány lehetne.

Ilyen előzmények után nyugodtan közrebocsátható ez a szemelvényes, de sokfelé ágadzó-bogadzó válogatás a titkosírásos feljegyzésekből, mely bizonyára nemcsak a szakmabeliek, írók, művészek, nyelvtudósok, hanem az olvasók szélesebb körében is érdeklődést kelt; még jobb, ha elgondolkoztató vitákat indít el, melyekből – megítélésünk szerint – a ma írói gyakorlata is hasznosíthat egyet-mást. Mert ez utóbbi – az alkotói vitaszellem – sem esik oly messze Gárdonyi eredeti célkitűzésétől, mint első hallásra gondolhatnánk.

Ez a könyv újabb, de már sokkal kellemesebb leckét ad fel az irodalomtörténet-íróknak. Biztatóbbat, mert nemcsak feladatot ró ránk, hanem biztos fogódzókat is kínál hozzá.

Az író utolsó fényképe, 1922-ből

Gárdonyi egri lakóháza – ma emlékmúzeum

A dolgozószoba

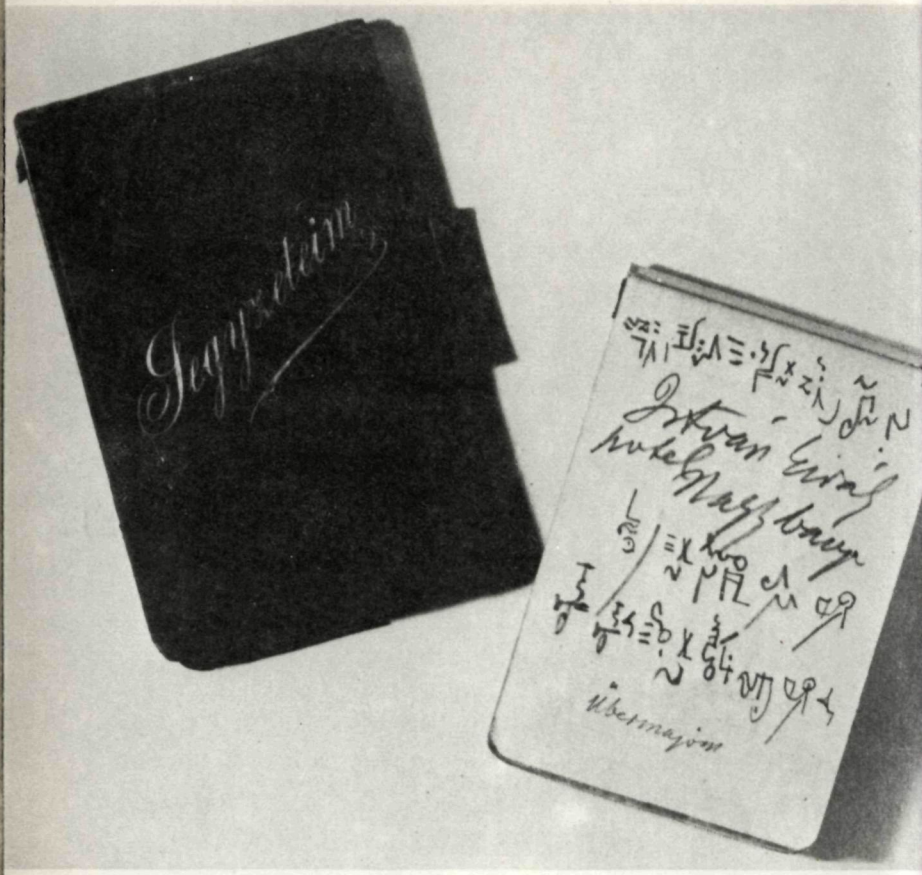

Zsebnotesz s ennek egyik lapja

NAPLÓ 1915–1922

Csak ami magától jön, amit játszva teremthetsz. (Több van már mögötted, mint előtted.)

... az elgyönyörödések. Amit nem elgyönyörödéssel írsz, nem elgyönyörödéssel olvassák.

1915

Karácsony előtt való napokban találtam rá: hogyan játszik a cigányrímás. (A Zsadányi Armand jegyzette Rácz Pali kóta nyomán: *Iram, uram, bíró uram.*) Szóval a cigány játékának a szélességét találam meg: hogyan szélesíti el a nótát. (Az elbeszélés művészete vajon em épp ez-e? A vezérfonalat erősen színezve körüljátszani.)

1915. 12. 27-én ismertem meg: micsoda ereje van a „mondta", szólt" törlésének és más szókkal való helyettesítésének. Ezernyi ige lénkíti, színezi, gazdagítja az írást.

1915. 12. 30-án csináltam ezt a szót: „nagy léleklobbal". Néhány appal előbb ezt az igét: „höppentett"; *A kürt* novellámban még lőbb: „lépigél".

1916

Vízkereszt 3. Úgy játssz a hegedűn, mintha a kóták rezgő tűkön volnának beleszúrva az öt vonalba.

6. „Éjtreggelig" a *Szunyoghy*-ban. Keresve később, hogy az heyes-e, találtam nyelvtan szerint: „napotestig".

10. A *Szunyoghy*-ban „hegedű dünnyököl".

11. U.o. „süsd meg semmi". U.o. „szemérkedik".

12. „Megköved" bámul helyett. Maga a szó megvan a szótárban, csak nem ebben az értelemben.

14. A hangok (*A kürt*-ben): „zunognak-dulidodnak". „Nem látom arc" *(A kürt)*; u.o. „persely csilingel"; „szeme megpillent"; „személyesen foglalkoztak vele"; „hágicsál"; „négy tuskó hársfa"; „észállító"; „szipogta"; „tápászkodott".

Gyertya. Csak 8-án találtam rá, hogy az emberi lelki-festésben az extázisok a legfontosabbak.

16. „Dédnes": dédöreganyja. *(A kürt)*

Géza 26. Reggel, hogy ébredtem, ez a gondolat állt a fejembe: *A bor* sikere a vég-ellentézis nagysága. A többi drámám gyengesége ennek hiánya. Egész délelőtt ez az óriás igazság foglalkoztatta az elmémet. Honnan jött? Mintha valaki belenyomta volna az agyamba. Hogy tudjam. Valami titkos kéz. Egyszerre látom minden munkámnak az értékét és értéktelenségét, mint valami próbakövön.

Szabadság 13. Végeztem körülbelül egyévi munkával Szilyt.

14. Kezdtem a tájszótárt. Felváltva fogom a nyelvtörténeti szótárral.

30. Ma eszméltem rá, hogy több realizmussal kell írnom.

György 12. Életfordulat. Tegnap azon gondolkodtam, hogy nem érdemes a negyedik hadikölcsönre jegyeznem, mert az adósság annyi nyugtalanságot okoz, amennyivel nem ér fel a pénz. Ma délelőtt is, hogy ezt a gondolatot fonom, egyszerre rávilágosodik, hogy az egész életem a pénz iránt való gyötrelmes nyugtalanság volt. A lelkem mindig: mint egy fájó rezgésű tű, holott egyszerre gazdag vagyok, ha eltökélem, hogy kevéssel beérem. Akkor egyszerre elérem a legnagyobb vagyont, a nyugalmat, amelyre teljes életemben vágytam, de épp ezért szüntelenül zaklattam magamat, és ebbe múlt bele az életem és egészségem. Vénségemre tört hajóként értem a révbe.

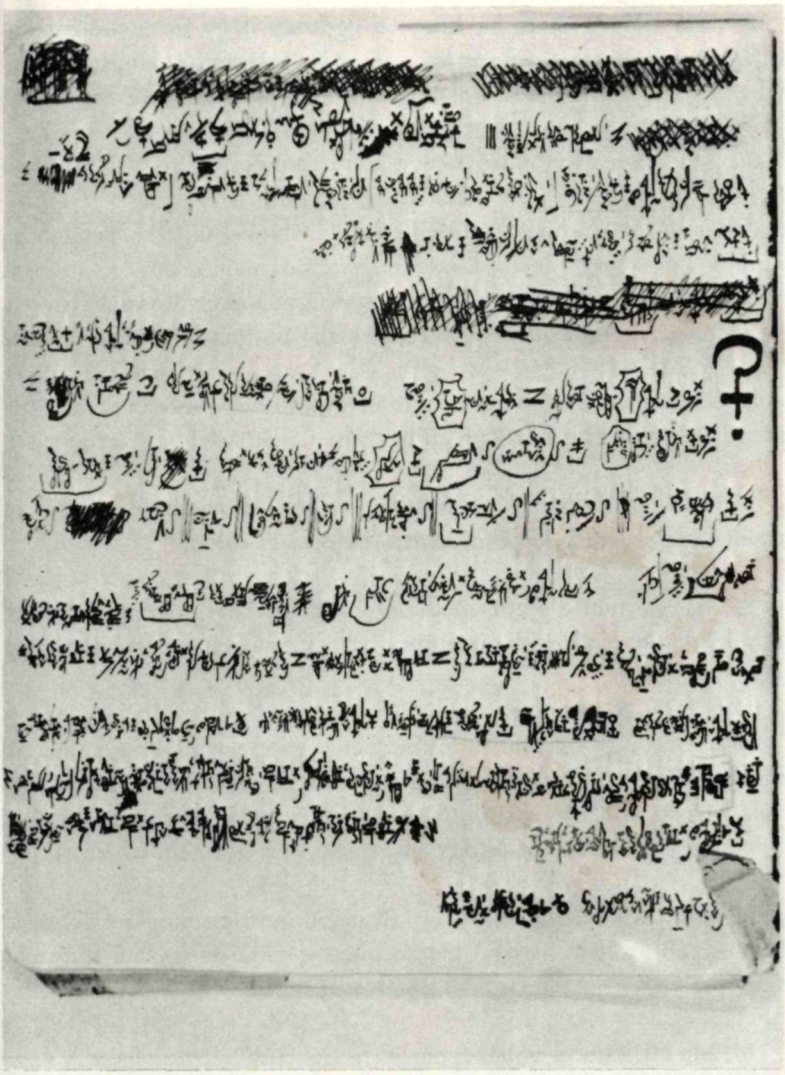

Naplórészlet. A feltűnő rajzolatú évszám felett: „1915. 12. 27-én ismertem meg: micsoda ereje van a »mondta«, »szólt« törlésének és más szókkal való helyettesítésének. Ezernyi ige élénkíti, színezi, gazdagítja az írást."

28. Ma világosodtam rá, hogy az egészség négy forrásából mindmáig elmulasztottam a mozgást, a levegőt, a napfényt. Hogy minden ízbe valamit kell tennem. Valamit, ami nem tartozik oda, stb.

30. Ma írtam a fonótáblára ezt a szót: Tantalus.

Mária 1916. Másodszor történik, hogy a Nobel-díjjal kapcsolatban említik a nevemet. Most a *Borsszem Jankó* vasárnapi száma. Ez konstatálja azt is, hogy „magyarul senki se tud úgy: a nyelvnek nem ismert, új szépségei pompáznak" stb. Tehát hiába borítanak rám sötétséget.

2. Gondoltam már, hogy nekem olvasnom kell Emersont, mert hiszen lelki rokonaim között ő áll hozzám a legközelebb.

15. Találtam: elbeszélés főfigurájának legalkalmasabb egy megtestesült gondolat. (Pl. Hérosztratosz, Shylock, Hamlet.)

25. Ma bírtam először megvonni a kettős üveghangot, amelyet mindeddig lehetetlennek tartottam. Délután csak egyszer-kétszer. Este már többször is.

Péter és Pál 29. Életem munkásságának nagy gyümölcsei kezdenek hullani ölembe. Légrádyék ellenvetés nélkül megadták a tárcánkint való kétszáz koronát, s az *Új Nemzedék* múlt vasárnapi száma úgy ír a *Szunyoghy*-ról és rólam, ahogy még magyar íróról nem írtak.

Július 12. Ma találtam rá, hogy Paganini mért csapkodta a vonóját. (Ahogy ábrázolják s írják.) A táncoltatott vonó előnyét a fűrészelő vonó helyett.

14. Ma találtam rá voltaképpen a „petits faits" jelentőségére.

Ezt a nótát hallottam (leányok danolták az utcán): *A háború hadd álljon, hadisegély hadd járjon, addig van csak jó dolgom, míg az uram nincs itthon.*

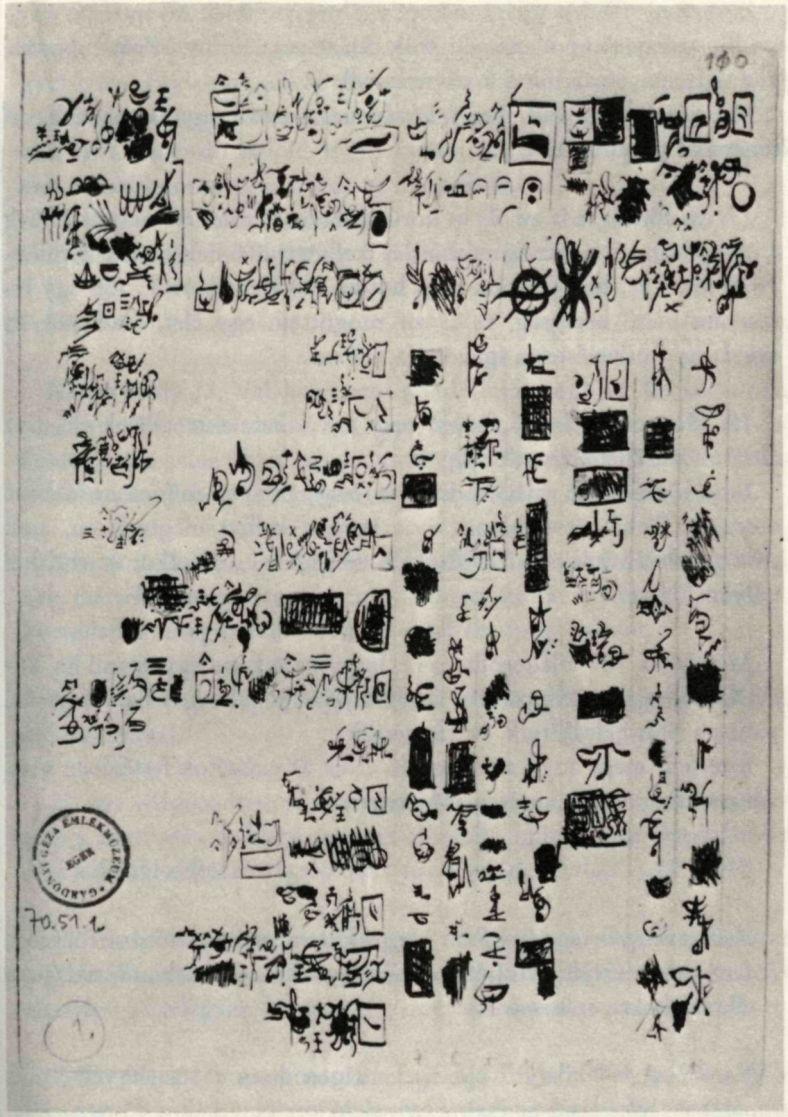

Táblázat a titkosírás használatáról, a jelek többféle alkalmazási lehetőségéről; példák a tetszetős rajzolat kialakításához

Kisasszony 10. Ma világosodtam rá, hogy minden olyan téma elvetendő, amely nem a szívnek szól. Krisztusnak mily kevés mondása maradt fenn, de az mind a szívnek szól.

Ma gondoltam arra, hogy két-három sornak egymás alá írásával sűrítem a tibeti írást.

13. Mi fontos már az olyan korú embernek, mint én vagyok? Csak a nyugalom, az egészség és minden kedvetlenítő helyzetnek kerülése. Nem lehet az, hogy énrám még hosszú idő következzék. Jön egy bizonyára belső betegség, és akkor mögöttem egy élet, amelynek én mindvégig pihenéstelen igavonója voltam.

17. Ma gondoltam rá, hogy mily kevés karaktert állítok elő, s az élet sok miliője iránt vak vagyok.

E hó közép táján világosodtam rá, hogy minden műnek próbaköve a rezgés. Tehát ötvenhárom éves korban kellett megtudnom, amit már tizenhét éves korban tudhattam volna, s mi más akkor az irodalmi pályám!

Mihály 26. Ma világosodtam rá, hogy voltaképp egyvalami baj körül forog minden elbeszélés. Tehát ha komponálunk, a bajt keressük, amibe a hőst beleállítjuk, belekeverjük.

Értettem meg, hogy az elbeszélő érték az extázisok festésében nyilvánul, s hogy mily kincsem Mantegazza!

Teréz 13. Találtam, hogy a rút adja a legértékesebb témákat.

András napján reggel villant meg előttem ez az esztétikai törvény: A fenséges az erejét a rútból meríti, s így a két véglet érintkezik. (Isten is ellentézisekre épített.)

Karácsony 3–4 között való éjjel világosodtam rá: a nagyelbeszélés fonásában, vázolásában csak a szituáció pontjait kell a főszituációig, vagyis a főjelenetig keresnem.

Karácsony 26. A *Budapesti Hírlap*-ban Sebestyén tárcát ír Herczeg *Arany hegedű*-jéről és igen kiáltozva fejtegeti, hogy Herczeg a legnagyobb író. Fájdalom nélkül olvastam, és csak azért jegyzem fel, hogy a dátumát tudjam. Most már tehát Négyesy, Kéky, és nem is számítva a Wahrman-díj ítélőit, mind kimondják az elsőséget. Ő az első, akit a publikum se nem szeret, se nem olvas.

Az 1916. évben nem ettünk marhahúslevest.

1917

Három király 13. Valahogy arra gondoltam, hogy én Dickenst nem ismerem. Kezdtem olvasni a *Copperfield*-et, és el is olvastam az első fejezetet. De aztán abbahagyva, az életrajza harmadik kötetére tértem át. Gondolom, hogy ebben a hónapban ez lesz a főfoglalkozásom.

Február 7. Találtam, hogy az elbeszélő író és a drámaíró nagyságának mértéke, hogy hány olyan karaktert tudott teremteni, amely a köztudatban megmarad. Csak ma értettem meg Taine-t.

13-án találtam meg a teljes hangsúlyt a hegedűn: hogyan idézzük elő nyomással.

22. Ma világosodtam rá arra az óriás igazságra, hogy a szeretet mértéke a szenvedés, és hogy minden elbeszélő műnek ezen fordul az értéke s érdekessége.

25. Annak a társasága érdekes, akit magunknál, a magunk mesterségében haladottabbnak ismerünk. Engem már nem érdekelhet senki társasága a kollégáim között úgy, hogy keressem.

Egész februárban Dickens *Copperfield*-je foglalkoztatott. Bár előbb olvastam volna! Karakter-faragás tekintetében legtanulságosabb valamennyi író között. (Februárban ezért nem írtam semmit.)

Szabadság 10. Jött az a gondolatom, hogy *A kürt* novellámból jó drámát csinálhatnék.

30. Ezekben a napokban Chamberlain *Grundlagen*-jét olvasom. Eltart még a jövő hónapban is.

Nepomuki első és második hetét elhegedültem. 5-én vettem ugyanis az Ányos-hegedűt és a Sauret-kottákat, amelyek a hegedűművészetnek új világát nyitották meg előttem.

Május 20 óta hallom, hogy a környékbeli gazdák kétszáz koronával adják a megszorultaknak a búza mázsáját.

Június 24. Dluhopolszky újságolja, hogy a hevesi asszonyok Pestre járnak kenyeret eladni. S tizenhat koronán adtak el egy-egy kenyeret.

Várbeli katonák, ló hiányában, nyolcan-tízen vonnak fel mindennap egy-egy kocsi vizet vagy fát. Igen piszkosak, éhesek. Házról házra járnak és kenyeret koldulnak. Parasztok is lósóskát szednek és azt pipálják.

Július 7. Egy puttony cseresnye a múlt héten harminckét korona volt.

8. Éjjel, majdnem álomban találtam: hogy elbeszélőinknek szinte közös hibája, hogy többet mondanak az érdeklődésnek, mint amennyit ez kérdez. A Biblia meg az ellenkező szélsőséggel hibáz. De a két hiba közül az utóbbi a kisebb.

Születés 13. Hónapok óta fájogat a fejem. Gyenge vagyok, szédülök, írni nem tudok. Már érelmeszesedésre, agylágyulásra, mindenre gondoltam. Végre ma gondoltam arra, hogy nikotinmérgezettség a bajom.

Szeptember 17. Ezekben a napokban gondoltam arra, hogy talán jó az egészségre, de különösen az emésztésre: mindennap egy kicsit elfáradni (künn persze a levegőn) valami testi munkában, ha csak egy negyedórára is, és azóta, hogy cselekszem, érzem a jó hatását. Leginkább fát irtok és a kerti utat tisztogatom.

19. Ezekben a napokban minden munkámban zavart a töprengés, hogy Légrády micsoda szerződést ajánl az után, hogy azt az ajánlatát, hogy én szabjam meg a díjat, visszakínáltam 13-án. Nagy életfordulat, ha csakugyan úrrá tesz, de nem sokat bízok benne.

20. Eszméltem rá, hogy a nagynovella tervébe a mellékfigurákat bonyolítás erősítésére kell alkalmaznom éppúgy, mint a drámában eddig is cselekedtem néha. De csak ösztönösen. Máskülönben csak úgy raktam a mellékfigurákat az elbeszélésbe, mint ahogy az életben is élnek emberek. Mellettünk, velünk, utunkban, utunk mellett. Anélkül, hogy történeteinkbe befolynának.

Ez bizonyára laza szerkezet, és a népmese már az ó időkben tudta, amire én csak ma világosodtam rá.

Vértanúk 1. Bár rég fel van írva nálam, hogy *a karakter túlzandó*, teljes súlyában csak ma, Dickens életrajzát olvasva értettem meg. A mai nap forduló a pályámon. Lehetetlen, hogy rossz dolgokat írjak többé.

Halottak 9. Szinte ideges türelmetlenséggel várom a *Vasárnap* szerződését. Nem hiszem ugyanis, hogy elfogadják a soronkint való öt koronát. De ha elfogadják, akkor végre ötvenötödik évemre úr lehetek!

Eltökéltem azonban, hogy ha alkusznak, nem engedek. Látom, hogy minél vénebb vagyok, annál jobban fizetnek. A fióknak fogok dolgozni, és csak keveset adok ki. Mikes azt mondta, hogy az írók maguk között engem ítélnek a legkülönb írónak. Az elsőnek.

November 10. Délben megjött az Athenaeum szerződése a *Vasárnap*hoz. Egyelőre csak fogalmazásban. Hát a mai naptól kezdve talán már igazán úr lehetek! (15-én írtam alá.)

26. Jött reggel az a gondolatom, hogy megírom a pap-regényt versekben, mint Byron a *Don Juan*-ját. Minden külön terv és beosztás nélkül. Csak minden strófa remekkép legyen.

Karácsony 28. Szeptember óta, mióta felmondtam Légrádyéknak, ideges vagyok. S különösen az utóbbi hetekben és napokban, hogy a válaszukat várom. Fizetnek-e harminchatezer koronát vagy nem? Ha fizetnek, nincs többé pénzgondom. Ha nem fizetnek, lehet hogy jobban járok, de talán a jövő évben a készből kell élnem, s ez is nyugtalanít.

Ezekben a napokban nyílt meg nekem a német nyelv kapuja, hogy Chamberlain könyvét és Schopenhauert olvastam. Igen jól megy már.

Szilveszter-nap. Az év főeredménye talán az a meggondolás, hogy eleget vesztegettem már az életemet az íróasztal mellett. Nyugodtabban fogok a jövőben élni. Éppenséggel nem fogok dolgozni többé pénzgyűjtésen.

Másik haszna az évnek, hogy németül olvashatok, továbbá hogy örömem telik a hegedűben.

Ebben az évben különben nagyot vénültem. Igen megőszültem, s az arcom is vén.

1918

Vízkereszt 2. Életem nagy állomása a mai. Légrádyék elfogadták a lehetetlennek vélt díjszabást. Mától kezdve tehát élvezhetem kissé a gazdagok kényelmeit és a bőség örömeit. Igen boldog, jó nap! Ilyen örömöm bizonyára nem is lesz többé a hátralévő életemben.

10. Ezekben a napokban fedeztem fel Balzacot.

24. Gondoltam arra, hogy megírom hitvallásom, mert az intelligenciának hiányzik egy olyan vallás, amelyben megnyughatik, mert értelme szerint való.

Gyertya 10. Goethe *Wilhelm Meister*-jét kezdtem, és középen is olvastam néhány ívet, de láttam, hogy unalmas kontármű. Hát este az életrajza olvasásába fogtam, és ebből is elolvastam néhány ívet. És este kilenc után gondoltam arra, hogy írnom kellene valami olyanféle filozófiai művet, mint a *Faust*, és nekem a hivő és nem hivő szívet kellene megírnom. Lehet még belőle valami.

Májusban kezdtem olvasni Mark Twain-t. A jellemzés frappáns művészetére tanít meg.

Lőrinc 1. A *Magyar Újság*-ban cikk. Mondja, hogy nyelv tekintetében különb vagyok Aranynál. Ez az első elismerése nyelvtudásomnak.

9. Ida-regényemmel sehogy sem haladok. Hetek óta kábultság nehezít. Ezekben a napokban Kemmrichet olvastam.

Teréz 21. Világosodtam rá, hogy a való élet történetei csak egy jelenet. Az előzmények meg kiegészítések igen-igen vázlatosak. Ezekben a napokban olvastam és vizsgáltam Dosztojevszkij *Hülyé*-jét. Találtam tanulságképp: „Minek vagy milyennek érzi maga-magát?" (Mint karakter-tengely. Október 22.)

1919

Újév napján kezdtem Goncsarov *Oblomov*-jának olvasását, de abbahagytam.

Pál-forduló 28. Találtam, hogy „néhány perc múlva" helyett jobb: „kevés vártatra", „nem sok vártatra".

Február 22. Találtam Kolumbusz tojásaként: a nagynovella egy karakter belevetése a saját ellentézisébe.

Februárban s márciusban végigolvastam Nordau *Entartung*-ját.

Áprilisban olvastam a *Konvencionális hazugságok*-at, ugyancsak Nordau-tól. Mind a két könyvnek örültem.

Június 2. A délutánt azzal töltöttem, hogy az értékpapírjaimat rejtettem el.

5. Találtam, hogy csak természet után fessek és rajzolva. Így a kezdetleges kép is valami. (Eddig csak ecsettel rajzoltam, s a szemléletem nem volt pontos.)

Karácsony 14. Találtam talán fő titkára a hegedűnek. Vonó nélkül játssz! Vagyis úgy kezeld a vonót, hogy ne a vonóvonást halljuk, hanem csak a hangot.

15. Jött reggeli szendergésben, hogy a jellemzésnek éppoly burkoltnak kell lennie, mint más egyéb műfogásnak. Nem szabad keresettnek, csináltnak látszania.

1920

Vízkereszt napja. Ma este találtam: mentül inkább szabadulsz a hegedű nyakától, annál jobban kezedben van a művészet nyaka. Különösen a kettős hangok játszásában, szinte új világot fedeztem fel.

Április 21. Találtam, hogy addig regény írásába bele ne fogjak, míg meg nem találom azt az egy mondatot, amellyel a tartalma elmondható. S hogy annak a mondatnak nagy ellentézist kell kifejeznie.

Június végén és *július* első napjaiban kezdtem megérteni a Vedanta-filozófiát, s ez az én negyedik lelki forradalmam. (*Bibi* regényem írá-

sát kezdve kellett olvasnom. Előbb is olvasgattam már, de nem értettem, csak július elején, hogy a keresztény vallásnál tökéletesebb.)

Szeptember 8. Eszmélek rá, hogy elbeszéléseim figuráinak testi megjelenítésében milyen gyenge vagyok, holott éppen ezzel brillírozhatnék.

25. Ezekben a napokban olvastam Szabó *Elsodort falu*-ját, és bár lapról lapra undorított, kábító képhalmazaiban tanulságos volt látnom a képekkel való jellemzés erejét.

November 6. Világosodtam rá, hogy a történet akkor a legművészibb, ha szinte a tenyerembe teszem a hősöm szívét. Még Jókainál is több méternyi távolból szemlélt valaki a hős. Csak a viselkedését látjuk, és ruháját, arcát. Tehát mentül érezhetőbb valakinek a szíve dobogása...

21. Nem ügyeltem jellemzéseimben az arc mozdulataira.

1921

Vízkereszt 15. Találtam, hogy egyetlen regényíró sem tudja, mi a levegő. Mennyire hatása alatt vagyunk a napnak minden órájában. Szinte minden érzéklésünkben.

Február 1. Érdekes, hogy már csaknem esztendeje vagyok „méltóságos úr", de csak ma tudtam meg. Az Akadémia átragasztotta a régi levélborítékon a „nagyságos"-t, és ma jött az első ilyen levél.

Bolond 3. Találtam, hogy a testi jellemzésben, ha rövid, olyan egyjegyet kell írnom, amely lelki is. Tehát az ilyen jellemzések: sánta, félszemű, szeplős, barna, sovány stb., nem jók. Hanem: töprengő homlokú; hangja, mint a szúnyogdöngés, s más efféle.

A következő napokban is mind' ezen gondolkodtam, hogy a jellemzés nem maga az öt Ecset leltári művelete, hanem az csak segítő valami a Bitik teremtésében. És szinte elirtózva eszméltem rá, menynyire művészietlenek negyven évi munkálkodásom remekei. Nem vigasztal, hogy a többi író is ilyen, de ha van még tíz évem, talán pótolhatom.

Mária 24. Ma állapítottam meg teljes precizitással, hogy örök művek csak azok az irodalomban, amelyek minden korú, minden műveltségi fokú emberben azonos rezgést keltenek. Tehát a nagy mélységű művek, az örök emberi érzések azon művei, amelyek a végtelenséggel érintkeznek.

Szeptember 6. Találtam, hogy regényeim írásában mindjárt az elején erre kellett volna gondolnom: csak a főjelenetet írd.

10-én Pesten jártam, és vélhetőleg a sarkas cipőtől úgy megdagadt a lábam, hogy elképedtem. Most már egy hónapja, s nem hogy jobban volnék, hanem még rosszabbul.
Ez az év elveszett a Singer és Wolfner per miatt.

1922

Február 12. E hó elején jelent meg Pintér nagy, kétkötetes műve, s e hét elején küldte meg. Hiába hát, a fantáziánk érzékenységét elokoskodni teljesen nem lehet. Mély megilletődéssel szemlélgetem a könyvben a cikket, amelyen bár a jóindulat elfogultsága érzik, mégis, ha nagyon nem igaz volna, kompromittálná őt. Egy kis lelki napsütést éreztem.

Március 13. Talán egy kis forduló az életemben. A reggeli teljes mosdás után kissé „müllereztem", s utána jól éreztem magamat szinte estig. Ahogy szinte egész télen betegesen gyenge voltam, lábaim is dagadoztak... újjászületve egészségesnek érzem magam.

18. A hosszú hangfonalak hiányoztak eddig a hegedülésemből.

Mária 17. Meghívó a kormányzóhoz teára. A dán király hintóját küldte Andersenért, én egy nyomtatott kártya-meghívóra lóduljak... S velem együtt harminc meghívott között...

MORFIUMCSEPPEK

Az én életem gyötrő nyugtalanságok láncolata volt olyasmikért, amiket ha elértem, nem voltak arányban az értük szenvedett gyötrelmekkel.

Ne akarj semmi olyasmit, ami nyugtalanít. Írni is csak annyit írj, amennyi könnyen írható. (1916 nyara)

Voltak bűneid – megszenvedtél értük. Voltak érdemeid – nem láttad koszorúját.

Csak az az óra a miénk, amelyikben jól érezzük magunkat, a többi az ördögé.

Kis forgó porszem a föld, s mi bogárkák rajta, mindig közel a megsemmisüléshez...

Ha valaha megöregszel, sose panaszkodj se versben, se prózában a vénség terheiről és a halálról: gyengeség, rút képzet.

Ód: a lélek verejtéke, izzadtsága. Mérges, keserű napokon vesd le a ruhádat, mert át van ivódva méreggel.

Az epénk legkisebb cseppje is keserű.

Változtass ruhát, munkát, miliőt, levegőt; fess!

Aki engem kedvetlenít, egy nagy jótól foszt meg: a kedvemtől. S fordítva: aki jókedvet ad, jótevőm.

Bolond vagy, ha bármin is keseregsz.

Elkeseredés, bosszankodás, életunalom mind csak agyvelőtünet, ideiglenes vagy krónikus agy-izgalom. (1921. dec. 30.) Agyunk teherbíró képességét persze ugyancsak megpróbálja néha a sors.

Egészséges ember nem búsul, csak a beteg idegek búsulnak.

Nem az a szerencsétlen, akit annak vélsz, hanem aki magát véli szerencsétlennek.

Minden fontoskodás ostobaság, nevetséges: annyira vagyunk csak okosak, amennyire megismerjük, hogy semmiféle izgalom nem érdemes arra, hogy fontosnak tudjuk.

Mindenkit csak a maga életizgalmai foglalkoztatnak. Mások élete csak annyiban érdekel bennünket, amennyiben a mi izgalmainkat érintheti vagy felkeltheti, vagy a mi életünkre az ő élete valamiképpen tanulságos. Tehát nem ő a becses, hanem az a tanulság; nem ő érdekel bennünket, hanem az, amit ad. Teljesen egyedül vagy a világon.

A te életed éppúgy szemlélettárgy csak másoknak, mint ahogy neked az ő életük.

Akit nem ismerek, nekem csak mozgókép. Mikor először voltam az Országházban, a Borsszem Jankó karikatúrát láttam színes mozgóképként.

Az ügy igazában nem olyan, amilyennek az idegeinken át látjuk, hanem amilyennek később az értelmünk szerint ismerjük. S éppoly múló jelenség a legbántóbb ügy is, mint maga az élet.

Mikor török földön jártál, érezted, hogy milyen semmi a hírnév s minden, ami itt izgat. Maga az élet is.

Dicsőség vágya: kép lenni mulandó szemek mulandó tükrében.

A világ szemében én csak kép vagyok. Egyiknek színes, másiknak csak árnyék; mindenképp csak annyira fontos, amennyire az ő élete érdekeit szolgálom, mint a citrom vagy a szőnyeg vagy a gyertya vagy egyéb tárgyak, amelyek a boltban megvehetők és használat után elvethetők.

Mily méltóságossá válik előttünk az az ember, aki, mikor rossz véleményt várunk tőle, jót mond, vagy legalábbis nem rosszat. Egyszerre föléje kerekedik az ügynek s magasodott előttünk.

Szép nő, aki rosszat mond valakiről: tündér, aki lekutyorodik és rottyant. S férfi éppígy. Borzasztó látvány kakálni látni az isteneket.

Nézd a nagy neveket a lexikonban. Minden élet ostoba s hasztalan s keserves izgalmak sora. De még inkább rávilágít erre a régi levelek gyűjteménye. Mind öröknek érzi ezt a földi életet, csak arra nem gondol egy sem, hogy ha a pénz értékes, a nyugalom, a lélek csendessége még inkább.

Nyugodt pulzussal is szerezhetsz pénzt, de a nyugtalanító pénz megfoszthat magától az élettől is. Vagy legalábbis megrövidíti az életedet.

Paganini talán nem is volt zseni, csak nagyszámú hegedűgyakorlatok tulajdonosa. Élete tanulságos példa a nyugtalan, ostoba életmódra: rossz gyermekkor, rossz feleség, otthontalan, pénzhajhász élet. Ha ő abban az olcsó világban megelégszik félmillióval s nem dolgozik a fia helyett is... De hát nem volt filozófus.

Ez a világ csak Füzesabony, ahonnan csak motyódat elvesztve utazhatsz tovább.

Akik egymásra lángot okádnak, talán még abban az évben, egymás közelében hallgatnak majd a föld színe alatt.

Hetvenéves kort csak ritka ember ér meg, s ha éri is... Az élet tehát legfeljebb csak hetven év, azon túl már csak várakozás a halálra. Mi lehet már fontos a te korodban, közel a gödörhöz?

Jó gondolni néha szerencséinkre is. Magányosan élhetsz, nem kell alkalmazkodnod, tülekedned.

Mindenki élete erre a kérdésre felel meg: mit akar? A legtöbb ember kapni akar. Az igazi író azonban alkotni akar, vagyis adni. Minden egyéb mellékes neki. Ezért vagyok én feljebb azoknál, akik pénzeket, címeket, rangokat, állásokat hajszolnak, s erről ismerem meg őket, hogy igazi írók-e.

Inkább becsüljenek kevesebbre és érjek többet!

Okos ember nem haragszik olyasmiért, amin nem változtathat. Okos ember egyáltalán nem haragszik.

Amennyi a hiúság, annyi a hiánya benned a bölcsességnek, múltonmúló földi ideiglenességek s a végtelen tudatának. Gyermekek, mikor játszanak: „nevezzük egymást méltóságos úrnak", jobban tudják, hogy az csak üres valami, de az érett korúak komolyan értéknek érzik s örök értékként becsülik ezt az ostobaságot. Indián tollak. (1922. jan. 27.)

A naprendszerrel való azonosság: mindenikünk középpont, s a családja, rokonai, munkatársai vagy alkalmazottjai a bolygók körülötte. Az udvariasság mi egyéb, ha nem annak színlelése, hogy mink az ő satellesei vagyunk?

Vágyak s kívánságok mozgatnak, siettetnek, nyugtalanítnak szünettelen bennünket, amik ha teljesülnek, éppannyi új vágyat szülnek. Hát ezért éljünk? Vagy ezek volnának annyira érdekesek, hogy érettük érdemes vakon vagy bénán vagy kolduskenyéren is élnünk? Vagy mert ösztönünk mélyén él a tudat, hogy állati testbe zárt istenek vagyunk, örökké voltak – örökké valók? S az örökkévalóságban annyi a mindenféle lehetőség: még boldogok is lehetünk?

Mi a fundamentuma az élethez való ragaszkodásnak? Miért becses az élet még annak is, aki tudja, hogy voltaképp semmi sem érdemes arra, hogy éljünk?

A gondolattalan élete: reményképeknek a megbecsülése. De aki tudja, hogy azok a reményképek, ha megvalósulnak is, nem boldogságot adnak?

Érzésünkben van, hogy elmúlni nem szabad, nem lehet.

Gondolkodásunk tengelye a fantáziánk. Ezzel búsulunk, örülünk, szeretünk, esünk kétségbe, házasodunk, imádkozunk.

Címnek, rangnak, kitüntetésnek a fantáziánkkal örülünk. Ki gondolkodik a fantáziájával? Ha végigtekintesz az értelmi fejlődés lépcsőjén, meglátod, hogy felfelé fokozatosan fogy, fakul a fantázia színjátéka s erősödik az értelem tiszta világossága, mint mikor a hajnal világossága elhalványítja a hold varázsképét.

Az én hitem értelmi hit, nem fantázia.

Szabó Endre panaszkodik, hogy műveletlen emberek között él. Hát én? Semmiféle élet nem érdekes, ha csak úgy látjuk, amint a maga valójában meg-megjelenik, de a legműveletlenebb körben is mindig érdekes maga a szemlélet: életjelenségek az univerzum azon részében, amely a szemünk előtt van. Aki így szemlélni nem tud, annak bizony az élet néha undorító, vagy legalábbis unalmas.

Micsoda lelki folyamat az érdeklődés? (Miért érdeklődünk?) A pozitív mágnessark vonzódása a negatív iránt. Az iránt érdeklődünk, ami felkelti agysejtjeink izgalmát.

Ki gondolkodik a fejével? Ha éhes vagyok, a gyomrom volt a testem; ha fázom, a bőröm a testem; ha szerelmes vagyok – de még ha filozofálok is –, az agysejtekben elraktározott képzetek azok, amelyek valami mozdító okból fonnak s szőnek. Maga Krisztus is mondja: nem tudod, hogy a szél honnan jön.

De hát mi vagyok én, ha a gondolatom is nem én vagyok, a fejem sem isten-rész? (1922. jún. 13.)

Hogy tudnád, hogy mi az Isten, mikor azt sem tudod, hogy te magad mi vagy? És nem tudod, mi a világ.

A metafizikai kérdések azért is megoldhatatlanok, mert magunkról sem tudjuk, hogy mik vagyunk. Részei vagyunk-e valaminek vagy valakinek? Vagy a mostani életünk befejezése után is olyan egész, külső, való egységek, mint most vagyunk? Gyermekkorunkat éljük-e mindholtunkig itten, s csak egy osztály az, amit elvégzünk, vagy hogy egy élet csak egy napja itt az örökkévalóságnak: a reggel húsz év, a dél harminc, az est kinek hogy, az éj a sír, s következik ismét az ébredés?

Lehetetlen, hogy a világmindenség ura csak azért adott volna életet, hogy megint megsemmisítse. Minden, ami van, van valamiért. Hogy a formák változnak folytonosan, azt is látjuk. Tehát mink is valamiért vagyunk a világon, s változton változunk. Miért ne lehetne a halál is csak változás, utolsó e földön, de nem utolsó a nagy mindenségben?

Életuntságunk, rosszkedvünk, elkeseredésünk oka többnyire testünk petyhüdtsége. A reggeli kis müllerizálás után mily szép a világ, s mily

kedves az élet, mily érdekes a munka! Beteg testben beteg a lélek is (1922. márc. 15.)

Életem legnagyobb ostobaságai között a lelkem tokjának elhanyagolását ma, csaknem a temető kapuja előtt ismerem meg. (1922. márc. 13.) S ennek oka a „mens sana" rossz fordítása: nem „ép", hanem „egészséges".

Most már nem lelki ügyek az elsők, hanem hogy ki ne dőlj életed művének befejezése előtt. (1922. ápr. 5.)

Az egészség négy feltétele: levegő, mozgás, napfény, víz.

A szeretet: áldozat.

Isten azért bocsátotta ránk a szent bódulatot, Ádám bódulatát, hogy tulajdon mimagunknak érezzük, akit ébren egy hosszúhajú veszedelemnek ismertünk.

Az iga, ha rózsás is, ha aranyos is, csak iga.

A házasság rózsás iga. Aki belédugja a fejét, véli, hogy rózsákba dugta. Rózsák leperegnek, lekopnak, s az iga marad. Józan szemmel ez tisztán látható, s voltaképpen nem házasodik senki, hanem egy nőt vesz el.

Tört hárfa mindig szomorú látvány, hát még ha ismertük hangja nemességét, zengését!

A gyermek az örök tavasz, az ígéret, hogy földi testünk se vész el, mert hiszen előttünk látjuk újulásunkat; szemünket, hogy újra új; tagjainkat, hogy újra frissek.

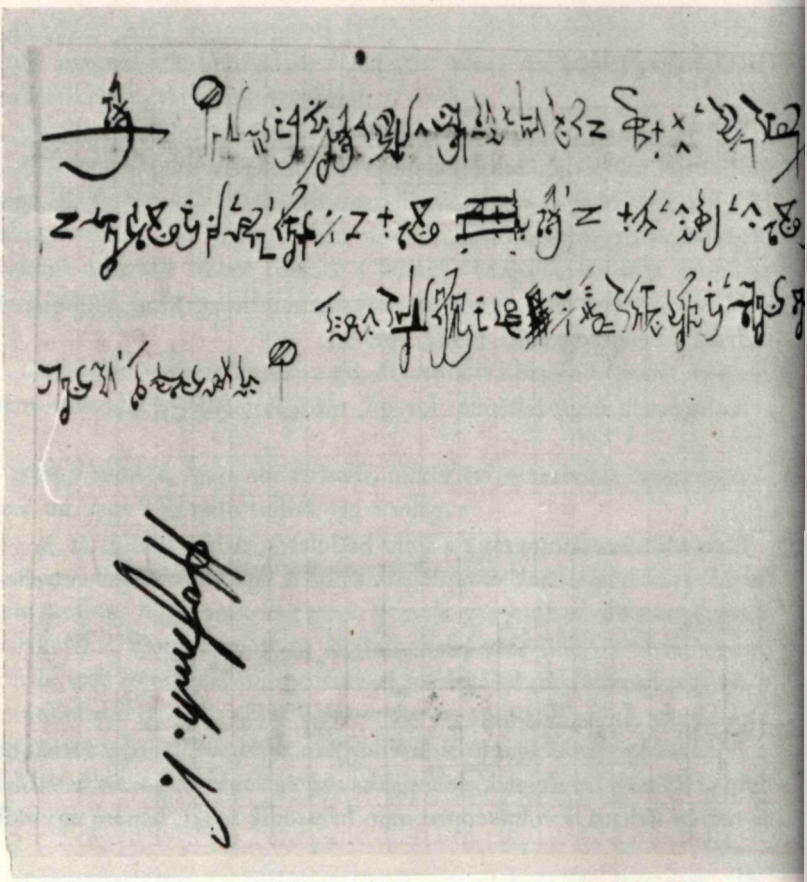

Részlet a *Hosszúhajú veszedelem* című elbeszélésfüzérbe szőtt gondolatból. (Jobbról, a második sorból indulva, balra és fölfelé olvasva:) „Az iga, ha rózsás is, ha aranyos is, csak iga. A házasság rózsás iga. Aki belédugja a fejét, véli, hogy rózsákba dugta. Rózsák leperegnek, lekopnak, s az iga marad."

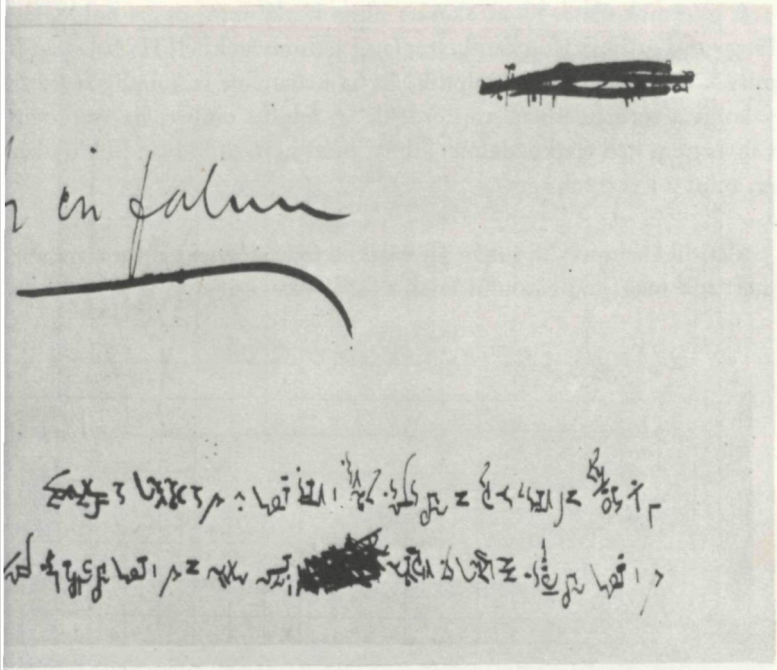

A híres elbeszélésciklusba szánt, egyik kései kiegészítés (jobb alsó sarokból balra és fölfelé): „Csak a gyermek tud örülni. Adjatok neki szabadságot, ligetet, mezőt. Csak a gyermek tud boldog lenni. Vétket követ el, aki megríkatja. Ha szegény, nem baj; tud nevetni, játszani a szegény gyermek is. Csak ne bántsátok, ne éheztessétek."

A gyermek élete, ha az akarata nincs korlátozva, csupa boldogság. Hogy tud örülni! Hogy tud elmulatni semmiségekkel! Ha baja van is, mily könnyen megvigasztalódik! És ha maga élne is, mindig fedez fel valamit a természetben, ami érdekli. A felnőtt ember, ha vagyonos, vagyis nem kell életküzdelmet állnia, mért nem tud olyan boldog lenni, mint a gyermek?

Mentül alacsonyabb fokán áll valaki a fejlettségnek, antul társasabb, mert sok magához hasonlót talál, s fordítva.

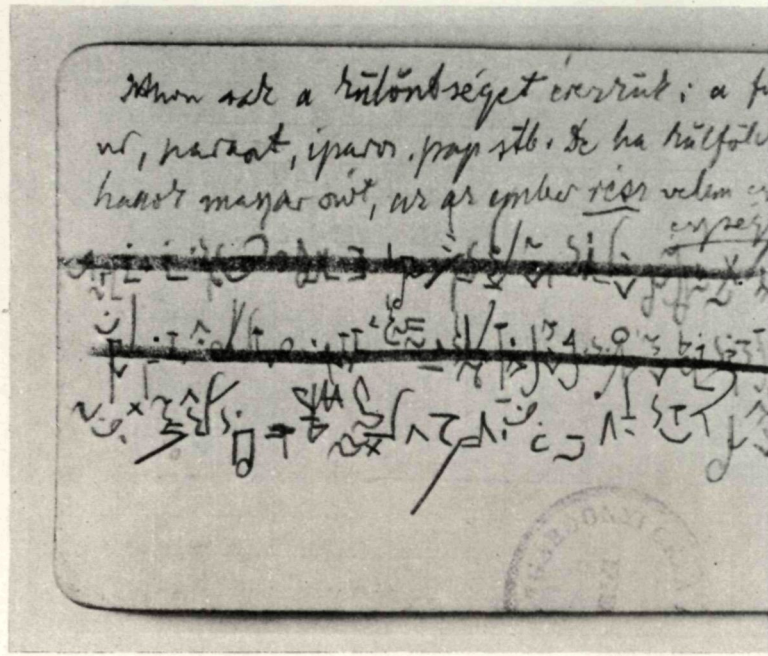

Mellényzseb-notesz lapja. Alsó titkosírásos sora: „Micsoda jogon ülsz te bírói székbe s vezetteted magad elé delikvensként az írót?"

A talicskavonó ember játékterve

A közlés vágya a bennünk élő társas ösztön nyomása az idegeinkre.

Csak a véleményt kérő fiatal emberek fogadják szívesen az okossításokat. Az önként adott okosítás tudásközlés: fölléje helyezkedés a másiknak. Sértő.

Megzavarodni vagy meghatódni valaki előtt: elmegyengeség.

Tudományosnak, okosnak lenni: illetlenség.

Micsoda jogon ülsz te bírói székbe s vezetteted maga elé delikvensként az írót?

Ellenkező vélemény mindig rossz vélemény, s mentül helyesebb, annul rosszabb.

Kettő az, amit szégyellek: ha valamin nevetek, s ha valami betegítőn izgat. (1922. febr. 6.)

Politika Pesten azt jelenti: mentül több kellemetlenséget okozni a többi pártnak. Vidéken?

A magyarság nem kalapdísz, hanem a szíve mélyében viseli a magyar, mint tenger csigája, a gyöngyét. A magyarságunk érzése mélyen bent ég bennünk, hogy szinte magunk sem tudunk róla, mint a tűzhányó hegyek, amelyek hideg kőhegyek, de egyszer megmordulnak.

Írói főgondom: keresem az emberben az angyalt.

Ahogy a megvedlett hernyó, kígyó otthagyja a bőrét, ahol lehullott róla, s többé rá se néz, éppígy az író itthagyja a könyveit.

Most már nem a kiadott kézirat a kincsed, hanem a kiadatlan. Életed nyugalmi részében sokszor megbántad már, hogy kiadtál valamit, de azt soha, hogy fiókodban maradt.

Bármennyit selejtezel is ki, több marad a kelleténél.

Az író úgy van a nyelvtudománnyal, mint a fazekas az agyaggal. A fazekas nem ismeri az agyag vegyi képletét, soha hírét se hallotta az alumínium-szilikátnak, még kevésbé a széndioxidnak, de azért napról napra gyurkálja és forgatja az agyagot, s ha a kémikus arról beszélne neki, hogy mi az agyag, azt felelné rá: – Hát, hol az a csomó agyag, mondja meg az úr, alkalmas-e ez fazéknak vagy nem: csináljon az úr egy fazekat.

Kezdetben a művész önző célt szolgál, aztán magáért a művészetért dolgozik, aztán személyét is, művészetét is odaajándékozza a társadalomnak.

Az író munkájának az emberjavítást kell szolgálnia: nem Miseserét énekelni, hanem Alleluját az emberi élet jövőjén. Vödrönként hordani a tiszta vizet a lecsapolhatatlan mocsárba.

MESTERKÖNYV

OLVASMÁNY

Az olvasmány csakaz a fejünknek, ami az étel a szánknak. Hogyan csinálódott? Mellékes kérdés, ha kellemes ízű.

Az olvasmány is élmény. A gyönyörködtető olvasmány gyönyörködtető élmény... Ezért szeretjük a diadalmast, műveltet, nemest, szentet, eszest és érzünk az érzőkkel, szenvedőkkel, küzdőkkel.

Élő emberrel való megismerkedés soha nem szerezhet olyan örömet, mint ha elbeszélésben ismerkedünk meg olyan valakivel, akivel érzésben azonosulunk, és így örök ismerősünkké válik, kinek élete okulás nekünk. Lelke rokon, terhünkre nem válik stb.

Olvasva egy csodált hősnek az életét, voltaképp magunkban gyönyörködünk, mert erőit, tökéletességeit a magunkénak érezzük.

Magunkat olvassuk a műben.

Mindenki azért él, mert egy akarat teljesítésére jött erre a világra. Már hát a maga akarata teljesítésére. Ezért hatnak a témák, a köznapi élet apró szenvedései is: éhség, időjárási bajok, testi kis bajok, a sokféle nincs.

Az olvasmány, amely bennünk marad, lelkünknek részévé válik. A szép és nemes olvasmány nemes, szép és jó részévé; a rút, aljas olvasmány: mint a mocsokfolt, ami beleeszi magát a ruhánkba, hogy azt sem tudjuk, hogy került belé. Ilyenek az elrettentő példáknak írt em-

berképek, s azok a ronda igazságok, amelyek mellett az életben elmegyünk, de könyvben ha elénk kerülnek, csak utólagosan látjuk, hogy mellőztük volna, ha előre tudjuk, az olvasásukat. Tehát az író lelke a nemzet lelkének ilyeténképp gazdagítója, nemesítője lehet, de megrontója is.

A rossz könyv nem opus, csak nyomtatvány. A nyomorék gyermeket nem teszi jóvá, hogy a testvérei épek.

Amit elolvasok és elfelejtem, egyszer sem volt érdemes elolvasnom.

Amely napon nem olvasol, vesztesz.

Többet olvass a szokottnál! Történelmet különösen. Kútja a halhatatlan és fenséges témáknak.

A szépirodalmi művek a kultúra virágai.

IRODALMI ÉRTÉK

A műalkotás egy szép rezgésnek a megörökítése. Egy lelki mámor feledhetetlenné tevése.

Minden műnek akkora az értéke, amekkora rezgést kelthet a szívekben.

Igazi értékek csak azok a művek, amelyek minden műveltségű emberben azonos szép rezgést keltenek. Mint a Biblia, a lírai versek, általában a mély érzéseket hordozó művek, mint József története, Poe *Holló*-ja, Szabolcska *Grand Café*-ja, Szent Ferenc legendája, a *Szózat*, a *Himnusz*.

Az íróművészetben nem a szemnek megjelenő valaminek kell szépnek lennie, hanem a hatásnak. Tehát sohase a jelenség legyen szép,

hanem az az érzés, amit a jelenség mint történet vagy történetrész kelt az olvasóban. Ma már képtelen bábok azok a regénykisasszonyok, akik mindig csak szerelmet lélegzenek, sóhajtást emésztenek, mindig tiszta-szépek, noha sohasem mosdanak, sohasem rekedtek, sohasem sáros a cipőjük, s más efféle.

Az író hatalma nem abban rejlik, amit mond, hanem amit az olvasó fantáziájával mondat: ahogy az olvasó fantáziáját működteti.

Semmit ki ne mondj, amit az olvasó maga kitalálhat.

Nagy műveket csak az alkothat, aki nagy lakatot is tud tenni ajtajára. Gondold: mindjárt jön valaki.

Az írónak úgy kell dolgoznia, mint az egyiptomi balzsamozóknak: be kell balzsamoznia a mesét az örökkévalóságnak.

Tárd fel a köznapi élet szépségeit! Minden szép, amit szeretettel néz bárkinek a szeme. Az ideál: szeretettel néző valóság.

Aki nem a valóságot festi, csakhamar ismétli magát, s mint a szobafestő, patronokkal dolgozik.

Az író nemcsak akkor dolgozik, mikor ír, hanem amikor tanul is. Victor Hugo többet írt, mint tanult, azért modoros, és sok a szalmája.

A gondolat, ahogy megszületik, meztelen. De leírom úgy. S utána más szavakba öltöztetem. Megkapom egyben a háttéri rezgést, a nagy perspektívát is, amelyben egy-egy szó reflektorként vet sugarakat maga körül. Így nyer a mű eleven életet.

Olvasmányaiban szeret fölfelé nézni mindenki: jukker-asszonyok, kaszinó-gavallérok helyett írj lelki mágnásokat!

Ahogy a hegedűben a szép hang minden, írásban a mondat, amelynek szépségei: rövidség, könnyűség, ellentézis, ellipszis, allúzió, épitet rare.

Ne dekoráld az életet, hanem világíts bele!

Az író nem színész. Mihelyt csináltság érzik a munkáján, nem hisznek neki. Hugóban csinált az ellentézis, Béranger-ban a refrén, Dickensben a perszonifikált mondások és érzelgős jelenetek. Jókai teljesen teátrális. A nyugatos poéták versein a csináltság, és Arany versein is. A művészet: elrejteni a művészetet.

Tendenciának nem szabad kilógnia a műből. A tanulságnak magától kell előragyognia. Mihelyt tendenciózus valami, ellenmondást kelt és szinte utálatos.

Írd tehát, mintha csak a mese kedvéért írnád, meg magad sem tehetnél róla, ha véletlenül tanulságos. Ezt nevezi Pascal művészi becsületnek az utolsó fejezetben.

ÍRÓI NAGYSÁG

Az írói nagyság mértéke: melyik mennyire nemesít történetekbe burkolt példáival. Tehát: milyen erővel, mennyire maradandóan? Mennyire újak a karakterei, és mennyire hosszú életűek?

Mikszáth ereje az elmondás. Nem a történetét olvassuk, hanem őt. De nem is marad semmi egyéb az emlékezetünkben, csak az, hogy őt olvastuk.

Victor Hugo másképp mestere a formának, mégis az marad az emlékezetünkben, *amit* elmond, és nem *ahogyan*.

Minden, amiben lelkileg gyönyörködünk, kapcsol a végtelenséggel. Természeti szépségek, művészi alkotások, költészet. Tehát amelyik nem kapcsol, nem érték.

A gyarló kontárt éppen a külsőségek kereséséből ismerem meg. Nála a hősnő, a napalkonyat, az erdő, a tenger, a hold mindig gyönyörű. Az érzésed legyen gyönyörű – ha rút nőről, alkonyatról, erdőről olvasol is.

Nagy érzések írói – nagy írók. Kis érzések írói – kis írók. Semmilyen érzések írói...

Az író akkor jut a legmagasabbra, ha az alsórendű emberben is érezteti tudja velem az örök emberit.

Az igazi műalkotást az különbözteti meg a talmitól, hogy elfelejteni nem lehet. Véremmé vált, él bennem mindhalálomig.

Minél nagyobb lobogású az elme, annál nagyobb a szikrája a tüzének.

A típus képét úgy kapjuk meg, hogy sok arcot egymásra fényképezünk. Az írói egyéniség képét hasonlóképpen: ha az általa alkotott alakokat rakjuk egymásra. Például Herczeg hősei mindig lajdinántok s jukker-asszonyok. A lajdinántok néha magyar ősruhát öltenek, néha polgári ruhát stb. Mintha egy lajdinántból lett színész játszana. Mikszáth mindig pajkos diák, Jókai a színházat játszó gyermek maradt: pózol és szaval.

Az író minden vonása érdekessé válhatik egy magasabb rendű világfelfogásban. Például Carlyle szemével nézve vagy Emersonéval. Így minden csekélység jelentőséget nyerhet.

Idegen országban ha utazunk, ott is az érdekel, hogy a gondolkodás más, és minden más. Az írónak mindenben másképp kell gondolkodnia.

Műved csak annyira érték, amennyi benne az új, az értékes új, amit még előtted senki meg nem mondott, mert nem tudott. Új karakter,

új érzés, új látás stb. És még azon túl is: a műved annyit ér, amennyi szeretet van benne valaki vagy valami iránt.

Csak a nagy írók műveiben találsz nagy érzéseket. (Dante, Shakespeare, Egyiptomi József története.)

Az a legjobb író, akinek összegyűjtött munkáira legjobban ráillene címül: *Extázisok.*

Az író a fantázia orgonistája. Az ő orgonája azonban az olvasó szívében muzsikál, s az író akkor művésze ennek a hangszernek, ha csak egy-egy billentyűt érint meg. Az ő orgonáján akkordok s melódiák ezen egy-egy billentyű megnyomásából keletkeznek. Mentül nagyobb művész, antul kevesebb billentyű megnyomásával kelti elő a dallamokat, zenezsongásokat, rezgéseket.

A szeretet lángjának magassága az írónak is magasság mértéke. Kis írók csak a tétlen embereket festik, akiknek egyetlen foglalkozása a szerelem, vagyis kinek hogyan nyugtalankodik a nemző ösztöne... Ami nőket ezek az írók festenek, nem nők, hanem nőstények.

Nagy írók műveiből csak egy marad meg a századok folyamán, s mindig az, amelybe a szívét tette bele, vagy legalábbis a legtöbbet tett a szívéből, vagy a legmélyét adta a szívének. *(Copperfield Dávid, Manon Lescaut.)*

Ha Mark Twain mindent elvetett volna, ami rosszat írt, s csak a javát adta volna ki az írásainak, csupán két kötete maradt volna, de az többet ért volna, mint a húsz, és ő húszszorta nagyobb író volna. Az író azzal nagyobbodik, ha kevesbíti műveit!

Ha Szabolcska nem írt volna több verset háromnál, nagyobb poéta volna.

Herczeg nem tudja, hogy az író munkája: embernemesítés... Épp olyan, mint ha valamely földműves nem tudná megkülönböztetni a búzát a konkolytól, s míg másoknak búzatáblái vannak, neki konkolytáblái.

Az én írói karakterem: gyermekkori gyönyörködéseim a tavaszban, búza közt viruló lúdnyakban, jégtükörben: lírikus ellágyulásaim, tréfakedvem, fogékonyságom a kedvesség iránt.

Egyre magasabb dolgokat kell írnom életem hátralévő részében, tekintet nélkül a jövedelemre, meg hogy mindjárt kiadom-e vagy sem.

Amit nem szívbe mártott tollal írtam, az az ocsúja a termésemnek.

Amit nem kedvvel írsz, hanem munkaképpen, nem magadnak, hanem az újságnak: iparmű, nem műalkotás.

Az összes 1921-ig írt könyveid ember- s miliőfestései a „más szóval a szót" s a „múltja is adódjék" szerint újraírandók. Hiszen itt ragyogtathatod művészvoltodat.

Teljesen meg kell változtatnod az eddigi emberjelenítő jellemzéseidet.

Amit magadnak írtál: szót, sort, mondatot, művet – az marad meg. Amit az ihlet szült. Mert az észmű hideg foszforeszkálás, az ihlet pedig rezgés. Vénen az írónak ezért silány a termése: nem a szíve rezgéséből alkot, hanem hatás-kaptafákkal.

Hogy a külsőségekkel való erőkifejtés mennyire teszi értékessé a művet, tapasztalhatod *Zéta* műveden, ahol a kellékesre van bízva, hogy értékessé tegye a művedet. A *Zéta* hibája az volt, hogy több történt külsőleg, mint belsőleg. Többet írtam a szemnek, mint a szívnek.

TÉMABECSLÉS

Mindig valamelyik ösztönünk ügye, baja, sérelme, küzdelme a nagynovella témája, s leginkább a fajfenntartó ösztönünké.

Csak az az örökszép, amit a szívünkkel olvasunk. Tehát a téma annál jobb, mennél nagyobbat mozdít a mélyen.

Minden téma a végtelenség egy sugara alá állítandó.

Ami a szívből jön, a végtelenségből jön, s ami a végtelenségből jön mindenkinek kincse. A szív művei halhatatlanok.

Csak az a mű értékes, amely a tárgya szeretetének lángjában fogant és íródott. A vén szem már egykedvűen nézi azt, amit a fiatal lobogva nézett.

Jókai művei édes szemléletei az olvasó fantáziájának, szóval szemléletek; az én műveim érzések; más nézni a hőst és más érezni.

Csak olyan történetet írj, amelynek a hősét érzed. Szereted, vagy hogy valaki más szereti, vagy hogy ő szeret valakit. Az olyan figurát, akit nem aranyoz be semmiféle szeretet, csak szemléljük. Mihelyt azonban van valakije, vagy ő valakije valakinek, nekünk is valakink.

A mienknél különb szív a főtémája a jó regénynek. Nem azokhoz vonzódunk-e a való életben is, akik nálunknál különbek ész és erkölcs tekintetében? A gyermek is szívesebben játszik a nálánál okosabbal.

Én is megírtam összevissza mindent. Sajnos, csak ma (1918. okt. 31.) eszméltem rá: minden témámban keresnem kellett volna, hogy méltó-e a megírásra.

Mélység és kedvesség: ez a kettő a fő.

Ami kedves, igen becses. Ritka író, aki ilyet tud alkotni.

A *Faust* rég elfelejtett nyomtatvány, ha nem Margit tragédiája a vége. Tehát a legnagyobb mélység a tragikum.

Mi kell a nagynovella, regény és dráma témájába? Shakespeare szerint szenvedély (karakter), Dosztojevszkij szerint szenvedés, Dickens, Bazin szerint is karakter, Pierre Loti szerint poézis.

Jellemző az íróra is, hogy kit mi izgat. Mi más témái vannak Hugónak, Madáchnak, Burns-nek, és mi más témái Bródynak, Szomaházynak, Herczegnek. Gogolt csak a karakterek érdeklik... szerelem nincs a kalamárisában.

A téma próbája: a tartalom egy nagy ellentézises mondatba foglalható össze; hőse szimpatikus; a vég oly erős ellentézis, mint *A bor*-é.

Az eszmei magvú történetkék is halhatatlanok... De csak úgy, ha nagy a mögöttes villanás. Nem az igazság megismerése szerzi a gyönyörködést, hanem hogy a történeten át meglátjuk, felfedezzük. Elménk mintegy cigánykereket vet.

Témádat bíráld meg egy asszony szívével, egy bölcs lámpásánál, és mondd el a történetedet felnőtteknek gyermekszobában!

A szerelem csak addig alkalmas témára, míg a lelket rezgeti. Amíg a szívekben rezeg és nem az ágyékban.

A szerelemnek csak annyi helyet engedjünk, mint ebédben az édességnek. Módjával, máskülönben nem a teljes életet írja az író.

Leghatásosabb az olyan téma, amely mögött egy másik történet lappang, vagy valami olyan gondolat, amely a történet mögött világít.

A legértékesebb témákat a rút adja, ha fundamentum. Megírná-e a témádat Victor Hugo, Zola, Daudet, Mikszáth? De leginkább: megírná-e poéta, versben? A nem belletrisztikai művek próbája is: akkora érték, amekkora érzést kelt a mű.

Jókai regényei kalandregények. Titkos ajtók, süllyesztők, írások bőven.

A Biblia primitív elbeszélő, de ott, ahol emberi szív lükög benne vagy karakter rajzolódik elő... *Csak a szíve történetét írd, csak lelki szituációt!*

Témák témája: a nagy ellentézisvég felé vergődő szív.

Csak egy-két feledhetetlen karaktered és egyetlen jeleneted legyen, amely melegít. Egy érdekes szépjelenet többet ér minden más tervezésnél. Megadja az előzményeket, és egységes a mű.

Nagynovella végső fejezeteit mindig könnyen írod. Ebből láthatod: hogyha tisztán áll előtted a téma, könnyű a munkád.

Ha a regény főfigurája nő vagy gyermek, a mű szerencsés csillagzat alatt fogant. Mindenkinek szimpatikus, mert a nő és a gyermek maga az eleven élet.

A lelki embereken volt mindig a világ szeme. Az állati embert megvetettük. Erő s gazdagság szívet nem hódított. De a lelki embereket holtuk után is isteni tisztelettel becsülte meg a népek emlékezete, a lelkiség ösztönös tisztelete.

A témát ne úgy értsd, hogy a hősödnek kell mindig lelki embernek lennie. Az író legyen lelki ember, s akkor témája is lelki téma mindig.

Mindig vizsgáld, amin nevetsz, ami elérzékenyít s ami tetszik.

Egy gondolat is lehet örök, ha egyvalaki lélek fényes és meleg belsejéből szakadt, nem pedig kopott klisétárból.

A szép és könnyű gondolat szinte azonnal életre kel. Megmozdul a papíron.

Szomorú történetet csak vénasszonyok szeretnek elmondani. Férfitársaságban a szerelmes história mindig komikus.

Mennyi minden hever az emlékezetemben: megíratlan alak és miliő! Csak végig kell gondolnom a gyermekkoromat.

Nem írtam még a lányról, kinek anyja meghal, s apja neveli. Az apai szeretetről a lány iránt: hogy angyalként szereti, s benne az angyallá vált feleséget látja és érzi.

A szív világának köre bővíthető igazságot világító történetekkel. Az igazságnak mindenki örül.

Egy leányt hozzákényszerítenek máshoz. Választania kell a szülői tisztelet és a szerelem között. (Lány helyett lehetne tán legény, aki szabadságharcba megy.) Egy novella, amely azzal végződik, hogy a leány éjjel kimegy a házból, és ez a kimenés festendő.

Egy apa értesíti a gyermekeit, hogy új anyát kapnak. Milyen érzéssel hallják? A kicsik örülnek, a nagyok hallgatnak, a nagylány könnyez.

Egy szökés története (büntetés elől): apróra ha megírod a gyötrelmeket, látnivaló, hogy felér egy bűnhődéssel.

Azt még senki se írta meg, micsoda izgalom a szülőknek, mikor az első legény megjelenik a nagylányuk mellett, akár jó parti, akár rossz.

Fiú- s lánytestvér mért szereti egymást?... Egy tizenöt éves vagy fiatalabb fiú, aki be van avatva lánytestvére titkába: levélhordó, fontoskodó s bosszuló. (Komikus gyermek-szerelem.)

Lantosok könyve: megírni a magyar történelmet olyan dalokban, amelyeket bármely paraszt a maga költészetének érezhet.

Tárca a kövirózsáról, a növényvilág proletárjáról. A magvát elfújja a szél jó földbe is, de ő a rosszat választja.

Csináld meg a magyar Márszejészt!

Csak a legeslegjobb témáidat írd meg. Kifogysz már az életből.

Csak érzelmi témáid legyenek! Az érzés csak érzéssel fogható fel. Nem elemezhető, nem bontható.

A fejből jött részek értéktelenek, különösen az okoskodások. Ismeretközlések: ha már egyszer az olvasó fejébe jutnak, a könyvben unalmasakká válnak.

Vesd el, ha kőbe vésni nem érdemes! Vesd el, amivel nem vesztesz!

Csak az első személyben elmondható témákat írd meg!

Magadnak írott részecske: lelkednek egy darabja.

Adj érzéseket, ha fájdalmasakat is, az embereknek!

MŰFAJOK

Ami versre érdemes, ne pocsékold prózára. Ha Poe *A holló*-ját prózában írja meg, csak rövid életű tárca lett volna belőle.

Más a gyémánt egy szép nőnek a homlokán, és más a kirakat tányérján.

A világ legszebb versei prózában mind elfelejtett novellák volnának.

Örököt alkotni csak versben lehet.

Ami tanár kezében tanköltemény, poéta kezében *Faust, Hamlet*... Közönséges ember kezében vasárnapi prédikáció lett volna belőle.

A vers annál jobb, minél dalolhatóbb. A dal nem hal meg.

A vers azért szebb dalolva, mert hatványozottá válik benne a rezgés.

A zene azért a leghatásosabb a művészetek között, mert legnagyobb benne a rezgés. Nem is egyéb, csak az.

A regényt elolvasom és elvetem. A verset szívembe elteszem.

Tűzijáték a vers, nem fafaragászat.

Minden strófának magában is műremeknek kell lennie. Egy hibás gyöngyszem a füzéren: rossz fog a szép nő fogsorában.

...van-e benne idézhető mondás? Adsz-e verseddel valamit? Amelyik verseskönyv nem ad semmit az olvasónak, olyasmit, amit attól fogva magával hordoz mind életén által – elvetendő.

A népdal mozaikmű; minden sor befejezett mondat, az utolsó sor a legszebb, de az első tartja fenn.

Poe szerint elég a költői hatás előidézésére 100–120 sor, de valamivel a középen túl meg kell indítani az Unterstromot.

Verses elbeszélés. Bizonyára minden szabad benne, csak minden sora szép legyen, minden strófája magában is műalkotás. Maga a mese mellékes... Ha töredék marad, akkor is becses, akkor is egész. Magadnak írd!

A prózaírás csak pénzszerzésre jó. Hamar avul és mindig hibás. Az író életében is. Hát még a halála után!

Grillparzer véleménye: a novella prózában megírt vers. Minden novellát meg lehet írni versnek is. Tehát a kisnovella kalyibaépítés márványból, juhkolomp aranyból, kapanyél elefántcsontból.

A kisnovella értelmi tartalmú, a nagynovella érzelmi.

A kisnovella azért értelmi magvú, mert kis húron nagy rezgést nem is lehet produkálni. Vagy ha lehet: vers.

Vallomás című novellám magja egyetlen ige: beszél. *A láthatatlan ember* egy szépjelenet elgondolása.

Aktuális kisnovella: egy szótári szóból vett karakter és komikusságig való túlzása. Például: Mért nincs vége a háborúnak! Egy részeg, aki el akarja mondani az ideáját a végeztetésére, de elfelejtette.

A nagyelbeszélés a szívvel való kegyetlen játék, vagy harc egy másik vagy tán egy harmadik szívvel, sokszorosan ütközetesen. Vagy éppen magával való harc, s ez tán a leghatásosabb, mert ebben történik a visszaforgás, mielőtt a lyukba esne.

A nagynovellának a nagyjelenetben kell nagynak lennie.

Meglepetésekre dolgozni ugyanazon megítélés alá tartozik, mint a kalandregények.

A közönség azért megy színházba, hogy gyönyörködjön. A regénybe is azért. A különbség: a szem gyönyörködése a regényben szinte utálatos, mert a szép a regényben rút.

A regény is tanítómester. Aki ezt nem tudja, csak henyéknek szórakoztató szolgája! (De nem ismeretközlő mester, hanem szív- és karakternevelő.)

Értelmi részek a regényben: ha kijutnak a köztudatba, a regényben pocsolyákká válnak. Rontanak a regény értékén.

A regény úgy becses, ha mentül szembeötlőbb benne a karakter, s mentül inkább ez érdekel, nem a mese. A csodás mesék gyermekszobába valók és műveletlen emberek elképtetésére.

Főkövetelménye a regénynek – Dosztojevszkij szerint –, hogy az alakok újak legyenek, vagyis még meg nem írottak. Ezt különösen a női figurákra nézve jó megjegyeznem.

Regényben még inkább ott kell lennie a hősnek mindig a színpadon. Minden fejezetnek őróla kell szólnia.

Regényben éppenséggel belül kell történnie mindennek. Milyen hamis Goethének az intése: „man kommt zu schauen". Arra jönnek, lehet, de azért hálásak, ha nem a szemüknek adunk, hanem a szívüknek.

A történelmi regény olyan tömött legyen, mint Bernard Shaw *Cézár és Kleopátrá*-ja.

Dosztojevszkij azért írt oly fenséges műveket, mert voltaképpen tragédiaíró volt, csak a témáit regénynek írta meg.

A dráma első jelenete a bonyodalom csíráját már elénk vetíti. A világ legnagyobb mestere ebben Victor Hugo. Ebben is mentül több az, amit a hallgatóság kitalál, kiegészít, kiérez, mentül jobban foglalkoztatod a közönség szívét és elméjét, annál élvezetesebb neki a műved.

Talán drámában is az átlátszó történet az igazi. Csak ahogy magától folyik. Semmi váratlan, hökkentő, döbbentő, semmi gubancos bonyodalom, csak éles nyíratú karakterek... És kedvesség, mint *A bor* harmadik felvonásában. Szív, karakter, kedvesség vagy fenség.

A dráma nem azért becses, mert két művészetnek a hatása egyszerre, hanem mert már maga az élőszó rezgés. Olvasva is hatásosabb az elbeszélő műnél... Micsoda rögtön-hatásos a *Hamlet* vagy Ibsen legtöbb drámájának már csak az első jelenete is!

Regényt azért nem tudunk színpadra tenni, mert nem tudjuk kiszedni belőle a lényeges részeket. Sajnáljuk elvetni, ami nem lényeges.

A komikus mű értéke mindig problematikus. Csak az igen finom humor becses. Ha könnycseppel van megszentelve.

Anekdotának talán szabály: egy várakozás feloldása a nevetségesben. Az első részben tehát van valami fontos, valami komoly, amely azonban a rendesnek, a vártnak, a szokottnak visszájába oldódik. A jó anekdota tehát az, amelyik mentül feljebb csigázza a várakozást, figyelmet. Mikszáth ezt a várakozást még azzal is fokozta, hogy épp a legérdekesebb helyen köhögött. (És Tóth Béla dadogott.)

A legrövidebb levélben is kell valami kis művészi vonásnak lenni.

Csak a meleg szavak a szem a levélben, a többi szalma és ocsú. Ezért lehet a levél bármely rövid.

Egy sornak sem szabad ordinárénak lenni. A hosszú levél fecsegés. Szép levélnél többet ér egy szebb rövid. Örömet írj! Mézet a szívnek, csemegét a hiúságnak! Adj!

Mindig az ő érdekében írj. Ez legtöbbször ellentézis is egyúttal. Igen pompás dolgok kerekednek ki belőle. Tehát az ő érdekében, még ha halálos büntetés elengedésére kérsz is kegyelmet.

Az a levél a jó, amely másnap is jó.

Minden levél éppen elég hosszú, ha egy kedves mondat van benne... Ha mégis elnyúlik a leveled, vedd ki belőle a legértékesebb egy-két mondatot.

VÁZOLÁS ÉS KIDOLGOZÁS

Sose készülsz el s kínosan dolgozol, ha az első fogalmazás nem postamunka. Pihenhetsz azután. A vázolás után való munka csak játék.

Ne vesztegelj egy napnál tovább egy-egy kis részen. Vond rövidre, vagy ugorj. Utána könnyebben futsz, mint az árkot ugrott ló. Erőlködj egy kissé, míg fel nem jutottál a kaptatón. Aztán már könnyebben haladsz.

Sose olvashatod a már megírott részt, hogy a tollat meg nem kellene mártanod. Tehát ismétest ismét kezdd elölről, ha regényt írsz, az olvasást, amíg az első vázlaton túl nem vagy. Mert az olvasottak képzetraja a csepű, amelyből fonsz.

Regényírásban mindig az a bajom, hogy széles, nagy, folyton széjjelomló sokaságát látom magam előtt a jeleneteknek, epizódoknak. A sok kanyargó közt elvész a fonalam. A munkámat azzal nehezítem meg, hogy nem komponálom meg a történetet kellőképp és munka közben oldok, fejtek.

Ne irtózz az elnagyolástól. A jellemző vonások a csiszolás szakaszába tartoznak... Minden lehet érdekes, akármilyen rövid is, csak a váz legyen jó. Festészetben is sok képvázlat művészibb és értékesebb a kidolgozott festménynél.

A regénynek első fogalmazása, vagyis első megírása olyanféle munka legyen, mint ha be volnál zárva, amíg meg nem írod.

Szobába zárva bizonyára összevonnád az előzményeket a szépjelenetig, s ha kibocsátanának, akkor újraírnád elölről az írógép alá... Ne írj, csak vázolj!

A nagyjelenet minden! A többi csak előzmény. Ha így vázolod a regényt, a befejezés után könnyű munka minden bővítés és epizód. Tehát ha azzal ülsz az íróasztalhoz, hogy regényt írsz, kezdd azon, hogy csak tizedrésznyire rövidített, egyjelenetes nagynovellának írod meg. Tehát igen elnagyoltan, igen vázlatosan; csak azt, ami a szívből jön és a szívhez szólhat.

A regényt ne regénynek szándékold, hanem csak novellának. A kompozíció tehát csak egy szépjelenet, amelynek az előzményeit bevezetésképpen, röviden mondod el.

Próbáld írni először drámának, azután írd meg regénynek. Először add ki a regényt, azután, mintha abból csináltad volna, a drámát. Esetleg álnévvel a drámát.

Idővesztegetés mindjárt az első fogalmazás írásakor festeni a részleteket is. Ha képet festesz, nem fested ki először a kezét vagy a fél szemét vagy a lábát.

Csak vázolj, mint mikor a kőmíves a deszkákat lerakja.

Amiben nincsenek arányok – téglahalom. Építs!

Meg kell várnod, míg nem pattan, mint a villamosszikra, a fundamentális ötlet, amelyre ráépítheted a művedet.

A vázolás már csak azért is elnagyolandó, mert írás közben ivódik bele az író lelkébe a karakterek életmelege: a velük való együttér-

zés... Míg össze nem melegszel az alakjaiddal, míg világosan nem látod őket, nem láthatod, mely vonások fontosak, melyek másod- s harmadrendűek, hol kell bőnek lenned s hol rövidnek, színesnek és szimplának.

Nagyold el a vázlatot, aprózd a kidolgozást!

A vázolás közben előötlő epizódokat, bővítéseket jegyezd félre.

Ne fogj bele, amíg nem átlátszó az épületrajz, mert akkor nehezen dolgozol.

Ha már a fundamentum deszkáit leraktad, gyors riportstílusban írd meg az egészet, még a főjelenetet is. Így a szerkezet egységes és könnyen áttekinthető.

Legelőször is az ellentézises pontokat jegyezd a vázoló-cédulára. Hosszú párbeszédek helyett elsorolások. Csak a karaktert jegyző szavak. Az élőszó. Bevezetés: mint a balladák első sora, és mintha az egészet rímtelen versben írnád.

... a karaktereket szabd ki, és a fő rezgéspontokat: mi miatt fognak ütközni?

Semmi értelme több jelenetnek azon túl, hogy a szereplő karakterek meg vannak világítva. Csak a főjelenetre igyekezz.

A való élet történeteiben is vannak hézagok, elnagyolások, szakadások, s mindig csak egy jelenet a történet. Mentül kevesebb billentyűnyomással orgonálj az olvasó szívén!

Ember-jellemzés egy-két ecsetvonás, mint mikor a festő csak az árnyék és világosság vonalaira ügyel.

Jó kezdet s jó vég – már magában is műalkotás.

Az *Aggyisten, Biri* elejét milyen rosszul írtam, s mi jól a *Ki-ki a párjával*-ét. Az újságban való közlés természete is rendeli, hogy az első közlemény érdekes legyen.

Victor Hugo semmi egyebet nem nézett a témája munkába vételekor, csak a végét, hogy mekkora a kontraszt.

Kezdődhetik a történet az ismert jelenet végső hullámainál. Az *Egri csillagok* és az *Isten rabjai* első fejezete rosszul van megválasztva: lomhán indul, nem szituációból. S éppen így *A láthatatlan ember* is.

Az első lap: ne csak az első mondattal iparkodj megfogni az olvasó érdeklődését, hanem az első jelenet teljes egészével. A mű végzése után aztán megjön az első mondat is.

A kezdetnek olyan frappánsnak kell lennie, mint ahogy Blaháné penderült a színpadra. Üsd meg benne az izgalom első akkordját.

Ne művészi mondatot keress indulónak, csak várakozást, érdeklődést keltőt.

Ne fogj munkába, míg a főfigurád lelki-karakterlapját meg nem csináltad. Ez úgy kell, mint az építéshez a két tervrajz. Egyik a mese, másik a karakterek. Jobb, ha megállapítod előre a dominánsot, a vörös fonalat.

Az örök művekben minél kisebb a műnek a térfogata és minél nagyobb a mű mögött érezhető eszme, annál értékesebb az alkotás.

A ki nem elégített érdeklődés jobb, mint az unatkozó. Tehát, mint a bolti kirakat, olyan legyen az eleje. Mi van beljebb?

A főjelenetig telegrafikus rövidség. Mindent lehet röviden, csak a karakterek legyenek világosak, és az ellentézisek szögleteiben vázolj. Mintha egy dráma főjelenetét mondanád el, előrebocsátva röviden

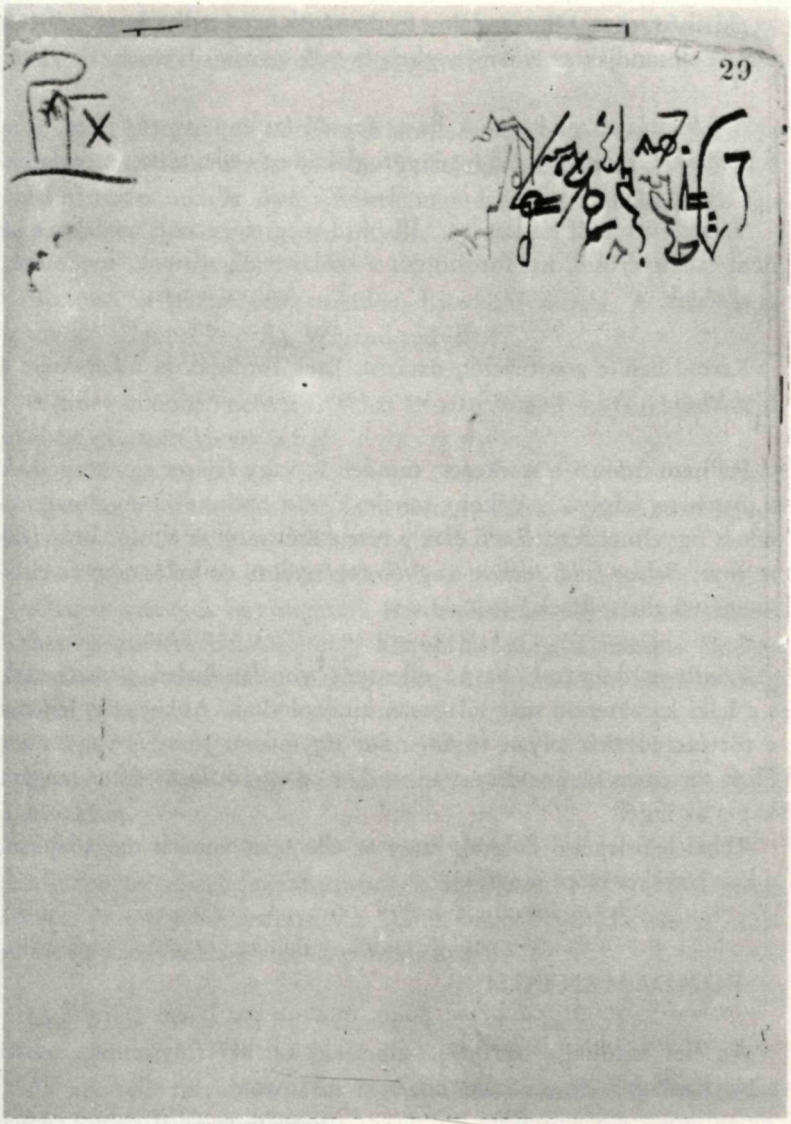

Az első lap címmel kezdődő részlet a *Mesterfüzetek*-ből: „Ne művészi mondatot keress indulónak, csak várakozást, érdeklődést keltőt."

az előzményeket. Mint irodalmi felolvasásokon is szokás, hogy néhány szóval elmondják az előzményeket, és csak azután olvasnak.

A folytatás akkor könnyű, ha az írandó ízt éppúgy egy mondatba foglalhatod, mint az egész regényt foglaltad egy ellentézises mondatba.

Valahányszor új ízt kezdesz, állapítsd meg előre az ellentézist, s ha nem találsz erőset, írd fordítottját a szokottnak, vártnak, rendesnek, ó klisének.

Keresd benne a szituációt, extázist. Ezek fordítják ki a karaktert a burokból.

Ha nem drámai a szerkezet: minden íz vagy fejezet egy rezgésnek a története, lefolyása. Vékony fonalra fűzött extázisok sora, amelyekben a figyelmet feszítő erő csak a részletezés meg az eltolódások. (*Ida regénye, Boldog halál szekere* s egyéb regényeim, de különösen az elsőszemélyű elbeszélések.)

Könnyen dolgozol, ha az ellentézis vonalán halad a történeted, s a lelki karaktereid már világosan kirajzolódtak. Akkor már lehetne a történeted akár olyan rövid, mint Egyiptomi Józsefé, vagy mint Jézus története feltámadása után, mikor az éjjel halászó Péter magára kapta az ingét.

Tehát legislegelső dolgod, hogy az ellentézis vonalát megállapítsd, a karaktereket előre megfesd.

FUNDAMENTUM

Az élet tanulsága szerint jó elbeszélő az, aki folytonosan leköti a figyelmünket, és amit elmond, bennünk marad.

Csak azt jegyezzük meg, ami, ha csak egy percre is, izgalmat keltett bennünk. A bécsi szecessziós *Szántóföld* szebb Palmier képeinél.

Az elbeszélő mű hősének izgalma az olvasónak is izgalma. Rövidebben: az író izgalma az olvasó izgalma.

Wigand könyveinek tartalma szinte semmi, de az a szeretet, amely minden vonásán s minden szaván érzik, mind izgalom... A könyv érzelmi részei mindig újak s frissek maradnak. „La qualitée qui fait le poéte c'est l'émotion et rien qu'elle."

Becsessé, érdekessé válik minden, ha valaki szereti. A szív nagy aranyozó (Hebbel kutyája, Wigand művei).

A hideg talpú író nem író. Tehát Dosztojevszkij fogja fel helyesen: extázist extázisra keress és írj!

Nem hogy mi történik vele, hanem hogy mi történik akkor a szívében.

Krisztus szívének egy sugara a Herdeninstinkt minden mozzanata. Tehát az embervédelem, jóság, könyörületesség, s minden áldozat azért, akit szeretünk, még inkább azért, akit gyűlölünk. Kímélet még az állat iránt is.

Az ihlettel írt mű vagy művész azért hat, mert a rezgés rezgést kelt a szívekben.

Minden művészet fundamentuma a kontraszt. Festő művében az árnyék vagy a színkontraszt. Az „Unbewusste" s a „Bewusste" túlsúlya. Egy jegynek a kiemelése a többi közül.

Csak a szív történetét írd. Minden egyéb csak szalma!

Az elbeszélés folyamata olyan legyen, mint a sötétben futó villamoskocsi: jobbra-balra szikrázzon.
Sötétben különösen a fénypontok hatnak.

Tolsztoj a *Szergiusz atyá*-ban egy szentenciát vet fundamentumul: „Az szolgál Istennek, aki embertársainak szolgál." És az erre épített mesét bibliai stílusban mondja el.

Shakespeare emberei mindig lázban vannak.

REZGÉS

Tanulságos a népdal, hogy csupa rezgés. Egy-egy sorában több a gyönyörűsége szívünknek, mint Szomaházy összes munkáiban.

Bazin nem tud írni, se jellemezni, de mindig a szívnek szól. És ez az egyetlen, amit tud.

Bazin egyetlen húrja: a szenvedő állapot, helyzet a társadalomban. Tehát: szűkölködés, ínség, betegség, reménytelenség. De még időjárással való bajlakodás is. Az érdeklődés az efféle művek iránt azon alapul, hogy másoknak a szenvedését érzelmileg fogjuk fel. A nyájösztön rezeg bennünk, a nőnek, gyermeknek, védtelennek, ártatlannak tehetetlensége.

Az elbeszélésképlet éppúgy szeizmografikus, mint a hegedűjátéké: folytonosan rezgő, fel-felemelkedő extázisok.

Hogy az elsőszemélyű elbeszélésben mennyire mindegy a szerkezet, s mennyire minden a bármily csekélyke rezgés, példázza Baskircsev naplója. Folyton-folyvást csak az az egy érdekel bennünket, hogy ez a nem is történelmi egyéniség hogyan látja, hogyan fogja fel a köznapi élet legapróbb mozzanatait is.

Az egyes ízek értéke a szeizmográf-tábla szerint becsülendő meg. Vesd el, ami rezgés nélkül való.

Rezgés mindenből keletkezhetik, mert mindent szerethetünk.

Értéktelen ízek mindazok, amelyekben nem a szíved rezgését érzi az olvasó. Tehát csak vékonyan, hellyel-közzel az okoskodást, filozofálást.

A kisnovellának éppúgy kell mélypontjának lenni, mint a nagynak. A nagynál főjelenet a neve. Itt csak nyomaték. Például a *Magyar sors* végén, a kérdés után hangulatfestő néhány mondatot toldottam be és megismételtem a kérdést.

A nagynovella képe egy vasút ábrája lehetne, amelyen egy vonat halad, s az út mellett telegráf-oszlopokként szituáció és szituáció. A lokomotív neve pedig: karakter.

Az előre vetődő árnyék: szerkezeti munka, de utólag is csinálható. Az eleje a műnek igazítandó a vég szerint. Például az *Isten rabjai*-ban a kertész és a liliom.

EXTÁZIS

Naplók, önéletrajzok tanulsága, hogy az élet apró testi és lelki izgalmak és bajok sorozata.

Nincs az életnek olyan perce, hogy valami kis izgalom ne foglalkoztatna bennünket.

Az izgalmat keresd, amelyben a karakter előötlik. Bajt, szorultságot és a karaktert tengelyében bántó helyzetet, esetet.

A szív legkisebb rezdületeitől mekkora skála a szeretetből való szenvedésekig!

A szenvedések rezgése nagyobb, mint a boldogságé... Nótákban is a fájdalmas szövegűeket érezzük értékeseknek.

A legerősebb rezgések a szituációk, mikor nagy érzések állnak egymással szemben. Minden ellentézis. Szívextázis. Szív zokogása.

A nagyjelenetben mindig van valami, ami józan szemmel nézve esztelenség. A fösvény, aki szórja a kincsét; a vallásos, aki káromkodik s más efféle.

Nagynovellában fő a nagy gőzű, csökönyös vagy egyébképpen rendetlen akarat, hogy valamit teljes erejével vagy lelke gyökerével, élete árán is akarva akar. Olykor maga vesztére esztelenül, mert ez kelt extázist, nagy cselekedetet, nagy bajt.

Fűtsd az akaratot, szenvedélyt, a legerősebb rezgéseket, és ütköztesd. Ha más akarat alá van helyezve valamely akarat és attól szabadulni akar, az is akarat, nagy erőkifejtés, de ha passzív, akkor csak mellékfigura lehet.

Az apró testi bajokat a regényírók teljesen figyelmen kívül hagyják, s csak lelki kérdések bogozásával foglalkoznak, mintha a testünk olyan gép volna, mint az évenként egyszer felhúzandó óra.

Bármi testi szükség is kelthet extázist. Például Ézsaut egy tál lencse ejtette extázisba.

Az extázis ne fejezze be a történetet, csak feszítse. Vess közbe időt, másoknak más izgalmát, új nehézségeket, testi szükséget, bőrérzést stb. Ezek a függesztések megvannak a hegedűben is. Például Chopin kilencedik szerenádja második fele, Sarasate kottája szerint. Bár ő csak a végponttal játszik, hogy nem ott végez és nem akkor, ahol és amikor várjuk.

Dante történetei szerencsétlenül végződnek. A szerencsétlen vég művészibbnek látszik, mert a rezgés a végtelenbe enyész.

ELLENTÉZIS

Kalamárisodban ne csak ténta legyen, hanem ellentézis is.

Minden elbeszélés érdekessége ellentézisen alapul.

Két nő ha találkozik: csók vagy panaszkodás vagy dicsekvés, de utána mindig a pletyka következik.

Minden női lélek két fővonása: a hiúság és az anyaság.

Ami az órában a rugó, az a műben az ellentézis.

Egyiptomi József történetében nincs semmi, de semmi művészet, csak az óriás érzelmi ellentézis. S nézd a Goncourt-testvérek regényeit, akik az írás minden mesterfogását ismerik, csak a fundamentum-ellentézist nem.

A *Boldog halál szekeré*-ben nincs más, csak ellentézisek. Ezek részletezése közbevetések, eltolódások stb. által.

Az ellentézis minden, ha szerkesztesz, akár kicsiben, akár nagyban. Ez az első, amit meg kell találnod.

Az ellentézis az a varázsvessző, amellyel a legnagyobb rezgéseket keltjük. Az író hímzőrámája az ellentézis!

Ellentézis-fundamentum nélkül nincs műalkotás, még csak egy levél se.

Fonási ötletekben is azonnal az ellentézist nézd, keresd, mint a festő az árnyékvonalat.

Az ellentézis természete, hogy rendet teremt. Oszt is, köt is. Árnyék és világosság egyszerre.

Valaki olyasmit sürget, amiről tudjuk, hogy kára vagy baja kél belőle.

Szolga, aki az urának parancsol.

Valakinek azt kell cselekednie, amire nem való vagy képtelen.

Aki jót téve magának tesz rosszat. Lehet, mint illetéktelen beavatkozás, komikus. Lehet, mint nemes beavatkozás, fenséges. Az is, ha valaki nem hozzáillő munkát végez vagy feladatot teljesít. Például pap fej, mészáros kenyeret dagaszt.

Könnyű fonatra alkalmas mindig az olyan ellentézis, amely a gyermeket olyan helyzetbe vagy feladat elé állítja, mely korával és erejével nem egyezik, nem neki való, kényszerhelyzet...

Mellőzve a komikum tereit, igen magasrendűek lehetnek: ha gyermeknek az apa vagy az anya dolgát kell végeznie; vagy nőnek férfi munkáját; vagy gyermekre olyan megbízás vagy parancs nehezül, amelyet csak felnőtt végezhetne.

Mondat is örök, ha nagy ellentézis: „Szeresd ellenségedet", vagy: „Ismerd meg magadat."

Idill a leglehetetlenebb miliőben, időben.

Jézus élete csupa ellentézis mindvégig, hogy a latrok között feszítik fel. Angyalok közt születik, s latrok közt hal meg.

Ha valaki csak magában, magáért szenved, inkább gyötrelmes olvasmány, de ha másért... A szeretet mértéke: mennyit képes valaki valakiért szenvedni. Ezek a legerősebb fundamentumok minden regényben. Minden más szeretet voltaképpen csak kedvtelés. Az olvasó nem hisz benne.

A szép nőt hogy szereti hősöd, nem érdekes, míg azt nem látjuk, hogy szenved érte. (1917. febr. 22.) Bár előbb tudtam volna!

A főjelenet mindig érzelmi, nagy ellentézis. Itt csapnak legmagasabbra a kontra-hullámok. Itt támad kétség a már bizonyos vég iránt.

SZÉP ÉS RÚT

Az igazi műalkotás az értelmünknek éppoly végtelen, mint a természet alkotása. (Goethe)

A fenségesnek átellenes pólusa a rút. A kettő együtt adja a végtelenség zenéjét.

Nagy értékű széppé válik a rút, ha vonatkozásba kerül a világegyetemmel egy könnycseppen át... Vie profonde de l'ame.

A fenséges szépnek a fundamentuma a rút. De különben is magasrendű szépségek fakadnak a rútból, ha ellentézisnek fundamentuma vagy oldala.

Természetes ellentézise a szépnek a rút, csak nem mernek hozzányúlni a gyenge írók.

Esztétika: szép az, amit, ha csak egy percre is, szeretünk, ami meleg érzést kelt bennünk. Csak a meleg érzés, megindulás, ihlet az értékes. A hideg rezgés, a borzalom nem.

Különösen a természet életének apróságai a végtelenséggel való érintkezések. Másrészt ezek a meglátások is a szeretet egy neme, mert a képeket a szemlélet veszi fel, és azt jegyezzük meg, ami ha csak egy percre is, izgalmat keltett bennünk, holott mások nem érezték érdemesnek az észrevevésre.

Az emberek csak akkor látják, mennyi minden szépben élnek, ha az író megmutatja. Mennyi juhász ment már szamáron, de csak azóta szép, mióta Petőfiben rezdülést keltett.

A kész szépet adni nem virtus. A rútat tedd széppé és vidd az olvasó szívébe. Milyen nagy különbség Beniczkyné és Dosztojevszkij között, Hófehérke és Hugo Békája között! Olykor rút a szép, olykor szép a rút.

A szép nő szép miliőben és az idilli jelenet szép helyen, szép időben: érezzük, hogy csinálmány, mint az aranyhajú grófkisasszony.

A kirakati képek azért rútak, mert kinyaltak. Mert nem igazi szépek! Ha gyümölcs, nincs rajta ütődés, féregszúrás; ha ember, nincs rajta szeplő, pörsenés, rendetlen hajfürt.

Ostoba esztétikusok a görög szobrok szépségéről: hogy bennük koncentrálva van minden szép. De mennyivel szebb egy rút öreg szobra, ha rajta a legkisebb vonás is egyéni!

Ne mondj szépnek semmit, hacsak nem a más szájával!

Mindig gyanakodva nézz az írásodban a szépre, hacsak nem az írott figura mond szépnek valamit. De te ne mondj szépnek semmit – se embert, se tájat. Ahol ez a jelző fordul elő: szép, törölj!

A szeretet legyen szép, ne az embered! Szép nőt szeretni: nincs benne semmi csodálatos. De rútat ha szeretve látsz, s tán halálig is, vagy egy piszkos kis gyereket! (1917. febr. 22.)

Mikor a rút a szép. A töppedt szőlőszem a szőlőfestményen, és a barack rothadási foltja. A csupa ép alma címfestők művészete. Böcklin *Hulldmjdték*-ában a rút Kentaur a szép nők között.

Szeretett figurádról is mondj valami rosszat, valami kis hibát a lelki karakterében. És hitvány vagy éppen gonosz emberről is mondj valami jót. Ha egyebet nem, azt, hogy kit szeret vagy ki szereti.

A legsüllyedtebb, rondább, alsórendű állati ember is szimpatikussá válik, ha látjuk, hogy szenvedésében van valakije, akire gondol, vagy aki őrá gondol, siratja, segíteni iparkodik rajta, osztozik bújában, gyalázatában.

A szép lány, ha hibáját is megmondom, egyszerre nem tündér, hanem ember. A gonosztevő, ha valami jót mondok róla, egyszerre nem ördög, hanem ember. Jókai ezt nem tudta.

Mályvacsoport, s mellette egy korhadt kóró vagy tört cserép... Tolsztoj Napóleonja érdekesebb reggeli mosakodásában, mint a csatatéren.

Egy dicséretes vonás még a gonosztevőn is. Testileg is, lelkileg is. Hibája, gyengesége a legtökéletesebb embernek, legszebb lánynak is.

Tehát magának a Paradicsomnak a leírása is úgy művészi, ha valami kis rútat is mondunk róla.

„Mindenki másképp fogja fel a szépet, csak az *igaz* hat egyformán, ereje-változatlan." (Maupassant) Ez ugyan nem igaz, csak annyi, hogy az *igaz* nagyobb rezgést kelt.

A szerencsétlenségek szerepe a regényben: lelki vedlések. Ezt érezzük szépnek ösztönien Bazin regényeiben. Ő maga se tud bizonyára erről semmit. Csak csinálja belső sugallat szerint, mint a madár a fészket. (1921. ápr. 26.)

Valójában nem rút semmi se, és nem szép semmi se, mert széppé és rúttá mindent a felfogás teszen. (1922. jan. 12.)

Világmegvetés, ócsárlás, leszólás márcsak azért is mellőzendő, mert ugyanazt másnak látja az, akinek valami kellemes foglalkoztatja a fejét. A templomba menő menyasszonynak szép az az utca, amely egy elhagyott feleségnek rút.

Legmagasabb rendű szépségek a nagy bajok, nagy jajok, lelki szenvedések, siralmak, tragédiák, kétségbeesések, vigasztalanságok.

Szép: ami igaz!

ELLENTÉZISES FUNDAMENTUM

Ahogy a képtárból csak egy-két kép marad vagy az egy-két kép egy-egy részlete az emlékezetünkben, éppígy az irodalmi művekből is.

Hogy mennyire minden az ellentézis a fundamentumban, láthattad az *Ida regényé*-ben. Magától dőlt belőle, mint a megfordított zsákból, mind a regény.

Ha egy mondatba foglalod a témádat, a mondatnak nagy ellentézisnek kell lennie. Például *Ida regénye:* „Férj, aki beleszeret a feleségébe." *Hét kincs:* „Aki máshoz adja férjhez az imádottját."

A fundamentumba tett ellentézist még inkább kivésd!

Mindenütt a szemben álló erővel küzd. Téves vád alapján, téves bírói ítélet vagy rágalom miatt. A téves vád lehet gondolatbeli is, mint *Ida regényé*-ben, s éppígy az ítélet is.

Szembesítés. Lelkiismeret-furdalás. Mikor a szülő a gyermekét áldozza fel becsület, haza stb. kényszerítő okból.

Ismeretlen apa, anya, testvér megölése, vagy hogy gyermekét öli meg. Versengés nem egyenlő erejű, helyzetű, rangú, nemű emberek

Az *Ellentézis-fundamentum* példáinak sorozata

között. Lehet hosszú, fojtott érdek vagy szívügyi küzdelem. Életérdekek összeütközése családtagok vagy házastársak vagy barátok között.

Haldokló kívánsága. Összeesküvés. Kalandor-vállalkozás nőért vagy zsákmányért. Ostoba eskü vagy fogadás. Hűtlenség. Elkövetése vagy felfedezése, s a következmények.

Szökés. Üldözés. Szabadító vagy szabaduló reményre ok. Elfeledett jogos fél megjelenése. Állapot-változás: gazdag szegénységre jut, barátja elfordul stb. Merénylet. Vétkesnek gyermekén bosszul. Apát anyján bosszul, vagy fordítva. Hivatalos kötelességbe ütköző érzelem. Rejtelem, melyet meg kell oldani. Gyalázat megtudása maga vagy szeretett névről.

Olyat kell tennie, amit nem akar. Hiúság vagy önérzet megsebesülése. „Nincs" (valaminek a hiánya). Sértése vallásnak vagy hitérzésnek... Becsületérzés izgalma. Az vét ellene, akitől jót várt. Attól részesül jóban, akitől rosszat várt. Visszaszerzi, amit elvesztett, elvettek. Elvesznek tőle valami jót, megszokottat...

Megfordításokra is gondolj! Menekül, búvik. Fenyeget. Kudarc. Szenvedély. A vesztes extázisa. Durvaság, gorombaság, embertelenség... Szakít. Megvall. Lázad. Monománia. Kínos lehetetlenség.

Testi szükség extázisig... Kísértés... Esdeklés... Tehetetlenség a szeretett védelmében. Tehetetlenség a maga védelmében. Rábeszélés, csábítás...

Az öt érzék valamelyikének kellemetlen ügye vagy éppen szenvedése... Hazavár gonddal vagy örömmel vagy szorongással vagy más izgalommal. Hazaérkezik gonddal vagy más izgalommal, aggodalommal. Szíve ellenére kell cselekednie vagy viselkednie.

Öröm. Megbetegszik. Téves bosszú. Apró bajok. Hajlékbajok. Szorult helyzet. Szégyen. Féltékenység. Tűrés. Sóhajtás szavakban. Ínség,

-tlan, -tlen. Megtudása valaminek... Bűnbánat. Maga haragja. Más haragja. Sértődés haragszótól...

Fiú és lány együtt, ha nem is szerelmesek. Fiú és lány vággyal való közeledése egymáshoz... Titkolni kell valamit...

Gyűlölet cselekedetei... Szorongás... Félreismert szív: az rabolja vagy rontja meg, akinek a szeretetében bízott, vagy fordítva: az cselekszi a jót, akit ellenségének ismert.

BEÁLLÍTÁS, SZITUÁCIÓ

A beállítás, a „forma" sokszor fontosabb az igazságnál. Formátlan igazságok értéktelenek. Tanárok írják, nem írók.

Festésben is a beállítás s egy-egy vonásnak, színnek, árnyéknak a kiemelése adja meg a művészi értéket.

Nem témáról szólok, csak fogásról, mely a legnagyobb érték, a szív-ellentézis körül játszik.

Amire bosszankodva nézel, tedd nevetségessé. Pokoli jó dolgok kerekednek ki a megfordításokból.

Ahogy a legundokabb disznóól vagy krokodilus vagy hiéna is beállítható a festményen úgy, hogy a megvilágítás által széppé válik, éppígy írásban.

Újféle aranyat nem találnak fel, de abból az egyféle matériából mennyi mindenféle műalkotás lehetséges.

Elbeszélésben is a nüánszok az értékek, mint a hegedűben, s értékesebbek magánál a témánál. Mint ahogy képben is nem az az érték, *amit* a kép ábrázol, hanem a *hogyan*.

Mint ahogy Berzsenyi pásztorkalyibája értékesebb kép az Eszterházy-kastélynál. Vagy Böcklin nádasa, vagy más festő rozoga épületei, cigányai. Minden a beállítás, világítás, színezés: művészet.

Sohasem láttam még asztali csendélet képet olyat, hogy napfény vagy tűzfény megvilágításában volnának a tárgyak. Festésben, rajzban az árnyék, a megvilágítás minden. Azért nem találtam eddig a kertemben festeni valót, mert mindig a formát és a színt néztem, tekintet nélkül az árnyék s a világosság játékaira. Éppígy az arcképfestésben (írás művészetében) is kontárság úgy állítani be az arcot, mint a fotografusok.

A tárcacikk és egyéb cikkek azért rövid életűek, mert nincsenek megformálva. Először is a beállítás hiányzik, aztán a tagolás.

A nyelvtan-és szótárírók tudatlanságáról írandó cikk kérdések formájában írandó, mintha én volnék a tudatlan és tőlük kérnék világosítást.

Valahányszor új ízt kezdesz: megállapítod először az ellentézist... Mihelyt megvan az ellentézis, a csomópontok, szituációk, extázisok szinte maguktól tolonganak a tollad alá. De túlozz! Shakespeare is a főfiguráit szélsőségekben forgatja.

Dosztojevszkij, ha a folytatáson gondolkodik, a szituáción gondolkodik, Gogol a karakterjegyeken.

Ellentézis szüli a szituációt, szituáció az extázist. Dosztojevszkij csak extázisokkal dolgozik. Ütközés egyre-másra. Emberbe, miliőbe. Ez neki a regény.

Bátor kézzel keverd a nagy érzések szituációit egymás ellen... vihar, örvénybe taszítás és benne élet-halál küzdelem.

Csak a szituáción gondolkozz, amelyet ma megírnod kell. A közbeeső részt kitöltöd elsorolással.

Jung-Stilling életrajza bajok sorozata. Az érdekel mindvégig, hogy hogyan keveredik ki belőle és hogyan lép új bajok közé. Szituációra szituáció.

Ahol sem szituáció, sem extázis nincsen, ott elsorolás csak a munka.

GRANDIÓZUS VONÁS

Ellentézis, rezgés és Ewigkeitszug nélkül nincs műszerkezet.

Minden témában kell lenni egy vonásnak, már a fundamentumban, amelynek a neve Ewigkeitszug. Victor Hugóban ezt megtalálod, bár ő csak „un nouveau frisson"-nak gondolta.

Victor Hugónak már a témái fundamentumában benne van a grandiózus vonás, a legragyogóbb Ewigkeitszug.

A szív ha csak egy villanásra nyílik is meg, a végtelenség nyílik meg előttünk.

Az udvariasság kifejezései még akkor is kedvesen érintik az olvasót, ha banálisak. Egyáltalán minden kedvesség, jóság, finomság.

Mi az érdekes? Ami rezgést kelt bennem. Minden, ami új. Ód, karakter. Érzelmi és értelmi mélységek. Kapcsolat a végtelenséggel. A *Kiskerekes* tanulsága, hogy ez a kapcsolat mindenkit jobban érdekel a Jucikák történeténél.

Még eddig minden történelmi regényemnek a nagyjelenetében megvan a grandiózus vonás.

Novellában csak az Ewigkeitszugot vizsgáld: hogy megvan-e benne, vagy hogy kiemelhető-e jobban? Amelyikben nincs meg, vesd el!

Nagy érzések – nagy értékek. Csak egy szál is belőlük: grandiózus vonás. Tehát: mindennap egy szituáció, vagy csak kisextázis, s mentül előbb a főjelenetre!

A természet életéből minden vonás, még az időjárás is, a végtelenség vonása.

A nőnek már maga a megjelenése a végtelenséget érezteti velünk. Bármennyire gyarló népség is, de ő a végtelenségnek nagy életláncolata. Női lábakon jönnek az évszázadok s évezredek, s női lábakon haladnak tovább a végtelenség örök világútján.

A nő, akinek csecsemőt látok a keblén, előttem mindig a végtelenség képe. Az a csecsemő a jövő évszázadok és a jövő évezredek egy láncszeme. A lány figurájában, megjelenésében azért van valami nemföldi, bár csakúgy hús, vér, csont, mint mi, férfiak. A szerelmi közeledés is, ha csak az első tekintés is, a végtelenség rezdülete.

KARAKTER ÉS ELLENTÉZIS

A keresésnek főkérdése: karakter s ellentézis. Karakter viszi a mesét, ellentézisek az ütközők.

Ellentézis minden, ha szerkesztesz; karakter minden, ha elbeszélsz; bölcsek köve minden, ha kinccsé akarod tenni a művedet.

Egy karakter és az ellentézisei, amelyekbe ütközik, ez a fő s minden!

Felhőgomolyítás, zivatar előszele. Unterstrom. Késleltető, hökkentő jelenet: no, most... Főjelenet, karakter-rekuzé, karakter-kivetődés a tengelyből, tragédia jégszellője. Kétséghullám a már bizonyosnak látszó vég előtt, vagy víg jelenet, komikus epizód, ha tragikus a vég.

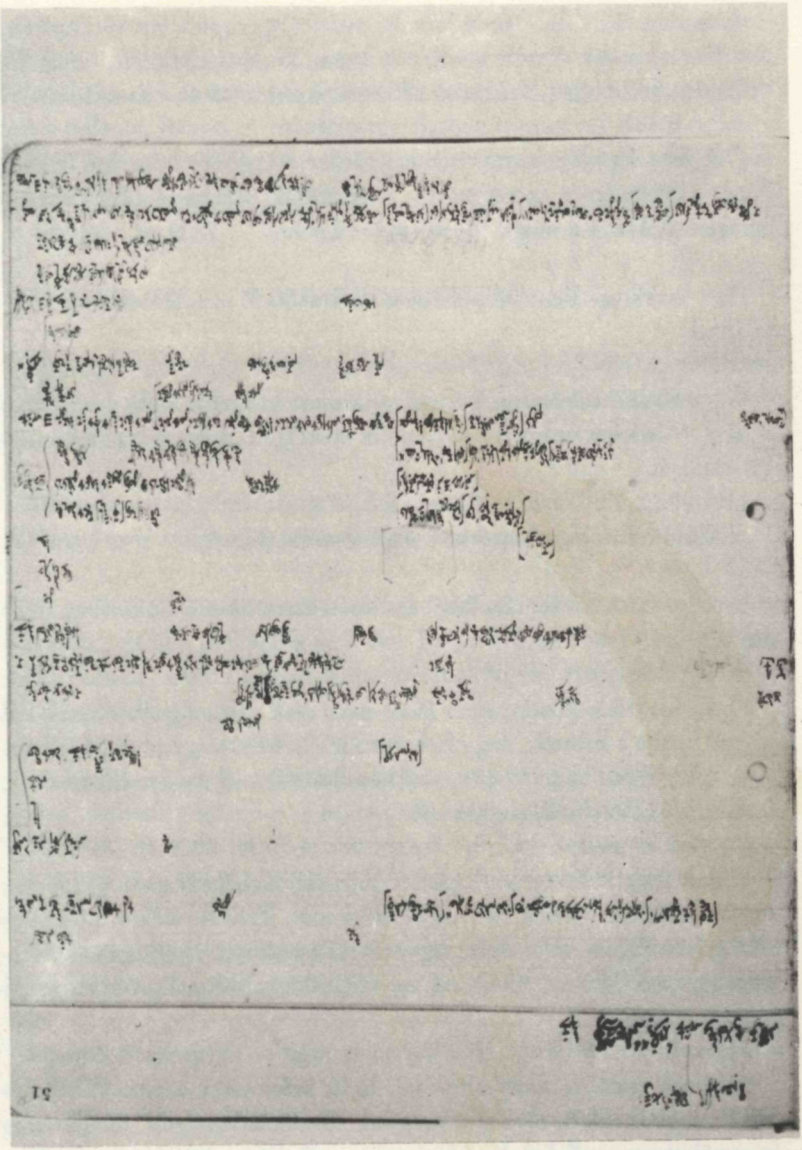

A *Főkönyv* 51. lapja

A szeretet áldozat. Tehát szembe vele: Gegenspiel, másik karakter, másik szív, másik akarat, másik pápaszem, kontrasztos miliő s magunk ördöge. Sorsot ellene, s kontra akaratot, kontra szívet s karaktert.

Ütközést egyre-másra, visszahanyatlást, vergődést, érzelmi vihart. Nagy cselekedet a szeretettért... Szituációt szerkessz ellentézisre, s extázist. Folyton a maga ellentéziseibe keverd... Zaklasd a szívet!

Ha a karakter-ellentézis pontokat megtaláltad, a mese fonását is megtaláltad.

A párbeszéd többnyire két egoizmusnak hangosan való megnyilatkozása. S érdekes volna jegyezni a két beszélgető pulzusának szeizmográf-tábláját.

A kisnovella egy ellentézis, a nagynovella sok.

A tragédia hőse emelkedésében van valami isteni, bukásában mindig emberi.

Drámának is a közepe nem lehet más, csak egy nagy baj, amelyből ki kell jutnia a hősnek, vagy belevesznie... Minthogy pedig a jellemzetes a legordítóbban az ellentézisben ütközik elő, hogy jellemezhess, mindig csak az ellentézist keresd.

Ellentézis a karakterben: táncos püspök, imádkozó tolvaj; ostoba, aki tanácsot ad. Nőben valami férfias vonás, férfiben valami nőies vonás; gyermekben valami nem-gyermeki vonás: az érettkori karakternek előrevetődése... Akár csak egyvalami alkalommal teszi, akár szokottan, mindig.

Magunk ördöge, mely abba tol, lódít bele, hogy magunk dolgozzunk magunk ellen, olykor a magunk szerencsétlenségén. Maga a sors is, a véletlen, a miliő valami láthatatlan ellenséges kéz.

Nagy felindulásban, extázisban az ember épp ellenkezően viselkedik, mint ahogyan szokott, mint ahogy karakterét ismerve várható. Például Hamlet hosszú időn át készül a bosszúra, mégis mikor elérkezett a pillanat, haboz. A mindennapi életben is nem azt látjuk-e, hogy például a jámbor megvadul dühében, az ájtatos káromkodik, a parasztnő felemeli a szoknyáját?

KOMIKUM – MINT ELLENTÉZIS

Mindenki magában hordozza a karikatúráját is. Jeder ungebildete Mensch ist die Karikatur von selbst. Mark Twain halottszállító novellája.

Shakespeare tragédiáiban a mellékfigurák, a cselédnév a nevetséges. A *Rómeó*-ban a dajka. A *Nyáréji álom*-ban a mesteremberek.

Az ordináré vagy köznapi emberek Dickens tükrében komikus karikatúrák, és így megvetés és utálat helyett nevetünk rajtuk. Becsesekké válnak, mint a borostyánba kövült férgek, amelyek a valóságban tűrhetetlenek.

Az angol humor komoly színnel, ünnepies hangon mond bolondságokat. Például Dickens-nél Micawber, vagy a *Zord idők*. Az alakok komolyak, de ostobaságokat mondanak igen komolyan és határozottan. Különösen ahogy magukat és a maguk ügyeit felfogják.

Kedvetlen, okos figura volt a *Csak ne felejts* hőse. Fordítottam zöld ifjúnak. Mérges szatíra volt a *Két notesz*. Csináltam belőle népmesét.

Mentül komolyabb az ügy, amelyből a félreértés kel, antul nagyobb a komikum.

Több vidámságot kell öntened minden dolgodba, mint ahogyan Dickens keverte a komikust a szentimentálissal.

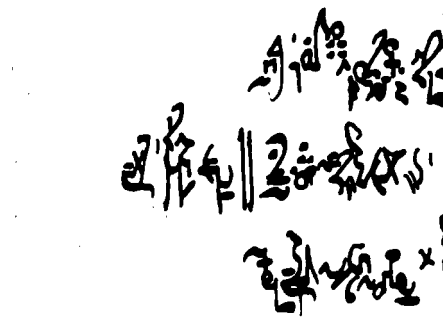

Az *Alaktár* 38. lapja, melyen a kezdetlegesebb írásforma és a későbbi „emeletes" hozzáírás pontosan-jól megkülönböztethető

Anyaggyűjtő boríték a Göre-könyvekhez. Jobb alsó sarokban: „Durbints karaktere: mindig ellentmond, de mégis azt cselekszi, amit Göre akar."

Szomorú téma kedvesre fordul, ha a személye komikus. Keserveiben, bajaiban is komikus. A humor legbecsesebb matériája.

A rútat a komikum fordítja kedvessé, a harmat szenteli fenségessé. De a harmatos komikum a legértékesebb.

Amelyik műben nincs mosolygás, olyan, mint a sótlan leves.

MESE ÉS KARAKTER

Az íróművészetnek semmi fogása nem kelt s nem örökít bennem olyan rezgést, mint a művészien megjelenített karakter, vagy csak egy vonása is, mely jó és új.

Öröm és érdekesség egy új karakterrel való megismerkedés izgalmainak, rezgéseinek végig élése, vele való azonosulás. A legnagyobb tehát, amit író alkothat, az új alak, amelyet elfeledni nem lehet.

Az íróművészet fő munkája: felejthetetlen karakterek alkotása.

Feledhetetlen művet alkot, aki feledhetetlen karaktert alkot. Az idő rostáján minden áthull, csak a karakter marad meg.

A történetet elfeledjük... de a karaktereket nem. Tehát nem a mese gazdagít bennünket, hanem egy lélek megismerése.

Nem a mese a fő, hanem a karakter!

A zománc érdekesebb az edénynél, a karakter a mesénél.

A mese csak arra való, hogy a karaktert megvilágítsa. Tehát az olvasó a karaktert olvassa, a rezgéseket élvezi.

Gorkij nem tud mesét szerkeszteni, de annyi gonddal karakterizál, hogy a figurái szinte kilépnek a könyvből.

Dosztojevszkij mondása, hogy: kolosszális alakokat csak kolosszális írók alkotnatnak.

Shakespeare: karakter a szenvedélyek tüzében.
Dickens: karakter szenvedésekben. A főalak szenvedő, a többi komikus.
Dosztojevszkij: extázisokban hányódó karakter, életszag, ódja mindenkinek...
Gogol: a lelki és testi egy jegy túlozva, olykor a karikatúráig.
Tolsztoj: semmi más, csak karakter. Apróra festett emberképe is a karakternek.

Maga az író is karakterképp marad meg a történelemben. A *Bánk bán* írója vélhetőleg maradandóbb Jókainál s Mikszáthnál. Ebből megítélheted, mily múlékony dolgok a ma divatos nagyok művei, ha ezer színpadon forognak is.

Csak a karakter beszél mindig Dickens-ben. Magát a történetet az író mondogatja el. A regény alakjai nem viszik előbbre a történetet. Csak a karakterüket mutogatják.

A karakter érdekel bennünket Baskircsev naplóiban is. Az élet legapróbb mozzanatai is érdekesekké válnak, csak azért, mert ő érdemesnek tartotta bejegyezni, s mert érezzük, hogy az a köznapi kis mozzanat azért van bejegyezve, mert neki rezgése volt. Tehát a könyvön mindvégig a rezgések sora, láncolata érdekel bennünket.

Hogy mennyire minden a karakter s nem a történelem, láthatod Shakespeare *IV.* és *V. Henrik*-jén. A közönség egy mellékfigura iránt érdeklődik, s a história csak ráma. Falstaff élhetett és figurálhatott volna más korokban is, más királyok társaságában is. Tehát, ha történelmi regényt írsz, ne a történelmen legyen a szemed, hanem...

Mentül kinyírtabb a karakter, annál becsesebb az elbeszélés, és minél nagyobb az ellentézis, annál érdekesebb a mű.

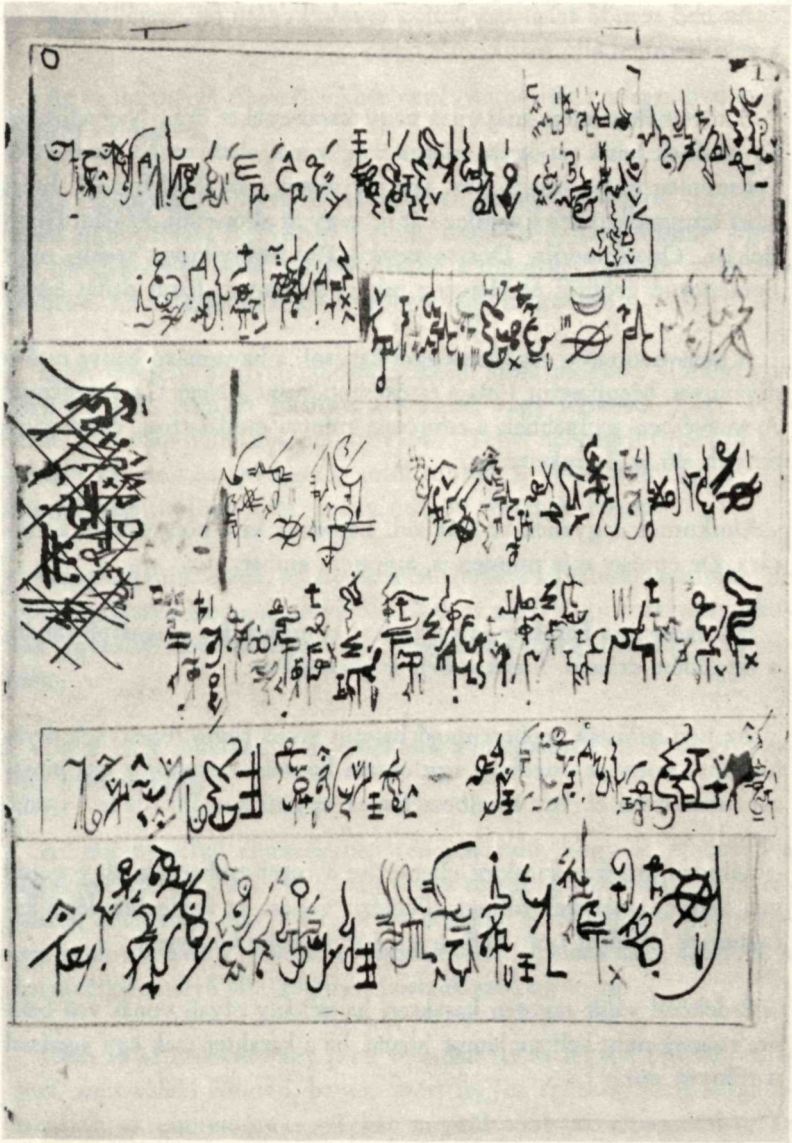

Részlet a *Mesterfüzetek*-ből. Az alsó sorban (jobbról balra olvasva): „Ha a karaktert úgy írjuk, ahogy az életben találjuk, fakó. A túlzás teszi szembeötlővé s feledhetetlenné."

Az első teendő tehát egy külön gondolkodású fej megállapítása, és a vele szemben álló másik, más fejű.

A történelem memóriája is a nagy karaktereket őrzi. Nagyelbeszélés hősének tehát pipogya, energiátlan, vonal alatti ember nem való. De minden olyan hős jó hős, akit az olvasó a szívével fog fel. Ezért lehet szimpatikus hős a testileg rút is, vagy az alsórendű. Például Hugo Békája, Quasimodója, Dosztojevszkij Raszkolnyikovja szebb, mint Beniczkyné grófnői és Herczeg jukker-asszonyai, Jókai daliás hősei.

A szenvedő rút a végtelenséggel kapcsol, a havannázó henye csak a dívánnyal. Maupassant *Vak*-ja értékesebb, mint a *Notre Coeur* regénye. A részvétben mélyebbek a rezgések, mint a csodálatban, és magától fénylik elő az Ewigkeitszug.

Unikumok legyenek az alakjaid. Lépjenek ki a könyvekből az utcára. De éppígy más minden is, ami nem ember.

Ha alacsony a karakter, a vergődése komikus. Ha magasabb rendű, a vergődése drámai. S akkor bele is pusztulhat.

Az *Egri csillagok* regényt megírhattam volna rövid regénynek olyaténképp, hogy az ostromot egy onnan hazatérő, orvoshoz vitt vitézzel mondatom el. Így az elbeszélésnek egyéni zománca is lett volna.

Minden érdekes karakter ellentézise a tucat-embernek. Egy vonás van benne, amelynek túlsága ellentézis vonása az átellenben lévő karakternek. Például Lear átellenese a józan, bölcs királynak.

Érdekessé válik minden karakter, ha néhány olyan vonás van benne, aminek nem kellene lennie benne, ha a karakter csak egy vonással is túlozva van.

AZ ELSŐSZEMÉLYŰ ELBESZÉLÉS

Az elsőszemélyű elbeszélésekben nem a szituációk a telegráfoszlopok, hanem a rezgések.

Az elsőszemélyű elbeszélés akármilyen hézagos, darabos, töredékes lehet, mint például Benvenuto Cellini, Baskircsev, Jung-Stilling. Mentül töredékesebb, antul inkább érezteti a mögöttes rezgést, az *arrière-pensée*-t. Karakterfestés is könnyebb, levegő is igazabb.

Legérdekesebb az ilyen elbeszélésekben, amik mögötte vibrálnak az elbeszélésnek. Amiket elhallgat a beszélő, vagy félszóban hagy. Például: „S aznap nem olvastunk tovább." Tehát helyenkint mentül kevesebb az, amit az író mond, antul többet olvas ki abból az olvasó, vagyis: mentül több a fal, amely mögött történik valami.

Nagyhullámú részek, jelenetek igen rövidek lehetnek. Semmike, de poétikus részek lehetnek elnyulók. Csak az a fő, hogy karakterisztikusak legyenek. Minden fejezet egy rezgésnek a feljegyzése vagy elmondása.

Történetek, amelyek azért érdekesek a hallgatónak, mert az elmondót karakterizálják.

Az elsőszemélyű elbeszélésben rendjén való, hogy az elbeszélő a karaktere szerint mond el bőven egyes részeket, s röviden olyan részeket, amelyeket más lelkű apróra beszélne el. S különös, hogy éppen azok a részek a rövidek az elsőszemélyű elbeszélésben, amelyek a harmadikszemélyű elbeszélésben hosszuk szoktak lenni.

Nem az az érdekes vagy jobb mondat, ne az legyen érdekes elsősort, amit valaki elmond, hanem azért legyen érdekes, mert karakterisztikus az elmondóra... Tehát mentül több az elmondásban az olyasmi, ami nem a hallgatónak érdekes, hanem őneki, vagyis ami őt

a karakterének megfelelően izgatta, antul karakterisztikusabb az elbeszélés.

TÖMÖRÍTÉS ÉS RÉSZLETEZÉS

Rövid légy mindabban, ami nem vési a főfigurákat, és bő mindabban, ami karakterizáló, ha képekkel cselekszed.

Több a fél az egésznél! Hagyd el, ami nem lényeges.

Sohase baj, ha rövid; az a baj, ha több a kelleténél. Csak a milyenző vonások legyenek művésziek!

Olvashattad a katalauni csatát néhány sorban és bővebben is. Vagy más történetet röviden és bőven. Micsoda felesleges gyötrődés volt az *Egri csillagok* és a *Hét kincs* írása, csak azért, mert nem fogtad olyan keskenyre, mint amilyen bőre.

Bajlódásaid oka: elfelejted, hogy mindent lehet röviden, töredékesen. Nem gondolsz ellentézisre... az ütközőkre, amelyekben a szív, a karakter vergődik. Letérsz a fővonalról. Nem fogod rövidre az előzményeket, mintha egy főjelenet előre bocsátott magyarázata volna... Nem eléggé erős kézzel zabolázod a Pegazusodat. Hagyd ott a nehéz részt, mint kutya a csontot.

Mihelyt nehéz, szakítsd, mint versírásban, ha nem találjuk a rímet. Moziugrás, új szakasz, elsorolás.

Apám síriratából elég lett volna ez az egy sor: „Porrá válik-e a szeretet is?"

Ami hiányzik, csak nekem hiány. Mint színházban, hogy a néző azt fogadja el, amit lát. A törléseket csak az író érzi. Kinek jut eszébe,

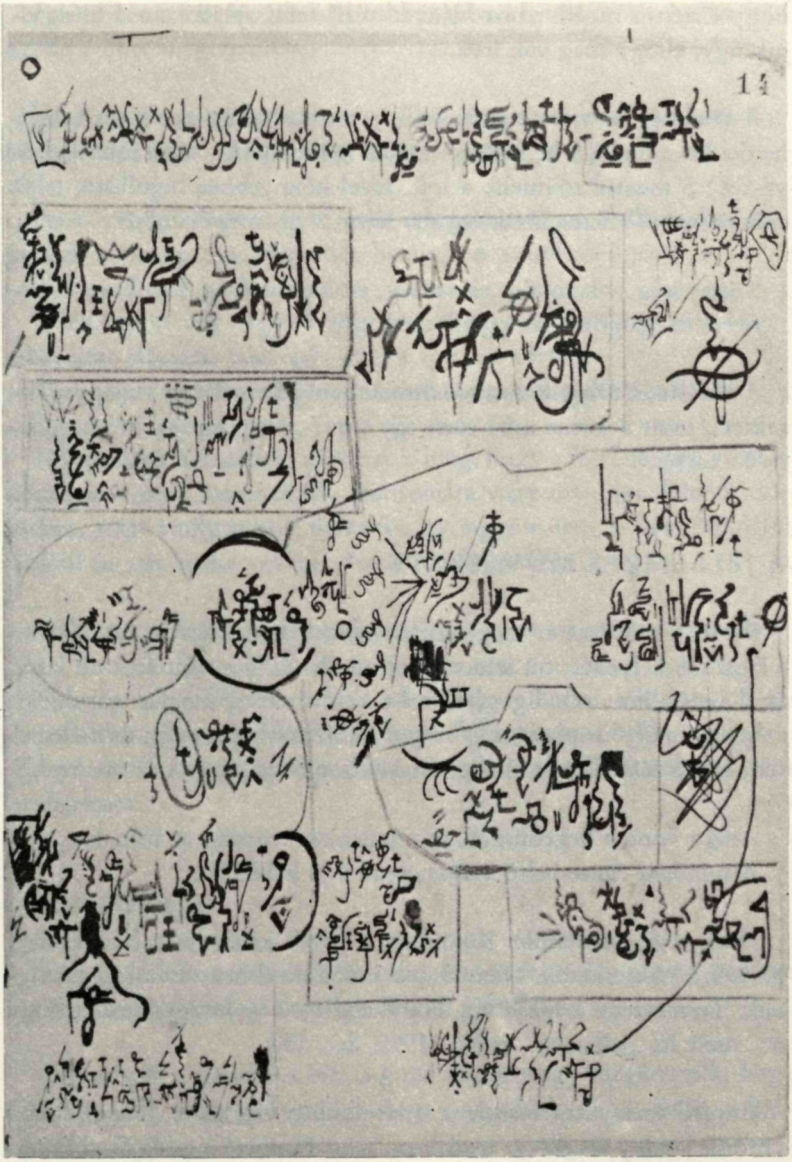

A *Mesterfüzetek*-ből. Felülről a második sor bal szélén lévő keretben: „Mindig azzal nehezítem meg a munkámat, hogy nem röviden írom a főjelenetig való előzményeket: csak annyi kell, amennyi a karaktereket megvilágítja."

hogy Krisztus utolsó napja hiányzó részletein sajnálkozzon! Elfogadjuk úgy, ahogy meg van írva.

A rövidség haszna: a játékosság is mennyivel könnyebben belevihető a kis műbe! (A hegedűszó mentül inkább játék, antul inkább művészet.) S mentül rövidebb a mű, antul könnyebben tagolható, tehát arányaiban tökéletesebb, kerekebb lehet, s így művészibb is.

Könnyűség, világosság, elevenség, áttekinthetőség, kerekség. A karakterek is világosabban rajzolódnak elő.

A tízkötetes *Magyar nemzet története* nem jellemzi úgy a magyar karaktert, mint a kuruc nóta ezen egy sora: „Nagypipájú, kevés dohányú nemzet."

A JELLEMZÉS MŰVÉSZETE

Sarasate művészete: meg-meglassúdik, hangot hosszít, körüljátssza a legszebb helyeket; ott színez, ahol mindenki más színtelen; ott lassú, ahol más elsiet; mindig várakozást kelt s tart (s meglep valami kis széppel, amely azonban nagy széppé válik azzal, hogy új), de kellemesen; csupa árnyalati finomság, csupa szimpla eszközökkel: vonóval.

Ami a vonó a hegedűsnek, az a jellemző képesség az írónak.
A mindent életre keltő varázsvessző a jó jellemzés.

Nem szabad érződnie. Különösen a jelzős jellemzésen látszik meg, ha az író mesterkedik. Nem szabad érződnie ebben semmi csináltságnak. Természetes könnyűség, hogy az olvasó ne is vegye észre, hogy no, most itt „jellemez" az író. (1915. dec. 15.)

Retorikának csak versben és vezércikkben van helye. Jókain, Szabó Dezsőn bizony szaglik az irodalom, mint Flaubert mondaná, aki minden retorikát elvetett, csak a karakterjegyeket írta.

A legjobban megírt viharnál többet mond a viharról a benne hányódó ember megrajzolása.

Írd a szerelmet szerelmeskedés nélkül, s minden más várakoztatást is ellenkezőképpen, mint ahogy várják.

Perspektíva: ahogy a festő csak egy jelenetet ad a történelmi képen, de abban az egy jelenetben benne van a múlt és a jövő...

A leharapott vég nagy távlatot vet. Nem oda vetíti ugyanis a fantázia előre játszódó végképét, ahova várta az olvasó.
Turgenyev szerelmi történetei mind szerencsétlenül végződnek.

Nagynovella témájában nézd azt is meg, hogy a főjelenetben lehet-e alkalmad valami halmozására, szimfóniára vagy más olyanféle virtuozitásra, mint amilyen volt például a gyöngyösi öreg kallós története. Szóval legyen benne valami „Noch nie dagewesen".

Halmozás: Dickens összeszedi a hideg jegyeit a *Karácsonyi ének*-ben.

Sokaság képe. Először valami közös jegyet keress. Az *Isten rabjai*-ban valahányszor lehajolnak a barátok, fejük kopasza ötlik szembe... Keress azután egyes jegyeket, mint Gogol *Bulyba Tárász*-ában a vérpad-jelenet.

ÜVEGFAL

Megéreztetni az értelmet és nem kimondani. La pensée arrière: amit nem mondunk ki és mégis ki van mondva.

Mikor más a mondás s más a gondolat, és vagy megérezzük, hogy mire gondol, vagy csak annyit, hogy valami lappang a szava, a hallgatása mögött.

„Józon, tudok egy dalt." Victor Hugo fala. *A bor:* „Vót-e arra esső?"

Elmondani egy történetet, amely mögött egy másik történet van.

Copperfield Dávid utazása, amelynek olvasása közben folyton az anya házasságára kell gondolnunk. *A bor*-ban csak csekélység a harmadik felvonásban Baracs megjelenése és első szavai. Ahogy más szóval mondjuk a szót és hatásos, más mondattal a mondat még hatásosabb. Leghatásosabb, ha más történettel mondjuk magát a történetet.

MÁS SZÁJÁVAL JELLEMZÉS

Két vonás jellemzi legjobban az embert: 1. amit mond; 2. amit őróla mondanak (amit nem az író mond, hanem a másik figurája).

Tükrünket mi magunk nem látjuk: mindenkinek megvan a maga ferde nyakkendője, amelyet mindenki lát, csak mi magunk nem. Göre nem látja a butaságát. Kassai nem fösvénynek tudja magát, hanem takarékosnak.

Ide tartozik: „Olyan volt, mint..." „Olyan volt, mint akiről azt szokták mondani..." Az efféle jellemzés ereje: a szót az agysejtek megmaradt izgalmi impressziójának előrezdülése teszi a nyelvünkre.

KARAKTER-TÁBLA

A karakter minden, ha elbeszélsz! Az ellentézisekben hányódó, szinte karikírozott karakter. De ha nem emberről van szó, akkor is.

Ki milyen ember, arról ismerem meg, hogy kit mi izgat, mi neki a fontos.

Bárki lép eléd, az első gondolatod: mit akar? (Ha idegen, az is egyben, hogy: miféle lélek?) Külseje, jegyei, megjelenése. Embernél éppúgy, mint állatnál, mikor az állat az előtte megjelenőt vizsgálja. Tehát mit akar? Mi neki a fontos? Mint a színpadon is. De akár az életben, akár regényben, akár színpadon: ha nem nyilvánul a megjelenőben akarat, nem érdekel bennünket. És fordítva: valami akarat megnyilvánulása akkor is érdekel bennünket, ha nem ránk irányul. Minden akarat-megnyilvánulás izgalom, s mindenki izgalma többé-kevésbé ragadós.

A főalakot a táblák minden pontja szerint ismerni óhajtjuk, s testileg is, ha szeretjük.

A főfigura a nagynovellában akként rajzolandó meg, amint szemléljük. Először csak a legfelötlőbb jegyét látjuk meg, s csak később a másodrendűeket. Csak nagy érdeklődésünkben a többi jegyet. Vélhető tehát, hogy szét kell szórnunk azokat a jegyeket, amelyeket a kontár leltárilag, mindjárt az alak megjelenésekor elsorol.

Csak azt az embert ismerjük teljesen, akinek a múltját is ismerjük.

Első olyan rezgései, amelyekre húszéves korában és magatudatlanul mind életén által emlékezik. Vagyis néhány impresszió, amit gyermekkorunkból hoztunk magunkkal az életünk útjára: csontunkba ülepedett rezgések.

Első nagy érzései. Gyermekkori vagy fiatalkori impressziók. Ki hol született. Milyen családban.

Iskolái. Húszéves korában micsoda politikai vagy történelmi események voltak az élményei?

Első szerelme. Miféle emberek között volt először szalonban?

Első jó ruhája, első keresete stb.

Hogy él otthon lelkileg? Kedvére, kedvetlenségére. Gusztusa szerint vagy akarata ellenére. Vagy szokásai szerint.

Apró szeretetei. Mellékfoglalkozása maga kedvére, vagy a maga különös érdeklődése, szokása. Tárgya, mely mindig vele van. Állata. Dala vagy zenéje. Hangszere.

Könyve vagy idézete valamely olvasmányából. Hite vagy filozófiája.

Virága, növénye, fája. Kedves helye valahol.

Színe. Szaga, illata.

Mit akar mindig? Szándéka, tervei, reménykedése, óhajtásai, érdeklődései, bogara, passziója... Maga foglalkozásának, személyének fontossága. Mire komoly, mire büszke, mi izgatja szólásra, mozdulásra, cselekvésre, haragra, örömre? Mért nem tud aludni? Hogyan haragszik, hogyan fél vagy búsul?... Min csodálkozik, mit simfel, mire fintorít? Kit szeret s még kiket? Kit gyűlöl s még kiket? Kit vagy kiket kicsinyel, vet meg? Kit tisztel, respektál? Ki iránt gőgös vagy alázatos? Kire panaszkodik?

Emlékeinek tára, fejének kaleidoszkópja. Miket emleget a múltjából?

Amivel véleményt mond: említ tekintélyt, akit ismert vagy olvasott. Említi azon nevek helyét, ahol élt vagy járt? S ha háromszor-négyszer említi, már akkor lelki jegye neki.

Cselekvésekben nézd olykor az átellenes fokon való embert is. Például paraszt és úr azonos helyzetben – vagy szegény és gazdag – miképp viselkedik.

Az úgynevezett egyiptomi szeletek, a tartódobozzal. Kiemelt alsó szöveg: „Milyen ember". Felette: „Mihelyt hozzányúlsz, már dolgozol. Olvasd a már írottakat..."

Szavajárása. Amivel örül, dicsér, lelkesedik, s amivel kedvetlenségét, haragját mondja.

Örök felhője, keresztje. Ördögének árnyéka, mely előtte vagy mögötte jár. Örök sebe a szívén vagy lelkén, mely néha kivérzik. Szégyenfoltja, melyet takar, noha tudja, hogy mindenki ismeri.

Nő bármit gondol és bármit tesz, elmondja valakinek. Bűvös pillantások vetésében gyakorolja magát. Részeg a saját szépségétől. Fodros, mint a kelkáposzta. Toujour en extréme: reggel polkázik, dalol, nevet, este sír. Ideái olyan gyorsan változnak és követik egymást, hogy nem tudja megvalósítani, bár az ideái mindig tiszták, világosak.

Betegség vagy testi hiba mindig karakterizáló lelkileg is. Csak a regényekben egészségesek mindig az emberek, s ha van is valami testi hibájuk, csak külső jegy az.

Apró cselekedeteivel való jellemzés. (Maupassant: *Miss Harriet,* 26. lap. Egy szegény család útra-készülődését írja le.) Erdőből csak egykét fát fest a piktor is.

Valami nagy bajban, amit a szívével fog fel (szenvedések, áldozatok szeretetből).

A tökéletes emberrajz az lenne, ahogy a politikából férjhez adott nő óhajtja a vőlegény szóbeli rajzát, míg a kép nincs a kezében. Menynyi jegy, amelyről toll nem beszél!

A csoportnak is éppúgy megvan a maga arca, mint az egyes embernek.

EGY JEGY, TÚLOZVA

Karakter: egy külön gondolkodás, ha lélekről van szó; külön jegy,

ha szemlélet tárgyáról. Rajzoló és festő is ezt a jegyet keresi, mielőtt munkájába fogna.

A *Finum Ilká*-hoz: „Mintha ő is egy virága volna az erdőnek, mintha benne volna az erdő minden illata, titka."

Ha a karaktert úgy írjuk, ahogy az életben találjuk, fakó. A túlzás teszi szembeötlővé s feledhetetlenné.

Mindig az egyén az érdekes... Mentül szokatlanabb a jegy, ha mégis igazi jegy, antul nagyobb rezgést kelt az olvasóban.

Csak egy jegyet, de azt aztán túlozd, hatványozd! Háry János hazudik, Harpagon gyűjt.

A fösvény, a kegyetlen, Háry János, Pató Pál stb. az életnek apró ügyeiben, mozzanataiban csakolyan, mint mindenki. Színpadon azonban minden szava, minden cselekedete a fösvénynek fösvénység, a kegyetlennek kegyetlenség és így tovább.

Mentül újabb ez a vonás, annál meglepőbb az eltérés a megszokott egyenes vonaltól, vagy beleütközik az egyenes vonalba, a rendbe, az átellenesbe.

Mintha mindenki úgy születne, hogy a kezében hozza szerszámát: hegedűt, kapát, beretvát. Lasponya történetében Márta: katicabogár, Pityó: persely, Fülöpné: illemkönyv. A főnév tehát csak milyenző értelemben. Például tuskó: buta; vas: akaratos.

A gyermeket jellemzi, hogy tud örülni. Hát még?

Minden szeretetek között az anyai a legnagyobb, mert azonnal kész a halálra is gyermekéért.

Nők imádságos könyvében így kellene végződnie a miatyánknak: „...de szabadíts meg olykor a fantáziámtól!"

Az olvasó fantáziája az adott egy jegyből egyszerre megrajzolja az egész embert, mint Nordau gyermekkori pontozás-játéka.

Az egy jeggyel lelkileg is oly hatásosan karakterizálj, mint a festő, aki egy ecsetvonással elválasztja a lábat a földtől.

Rejtelmes egyénisége, lelke mindennek, tehát helynek, háznak, hegynek, pataknak, bútornak csakúgy, mint az embernek. Ha ezt az egyéniséget éreztetni tudjuk az írásunkban az olvasóval, vagyis ha megtaláljuk azt az egy jegyet, amely ezt az ódot jellemzi...

Egy perszonifikált s karikírozott jelszó, eszme vagy gondolat. Ami neki mindig fontos. Ördöge ez a gondolat, amely cselekvésre hajtja, mint Hérosztratoszt.

•

Szimbolikus karakterű személyek, mint *Ki-ki a párjával:* Olga – perszonifikált jelszó, apja – perszonifikált próza, anyja – perszonifikált poézis, szerelmei – nemi ösztönének perszonifikációi.

KOR-JEGY

Mint a képen a tónus, edényen a zománc, minden kornak megvan a maga bélyege, karaktere.

Ismert nevek kort jellemeznek. Színészek. Színművek. Politikusok stb. Találmányok. Háború. Tűz. Vízár. Divat. Könyv. Nóta. Virtuózok. Szokatlan időjárás. Egyéb nagy események.

Világesemények, amelyek az akkori emberek elméjét foglalkoztatták, s országos események is.

Írás közben olvasd az azonkori verseket. Idegen nyelven is.

MOMENTÁN JEGY

Ha nyugodtak vagyunk, nagyobbak az érzéklések, és más emberek izgalmai is hatnak ránk, akármi csekélységek is azok az izgalmak. Ha csak mozdulati izgalmak is. Hát még ha kiáltás, sietés! De egy-egy hangos mondás is hat ránk, bármi jelentéktelen.

Beszélgetésben az ilyen mondások: „Phű, de meleg van itt!" „Adj egy pohár vizet!"

Valami, ami nem tartozik oda. De a szem egy percre ráesik és felfogja, mint a moment-fotográfia, hogy olyan részletek vannak benne, amiket a fotográfus nem látott, de hogy ott vannak, értékesek. Kassákizmusnak nevezhetnénk.

Egy semmiske jegy érzéklete, amit más író le nem írna, amit pedig azonnal látunk. Akár írva, akár mondva, akár festve, jellemző, szép, nagy erejű; például a *Müncheni arckép* kis piros foltja, egy hibás gomb, hajszál, elterpedt lábujjak.

Egy hajfürt előre esése, verejték, éhség vagy szomj megelégítésének mozdulatai.

Mindig gondolj rá, hogy nem két agyvelő beszélget, hanem két teljes test is, amelynek külön is van mindig valami ügye. Színpadon erre éppenséggel nem gondolnak. Tehát az öt érzék, a test belső részei, egy mellékes maga ügye a lelket külön is foglalkoztatja, amíg beszélget. Rózsahegyi *A bor*-ban pálcát hántogat.

A természetfestésben is mindig emelj ki valami olyan vonást, amely még papirosra nem került. De emberen vagy miliőn is valami olyan jegyet, amit még író nem vett a tollára. Például valakinek a gallérja fele gyűrött, vagy növényen árnyékvonal.

1920-ig írt regényeimből különösen hiányzik, s leginkább a női figurákon pótlandó.

Milyen figura hidegben, melegben, bajban, vajban, de különösen valamely helyzetben. Ahogy áll, ül, hajol, néz, megvilágítódik.

Az életnek szinte minden órája valami ügye, baja, gondja a testnek. Ha egyéb nem, az időjárás.

PÁPASZEM

Ami csak neki fontos: pápaszeme.
Mint nézi a fát a gazda, a festő stb. Mi más szemmel olvassa a történelmet a pap, a katona stb. A szerelmes, a haragvó mást lát, hall, szagol, bőrérzése más.

Hogyan fogja fel magát s másokat? Foglalkozását, politikát, világot. Embertársainak véleménye mennyire fontos neki?... Mindez repetíciók által éles karakterjegy.

Emlékeit ahogy elmondja. Egy forradás a szívén. Egy örömének emléke. Ahogy elbeszél. (Könnyű komikumok: a műveletlen, éretlen mikor fitogtatja, hogy mit tud, miket látott.)

Nő, gyermek, paraszt magának beszél, ha másnak mond is el valamit.

Elsőszemélyű elbeszélésben mindent a pápaszem szerint. Akkor is, ha az a rezgés csak rövid felvétele az öt érzék valamelyikének.

Minden írónak megvan a maga külön ókulája éppúgy, mint alakjainak.

Termet. Kávédaráló termet (asszony). Kis derék, hosszú lábak. Daruláb, vastag lábikra, rövid ujjú kéz. Hosszú, mint a gyárkémény. Cingár.

Árnyéka, válla, melle hajlata. Súlya. „Nyakát behúzva jár, mintha mindig ső esne."

Arc. Fehér bőrű, fehér húsú. Cserép-színre égett. Barna arc, a szem benne oly feltűnő fehér villogású, mintha porcelán-szem volna.

Duzzadt, trombitás arc. Bibircsós.

Szem. Ólomszín árnyékban ülő. Bágyadt. Mozgékony. Közel néző. Szétnéző, kancsal – sose lehet tudni, melyik szemébe kell nézni. Fénylő, de erőtlen, mint a halpikkely. Rezgő pillájú, mintha mindig káprázna.

Bagolyszem. Macskaszem. Majomszem.

Barna arcból kivillogó szeme-fehére. Széll Farkas: fehér arc, fehér haj, szemöldök és fekete szem – két fekete pont egy fehér fejen.

Szája. Dudoros. Csuka. Csúcsos. Csucsori. Kacsa. Síp. „Ahogy az ajka megnyílik, mintha hó volna a szájában." Kappanszavú. Rekedt.

Pulykaorr.

Fül. Kanál, elálló, lapos, hegyes, szőrös, róka, apró, piros, sárga, kék, szederjes, vörös. Sárga fülű a beteges ember.

Nyak. Vörös. Sárga. Gúnár. Bika. Gólya. Rövid. Nyakatlan. Vékony. Vastag. Eres. Ráncos. Öreg. Száraz.

Szőr, haj. „Szőrös, mint a papmacska." Torzas. Borzas. Gubancos. Bagancos. Gyér. Cseplesz. Göndör. Bodor. Bodori. Bodros. Kondor. Gyapjas. Hosszú. Tüskés. Szegforma. Szálkás. Sima. Selymes. Lágy.

Fürtös. Szöszhaj. Kukorica selyme. Gólyafészek. Szarkafészek. Vasszakáll.

„Lombos szemöldöke nekicsapzódott, amint a verejték hozzászurkosodott."

Nemcsak az arc, a *kéz* is szemünkbe ötlik, mikor gyakorta valakivel beszélünk, ha az a valaki gesztikulál is, vagy másképp is nyugtalan kezű.

Malmozik. Csap a térdére. Vakaródzik. Bajuszát pödri. Fogdossa a kabátja gombját. Játszik bottal, napernyővel. Pelyhet vesz le magáról vagy másról. Kezét nézi vagy a lábát, vagy a hallgató lábát.

Járás. Előre hajló mellel jár a fájós lábú. Sántít bokára vagy lábujjhegyre. Hosszút lép. Rövid vagy apró járás. „Mintha nem a lába vinné őt, hanem ő húzná a lábát maga után." Medve-járás, vagy medvés, mint a nehéz emberek szoktak járni. Gacsos. Kacsa. Gém. Topa. Andalgó.

Beszéd egyénítése. Szót vagy mondatot ismétel, vagy táji elmásítással beszél vagy mond egy szót többször. Mindig igen hatásos az idegen szónak hibás ejtése vagy helytelen alkalmazása. De a magyar szó is, ha idegenül mondják vagy írják.

Raccsolás h-val: „hitka áhpa", „öhöm". „Nyújtja a szót, mint József főherceg."

„Akkorát sóhajtott, hogy egy szélmalmot meg lehetett volna vele indítani."

LELKI KARAKTER

„Az arc a lélek tükre." Eddig semmiféle író nem volt művésze ennek a mondásnak. Csak gondold el, hogy a beszélő arcon hányféle mozgás látható, különösen ha a szeizmográf-hullámok nagyok.

Az én 1921-ig írt elbeszéléseimben is olyanok az arcok, mint Feszty körképein: faarcok.

Testi jegyek hogyan válhatnak lelkiekké? Nagy izgalomban, felindulásban, extázisban s akármilyen szituációban, valami érzelmi helyzetben is, akár kellemes ez az érzelmi helyzet, akár nem.

Egyvalamelyik szembeötlővé változik, s talán épp az ő külön jegye... „Szakálla valahogy félelmes formát öltött." (Dickens: *Martin Chuzzlewit*)

Orr, mely egyszerre szimatolóvá válik. Lány valamely helyzetben lehet bűbájos, vagy utálatos valamelyik vonásában.

Ideges ember szemén villog a szemüveg.

Könnyező szemű öreg, rezgeteg.

Rebegő szem. Hunyori. Sóvárgó. Kémlelő. Róka. Tréfás. Békés. Boldog. Hideg. Fagyos. Meleg. Tüzes. Sugárzó. Fényes. Üveges. Parancsoló. Éles. Bökős. Tévelygő. Nevető. Titkolódzó. Könyörülő. „Oly ártatlan, mint a hathetes kisdedé." „Áhítatos, mint a gyónó asszonyé." „Nézése mindig: mint akit üstökénél fogva ráztak fel álmából."

Aki az orrát előre- s feltartva siet, mint vadászkutya a szélben.

Különböző a súly: nehéz ember, könnyű ember. Toppancs lábú. Szája-nyalogató. Keze-nézegető.

Pergő nyelvű. Ha szólnak hozzá, mindig helyesel vagy cáfol vagy kunyerál. Nyifa beszéd. Selyemgombolyító.

Hang sokfélesége, szóejtés, észjárás – általában hiányzik még a naturalista írók jellemzéseiből is.

Forró beszéd: mintha mindenkibe szerelmes lenne. „Unalmas, mint a gregorián-ének." Zenélő album: plink-plank-plenk.

„Édes, mint a szentiván-alma." „Oly szelíd, mintha mindig tejbekását enne." Ragadó: akitől nem lehet elválni.

Fejfájós homlokú. Sima hajú. Párolgó fejű tudós. Minden csekélységen nevető. Fanyar ember még mikor nevet is: mintha citromszelet volna a szájában.

Hegyesen lép, mint a kakas. Acélos járású, s mikor megáll is, úgy veti meg a lábát, mintha erős szélrohamot várna.

Az akkurátos ember: pontos, szabályos, még a nevet is a levélborítékon léniával vonja alá.

A Fesztyek hüllők – keresik a vidám társaságot, mint a gyík a meleget. Feszty Gyula hogyan szereti a vidám történeteket! De a nevetése nem igazi nevetés – a szeme nem nevet. A lelke mintha meg volna fagyva. Árpád sem az igazi. Neki sem a lelkéből fakad a vidámság. Keserű mandula cukros akar lenni. A meredek Adolf aranyozott jéglap. A leánya is.

EMBERKÉP MINDEN JEGYÉRE

Hamar-kép. Csak azt az egy jegyet keresd, amely az emlékezetünkben ő. Vagy mondjuk amiről az utcán idegen is megismerné száz más ember között.

Ha lelki jegy is egyben: töprengő homlok, katonás járás, merev nyak.

Balzac egyetlen milyenző szóból csinálja a testi jellemzés fundamentumát. Például *csendes:* „járása, mint a vén óra ballagója"; „beszéde egytagú szavak"; „szobája, mint a konyha, amelyben csak egy átmetszett nyakú lúd..."

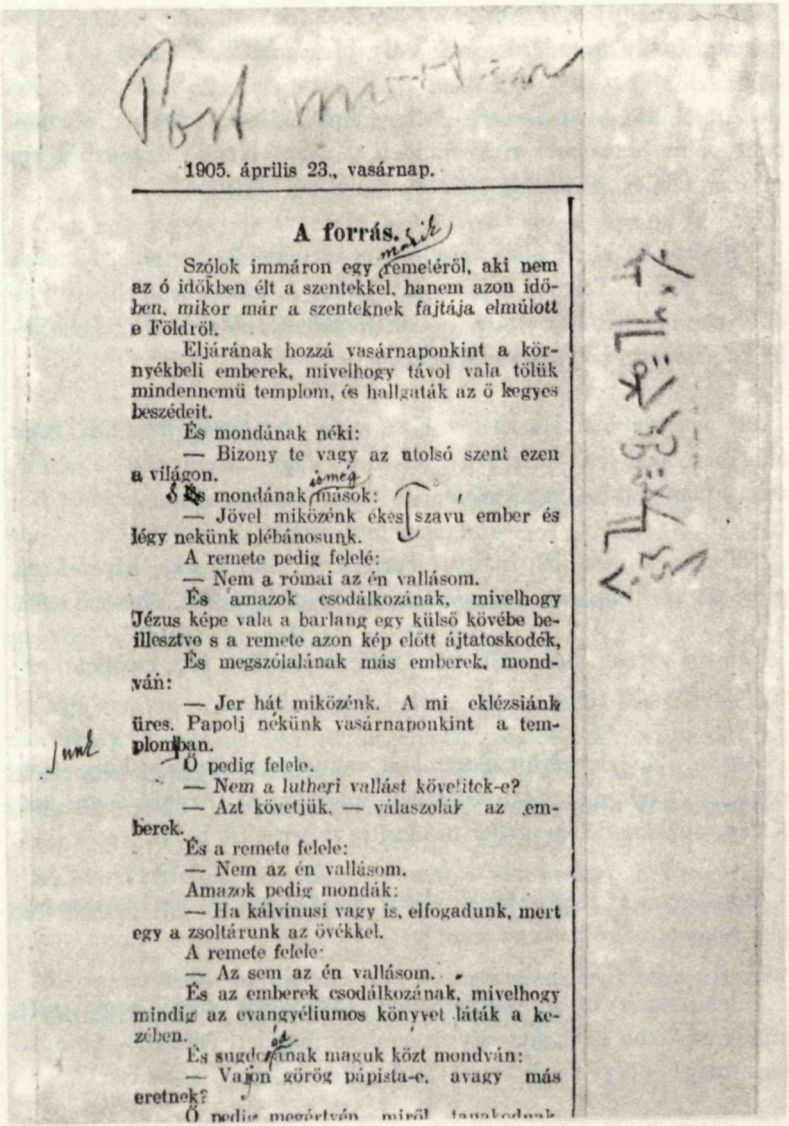

1905. április 23., vasárnap.

A forrás.

Szólok immáron egy remetéről, aki nem az ó időkben élt a szentekkel, hanem azon időben, mikor már a szenteknek fajtája elmúlott e Földről.

Eljárának hozzá vasárnaponkint a környékbeli emberek, mivelhogy távol vala tőlük mindennemü templom, és hallgaták az ő kegyes beszédeit.

És mondának néki:

— Bizony te vagy az utolsó szent ezen a világon.

És mondának mások:

— Jövel miközénk ékes szavu ember és légy nekünk plébánosunk.

A remete pedig felelé:

— Nem a római az én vallásom.

És amazok csodálkozának, mivelhogy Jézus képe vala a barlang egy külső kövébe beilleszlve s a remete azon kép előtt ájtatoskodék.

És megszólalának más emberek, mondván:

— Jer hát miközénk. A mi eklézsiánk üres. Papolj nékünk vasárnaponkint a templomban.

Ő pedig felele.

— *Nem a lutheri vallást követitek-e?*

— Azt követjük. — válaszolák az emberek.

És a remete felele:

— Nem az én vallásom.

Amazok pedig mondák:

— Ha kálvinusi vagy is, elfogadunk, mert egy a zsoltárunk az övékkel.

A remete felele:

— Az sem az én vallásom.

És az emberek csodálkozának, mivelhogy mindig az evangyéliumos könyvet láták a kezében.

És sugdolának maguk közt mondván:

— Vajon görög papista-e, avagy más eretnek?

Ő pedig megértvén, miről tanakodnak

Jegyzet a Pesti Hírlapban megjelent karcolat mellett: „Minden felekezetű papnak keserű falat az eleje."

Írtam: „nagy kevély, szarvas bajuszú ember volt az a Csáth." Javítottam: „nagy szuszú, kevély bagoly." *(A láthatatlan ember)*

„Arca, mint a barackvirág" helyett írd: „Mintha a barackfáról röppent volna le, tavaszi virágzás idején." Így verendő ó pénzből újjá minden efféle: „Rózsafán termett, habokból született."

Távolról is, közelről is az első megjelenése. Ruha színe, formája, szabása. Kalap. Termet. Feje tartása. Járása... lehet ellentézises is. Például papnak katonás járása, nőnek férfias stb. Mindenkire igen jellemző, hogyan jár, hogyan lépked.

Ha tárgy volna. Ha állat volna; valami benne egy állatból. Akár általában, akár egy részében a testének. Vagy a szem, vagy a nézése, evése, magatartása, viselkedése.

Milyennek mondják mások? Futri Kata, Szél Borka, háromfogú, pidri-pödri, libbencs... Gúnyneve, amellyel szidják is, s becéző neve.

Mintha valami -ból, -ből, -ról, -ről esett, hullott, jött, cseppent, termett volna ide.

Az arc a fogak szerint is nyulladt vagy kerek. Szépség-hiba az arcon... Világítás szerint: sötétben, holdvilágnál. Árnyék a szemen. Kalap, nyakkendő, inggallér módosítja az arcot. A haj is.

Beszélgetés közben a fogak alakja, minősége s az ajkak összeszorítása hogyan változtatja az arcot?

Lélekmozgás az arc kifejezéseiben. Gondolat maga vagy érzés, amely az arcon ül. Lehet egy örvendező mondat. Például: „Sose halunk meg!" Vagy fordítva, például: „Beh szomorú ez az élet!"

Foglalkozásának testi jegyei kezén, lábán, ruháján, de egész megjelenésében is. A miliő bélyegei az emberen.

Egyvalami hibácska ötlik legelsőbb a szemünkbe. Hibás szem, orr, ajak, fog. Különös frizura, bajusz. Vagy a ruháján valami, akár maga csinosítása, akár elhanyagolása. Vagy beszéde egyéni, vagy ajaka különössége; szeme, keze mozdulatainak különös szokása. Például hogy az ajkát rágja.

Csak egy jegyet, de az aztán banális ne legyen, hanem: *akár*... *akárcsak*... *mint*... *mintha*... *mint mikor*... *úgy*... *mintha mindig*...

Csak kontár ír le embert leltárilag!

ÓDKÖZELSÉG

A tüdő munkája minden írónál hiányzik, s különösen csataképekben... Szag-jegyek is. Lélegzet melege, hörgése, zihálása.

Az ódot tán lélek-párának lehetne nevezni. S vajon nincs-e ódja egy régi várfalnak, kutyaólnak, asztalnak?

Ódja van tán némely helynek, helységnek is. Régi háznak, bútornak, fának. Rejtelmes „én"-je, amely él, gondolkodik, vagy mintha lélek volna ő maga is, csakhogy nem emberi testben, vagy legalábbis olyan élő karaktere még a hegynek, völgynek is, mint az embernek.

Méternyi közelség. Ha ember, érezzem a bőre melegét is. Levegő... Mindennapi élet lehe, sara, pora, bűze, nyikorgása egyes jegyekben.

Mikor szeretettel szemlélünk nőt, arca részeinek legkisebb változása, mozdulata, színe, szinte a pórusai is érdekelnek.

REPETÍCIÓ

Az egyén egy lelki jegy repetálása vagy túlzása által teremtődik elénk.

Ha széles a jellemzés, karikírozzuk a karaktert; ha rövid az elbeszélés, csak repetíció által domborítjuk elő.

Kisnovellában kidomborítja a gondolkodásukat három mondás vagy három cselekedet. Ami az egészen átvonul.

A repetíció szintén az izgalom erősebb hullámát érezteti. A demagógok ismerik az erejét. A szónak izgalma ragadós, és a szószékről az érzelmi mondat hat csupán.

Az ember-tábla és a miliő-lap minden jegye repetálható. Tolsztoj *Katonatörténetei* első cikkében havas hegyeket és egy tenorhangot ismétel. Tehát nemcsak emberi karakterjegyeket. Nálam a *Két szék között*-ben a propeller-füttyögés.

Legkönnyebben repetálható a lelki jegy. Szóismétlés, szójárás. Különösen hatásos, ha az ismételt szó, mondat vagy gondolat-csoport (mint Dickens *Copperfield Dávid*-jában) nem üres szokás, hanem egy gondolkodásnak a tengelye.

Tengelyszó gondolkodásban mindig domináns. Egy többször említett érzéklet rokon a refrénnel. Érzékleti domináns.

Nagynovellában minden ízbe, minden jelenetbe kell; akár kicsi a jelenet, akár nagy. Leginkább bőrérzés, időjárás és szag.

Szép nőnek a repetír-jegye ne a szépség jegye legyen. Rút nő repetír-jegye a szeretője vagy anyja szavaiban mindig szépség-jegy.

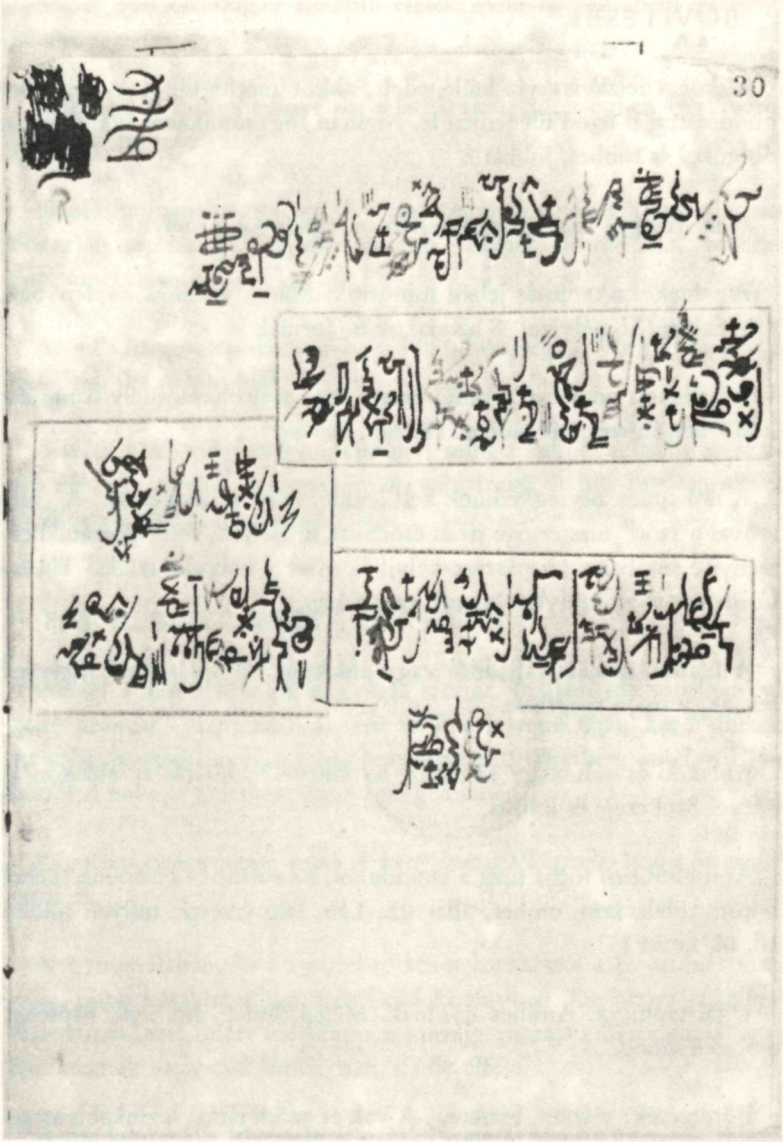

Egy lap a *Mesterfüzetek*-ből. A fenti bal sarokban olvasható cím: „Repetitió"

BŐVÍTÉSEK

Mikor a felzavart víz leülepedett, akkor meríts újból. A felzavart gondolatraj is hadd ülepedjen le, s azután fogj munkába: könnyebben dolgozol és többet, jobbat.

Könnycsepp, vér, verejték a három legnagyobb mélyítő.

A színeket a tapintás jelzői minősítik. Mások a színek napfényben, árnyékban, homályban. S az alakok is, formák is.

A hallgatás percében a miliő beszél. Egy szélroham, mely hangokat hoz a beszélgetés szünetében. (Bazin: *Davidée*)

A tájképnek oly egyéninek kell lennie, mint az embernek. A „más szóval a szót" mestersége itt is csodákat művelhet, mint például Berzsenyi e sorában: „A pásztor-kalyibák gőze a völgybe szállt." Ha falusi házat vagy kunyhót mond, más a kép.

A háttér tájrajza szabadból vagy ablakból, ahogy a festő jegyezné fel, hogy majd megfesse.

Ablakon át mit vagy kit látsz, ha kinézel? Időjárás az ablakon át nézve. Szél ereje és iránya.

Ami elsőbben fogja meg a szemünket, ha valahova belépünk. Lehet bútor, ablak, szín, ember, állat stb. Láb, talp érzései: milyen földön áll, ül, hever?

Ujjal tapintva. Amihez nyúlnak. Meleg, hideg, hó, szél, napfény, eső, nedvesség.

Bőrérzések: viszket, bizsereg. A vak és az időjárás: leginkább arcon és kézen.

Minek van ott szaga? Készülő ételek. Ami rothad. Ami párolog, gőzölög.

Sötétségben különös figyelem a láthatókra. Sötétségben vagy várakozásban figyel a fül.

Napi domináns vagy jegy. A természet jelenségeiből. (Kalender der Natur) A nap melyik órájában történik? Naptár-domináns. „Az a hét volt, amelyben..."

Azonos hangoknak is megvan a különbözőségük. Hunyd be a szemed, mintha vak volnál.

A szép miliő művészietlen, éppúgy, mint a szép és mindig egészséges nő Beniczkyné regényeiben. A szép miliő és idő legyen inkább gyilkosság kerete, mint pásztoróráé.

PARALEL VONÁS, ÁRNYÉK

Paralel vonás a fővonal nagysága szerint. Például ide sorolható az „alsó áramlat" (Unterstrom), bár csak a közepe táján kezdődhetik. Az a kontrasztos, mély érzelmi folyamat a történetben, amelyről Poe beszél *A holló*-ja keletkezésének fejtegetésében.

Képzeleti cselekmény, mint *A kürt* Zsuzsija képzeli, hogy őt tanító veszi el.

Nagynovellában, ha a paralel történet karakterei a főtörténet visszája, mind karakterekben, mind cselekményben. De bármi kis ellentézis vonás lehet, mert voltaképpen mindig visszája a fővonalnak vagy karakternek vagy cselekménynek, s más efféle.

A fundamentális fővonalnak paralel vonását bizony gyengén rajzol-

tam meg a *Ki-ki a párjával* regényemben. Ha pesti lány nem is mehetett oda, mehetett volna, ha csak idegen is, másik egészséges.

Drégely katasztrófája: július 9. Van-e róla szó Dobó vacsoráján?

JÁTÉK

Amiben nincs játék, nincs művészet. Könnyű vonóval lehet csak játszani.

A szavak, képzetek játéka a gyönyörködtető. Leginkább a refrénszerű repetíciók teszik játékossá a művet.

Mikszáth szinte körültáncolja minden témáját, és így prózában is keletkezik olyanféle könnyűség, mint a népdalé.

Az én legjátékosabb írásom az *Annuska, A lévai mese, A bor* harmadik felvonása.

Szárnyon, ne tehervonaton!

Szó sohasem mondhat annyit, mint a sejtelem. A hegedű semmibe vesző pianója hatásosabb a forténál, mert többet sejtet, mint mond, a végtelenség területére megy át.

PETIT FAITS

Mentül elütőbb a kis közbeszúrás, antul jobb. Ez is ellentézis. Értsd azokat a kis cselekedeteket, amelyek olyanfélék, mint Nyekraszov kocsisának a lába vakarása. Nem múlhatatlanul szükséges, de ha megvan, igen odaillik.

Csekélyke balesetek. Amiket az írók nem tartanak említésre méltónak se.

Leginkább akkor írhatók, mikor már olyan hideg szemmel nézhetjük a mű legizgatóbb jelenetét is, mint a színházi rendező.

HASONLÍTÁS

Ha keveselled, amit mondani tudsz valakiről, például üdvözlő írásban, vagy valamiről írni kell cikkben, csak hasonlatokra gondolj. A hasonlat mindig bővít, szépít, világosít.

Hasonlítással jellemezz: „Deák Ferenc szemöldök", „Liszt Ferenc haj", „kovács-kéz", „hentes-has". „Oly illatos, mint a rét kaszálás után."

A „mint..." mindig ellentézissel, ha erősen kívánsz jellemezni valamit: „Olyan tompa volt, mint a kés, amellyel valaki követ próbált kettévágni." Tehát ha valami tompát akarsz jellemezni, keresd előbb, ami éles.

„Átvilágít rajta a gondolat, mint a liget fáin a nyugvó nap sugara."

„Oly tudós, hogy szinte azt vélni: szemüveggel született."

Iszákos: „Penicilust csak olyat vett, amelyen dugóhúzó is volt."

„Szeme nézése: mint úrnapkor az apácaklastrom növendékei."

Hasonlításban két képzet egymás mellé van helyezve. Metaforában fedi a kép az eredeti képzetet: nagyobb az ereje. Például ész nélkül való: *esztelen.*

Szép: olasz Madonna-arc. Elefántcsont-arc. Tejben mosdó arc. Mozgékony arc.

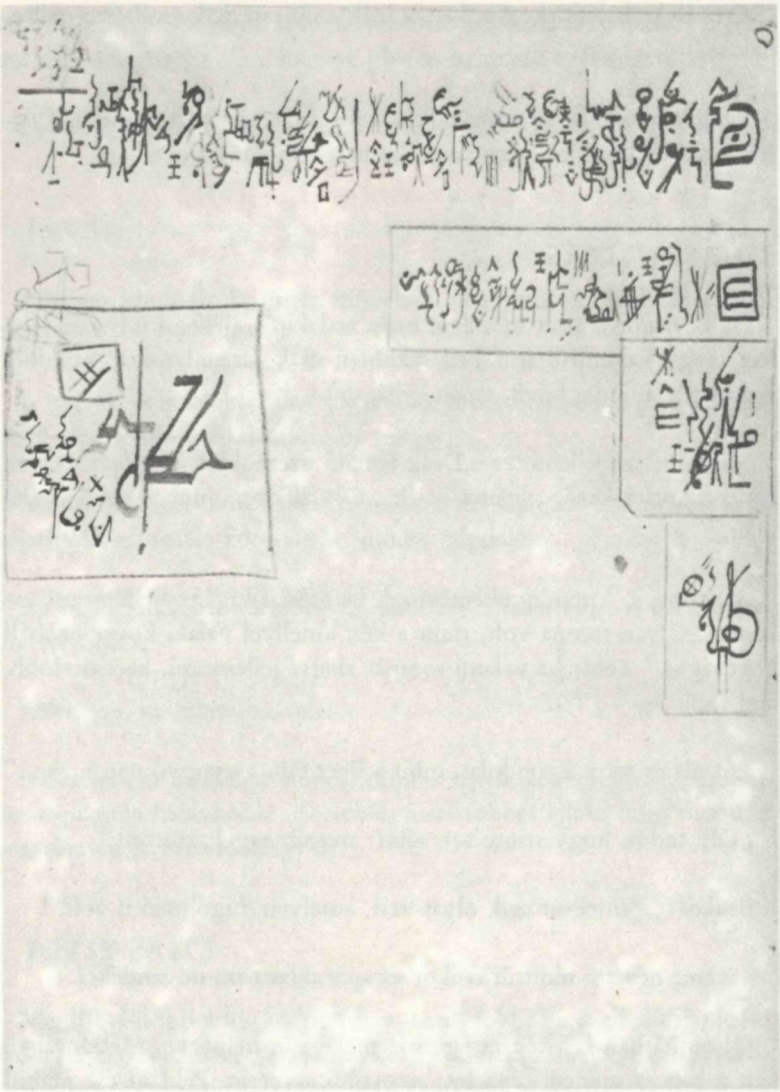

A *Mesterfüzetek*-ből. A felső sorban (jobbról balra olvasva): „Petit faits: leginkább akkor írhatók, mikor már olyan hideg szemmel nézhetjük a mű legizgatóbb jelenetét is, mint a színházi rendező…"

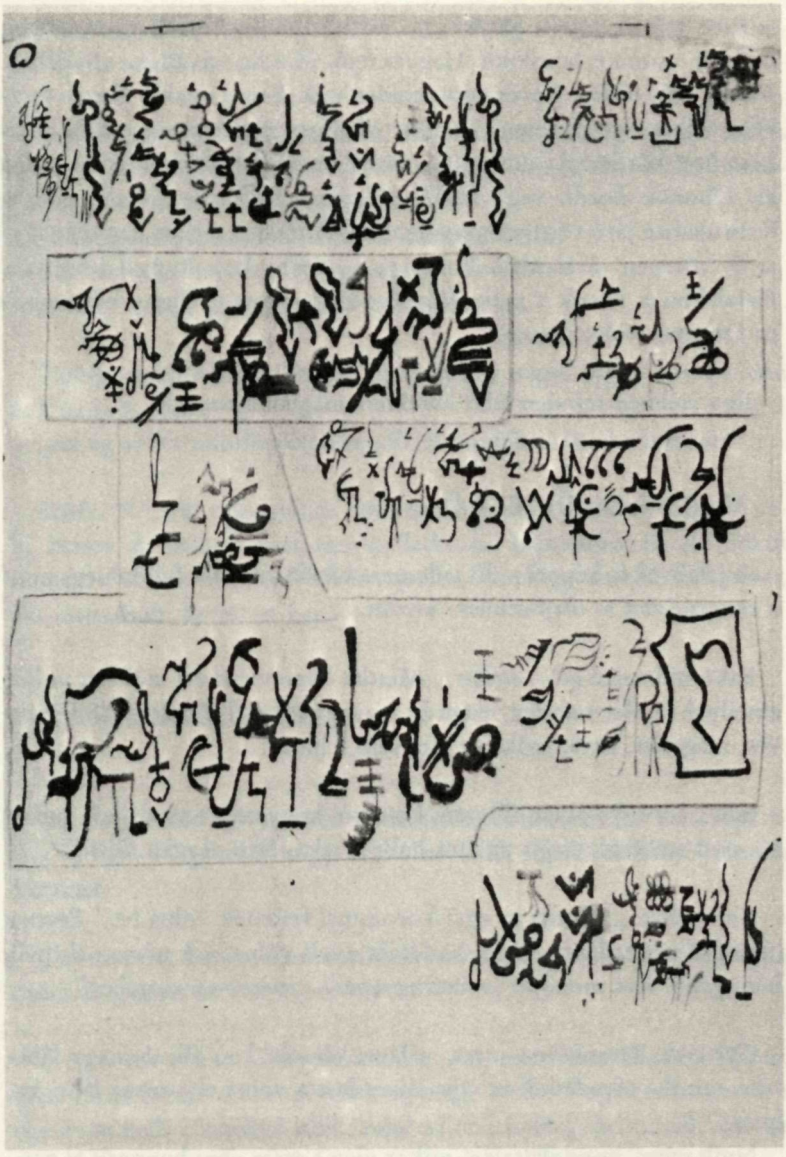

A *Mesterfüzetek*-ből. A közbülső sorokban helykitöltő elemek is láthatók.

Rút: zsíros, kerek, fénylő arc. Hátul dombos fejű (kopasz ember, tarfejű), dombos homlokú. Hegyes fejű. Mindig szivar lóg a szájában. Vastag bőr, olajos. Kevés rajta minden szőr. Kurta nyakú. Eleven torzkép. Mikor beszél, remeg az ajka: Wolfner. Kis kéz, de mindig piszkos. Egy hórihorgas ember – mintha hosszító tükörből lépett volna ki. Uborkás hordó vagy fazék. Nőszemű férfi, vén, olyan, mintha férfiruhában járó vénasszony volna; kövér ember, a haját nagyra hagyja és középen elválasztja. Pontyfej, s mintha kopoltyúval lélegzene. Fiatalabbnak látszik a szoknyája rövidsége miatt. Vékony bőr: mintha szorosan volna benne.

Egy szeleten minden lelki karaktert megtalálhatsz.

HATÁROZÓ, JELZŐ

A jelzővel és képpel való jellemzés között olyan a különbség, mint a ceruzavázlat és olajfestmény között.

Fakó milyenző szó a *stréber.* „Mintha ostromlétrával született volna, amellyel az élet minden magaslatát megmássza." (Dickens) Feltörekvés, magaslat, létra, erőkifejtéssel való feljutás...

Nő. „Termete olyan filigrán, könnyű, hogy szinte csodáljuk, mikor könnyű szellőcske fújja az útra hullt levelet, őt is el nem fújja."

Koromsötét. „Mintha az eget korommal festették volna be." *Egyenes* hieroglif-képe: lénia. „Mintha léniát nyelt volna." A németnek még könnyebb. Azt mondja: „zsinóregyenes", „zsemlyemelegében"...

Gyermek. Tizenhárom éves, vékony lábszárakon áll, de nagy lábakon, mintha tévedésből az apja lábait hozta volna el a maga lábai helyett.

Nyílt szem, gondolattalan, mikor még a szem nem hunyorít el gondolatokat – boldog arcú.

Kisvárosi ember. Azt véli, hogy a műveltség zongora-ismeret – beiratkozik a dalárdába.

Szokás. Egy szenvedélyes pipás, aki azonban mindig valami büdös dohányt szí. A gyermekek, akik a közelében nőnek fel, örökre mentve vannak a dohányzás ostoba szokásától.

„Mindig idősebbek társaságában szeretett lenni."

Gesztus: mintha vizet feccsentene le a kezéről.

„Mikor nevet, olyan, mintha kotkodácsolna."

Tájkép. Szántó ember az első útjában egy nagy, barna vonalat von át a sárga tarlón.

„Az ég szélét mintha piros kendővel vonták volna be hosszan."

Leány. Nő, aki mindenkire hódítóan néz: ha bókot mondanak neki, biztos; ha hallgat, nem mer nyilatkozni. Lajstromot ír: aki bókot mondott, annak fordított szívet rajzol; aki neki is tetszik, két szívet, aki megnősült, keresztet kap.

KÉPEK EREJÉVEL

Karakterizálás: egy jegynek a kiemelése és néhányszor való repetálása. S nem felejtendő, hogy kép által válik feledhetetlenné minden karakter.

Shakespeare, Petőfi, Dante stílművészete nem a ritka jelzők, szavak összeválogatása, hanem képre kép.

A ritka szó s ritka elhelyezés ódába való, mert nem marad a fejben, mert nincs benne élőhang. Csak egynapi érték; forgalomba kerül, s egy év se kell, közhellyé válik, mint az én „boldog örömmel" és más efféle kifejezésem, de a képé nem. Mikszáth tudta ezt.

Az izgalom képekben beszél. A szerelem meg a harag szótára csupa metonímia. „Elvinnélek, mint a nap a harmatot!" stb. Mennyi kép és képszó ebben az egy mondatban!

A legismertebb közmondások képbe öltöztetett igazságok. Mondatba a kép vetíti a perspektívát.

Köszön: *szellőzteti a kalapját.* (Amivel köszön, abból csinálom a képet, mint a festő.)

Távoli képzetek egybevonása: „*Nem lehet* szenes zsákon tejet szűrni." „Dobbal verebet..." Nyúlból jáger... „*Nem kell* rajta inasévet tölteni."

Összetett kép ereje: „Kalmár szellő járt a szomszéd mezőkön és vett a füvektől édes illatot."

Különösen váltsd látható szóra az elvont értelmű szavakat, mint *gyötrelem, fáj* s más efféle.

Képzeletbeli érzékletek. „Hattyú úszik a hideg vizű tavon."

Minden igét megnézz! Ahol a köznyelv leggyakoribb igéit vagy az irodalmi nyelv fakó igéit látod a papiroson: más szóval a szót! Keresd a vele rokon igéket... Például *uralkodik* (Calais-ban az angol): „Falevél se rezdülhet, ha ők bele nem egyeznek." Uralkodik: parancsol, enged, beleegyezik. Más ige.

Ha azonban még nagyobb kidomborítás kell, valami kis cselekvést illessz oda. Például a *János evangéliuma* utolsó részében: Péter *megijed,* mikor János mondja neki, hogy „az Úr az". A megijed szó helyett az van az írásban, hogy „magára kapta az ingét". Ez a tiszteletet is kifejező cselekedet remekül karakterizálja az ijedséget is, az embereket is... (1921. nov. 28.)

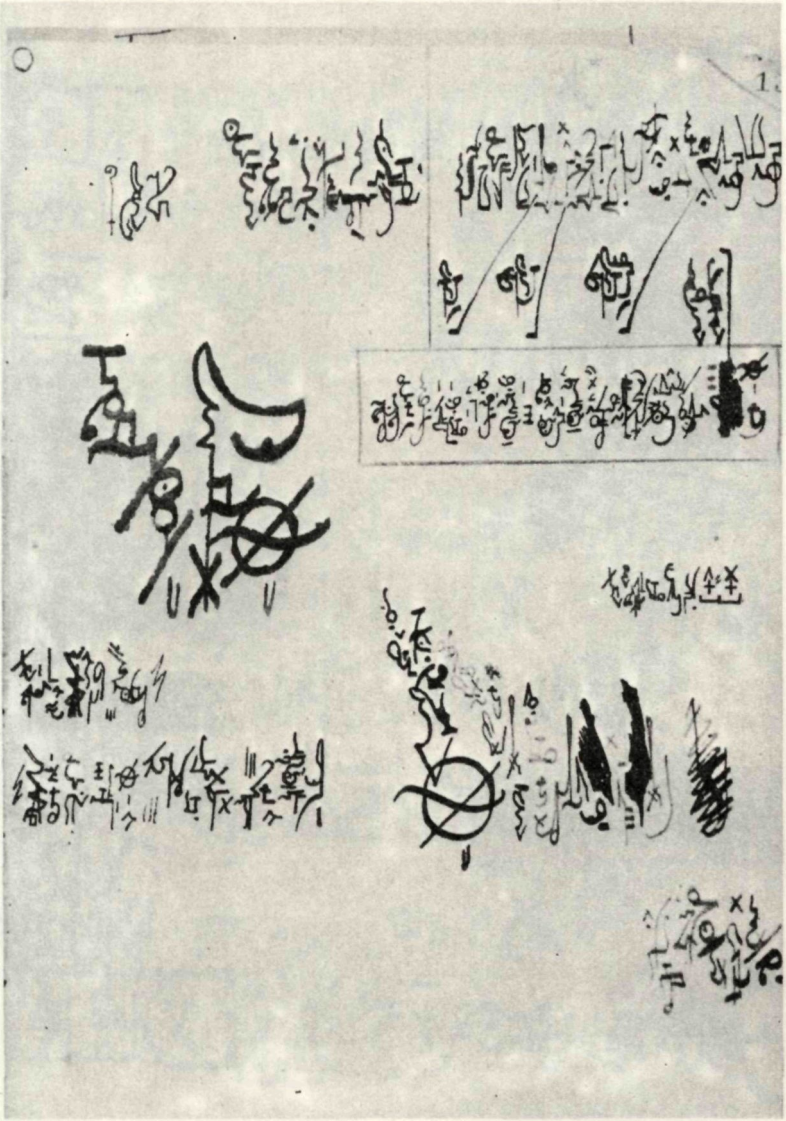

A *Mesterfüzetek* egyik lapja. A középütt látható, feltűnő rajzolatú íráskép tartalma: „A karakter túlzandó a karikatúráig."

A *Mesterfüzetek*-ből. A jobboldali oszlop bekeretezett, sorkezdő címszavai (alulról fölfelé): „Élőszó, ellentézis, Öt ecset, Biti, lárva, hasonlítás, ellipsz, repetíciók, karakter, épithète rare, mot imprévu, játék, esprit."

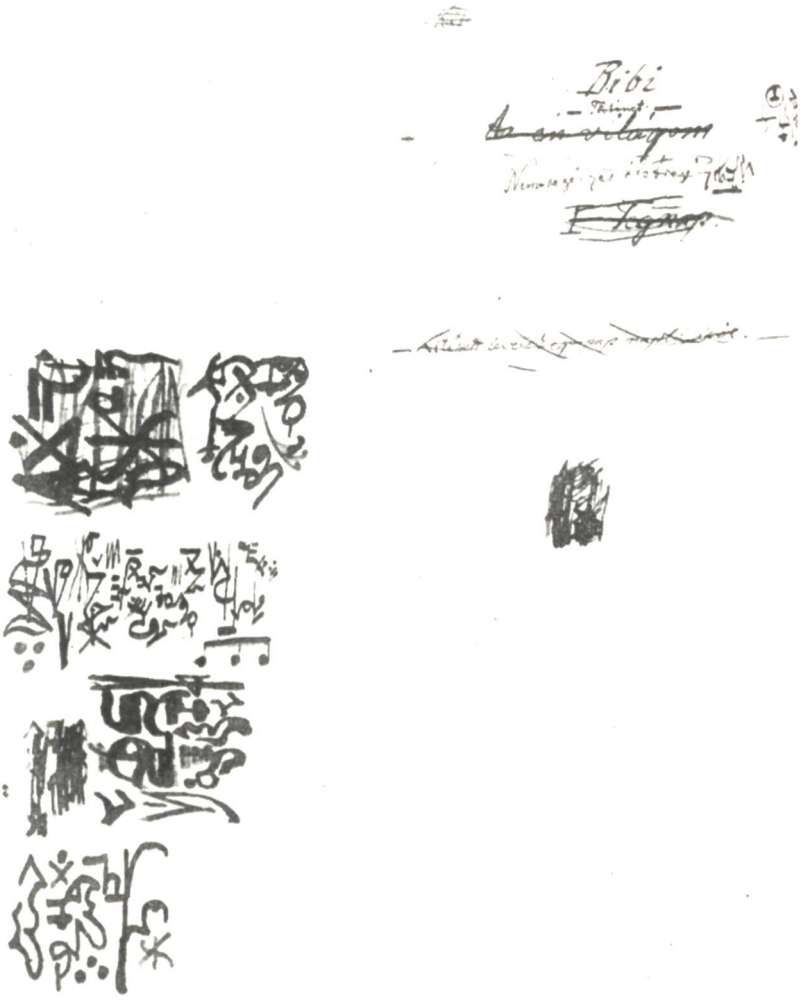

A *Bibi* című regény kézirattartója. Alulról a második íráskép (balra elfordított helyzetben): „Csak a szív történetét írd, minden egyéb csak szalma."

Megdöbbent s más efféle szavakat írd a test, a szem, az arc mozdulataival!

Fakó ige: „Még ma *meghalsz.*" – *Abban a ruhában halsz meg, aki rajtad van.* Vagy: – *Még ma megláttod az Istent.*

Ige előtt minden határozó képre váltható, de különösen a módhatározó. Például a „nehezen vitt valamit" helyébe: „Árkot vágott a tenyerébe."

Hasonlítást melléknév helyett is, ahol csak lehet. „Cifra, mint május elsején a szemetes kocsi." (Verseskönyvre is mondható.)

Időhatározó: „Mielőtt a kakas szólna..." (hajnal) „Mielőtt a fa levelei lehullanának..." (ősz képe) A császár összes beszédeiből ez az egy mondat maradt meg.

A -tlan, -tlen könnyen váltható. Az -ú, -ű. Például: „világító erejű" – „úgy világít, mint..." „Olyan...", „Úgy...", „Akkor..." *Mint* nélkül művészibb a hasonlítás. Írd le, de aztán töröld!

STÍLUS, NYELV

A mi iskolai stilisztikáink, poétikáink csak hátráltatják az írói tehetségek kifejlődését, ha ugyan meg nem ölik.

Hagyd el, ami lényegtelen – ez a stíl. (Feuerbach) Ne sajnáld az időt: minden szón gondolkodj!

Ha nem a szótári nevével írom a fogalmat, hanem más szóval, rezgés keletkezik az agyunkban, mert két-három képzet kavarodik elő s alkot hirtelen egy szinte új fogalmat.

Tág: „Lötyög, mint a karikagyűrű a sovány ember ujján." *Hotel*

legjobb címe lehetne: „...a Mozgó Ponthoz". *Várakozás:* „kinőtt a szakálla". *Elpirult* helyett írd egy helyen: „pipaccsá változott".

Állító mondatnál erősebb a kiáltó vagy kérdő. Például ehelyett: „A magyar ettől vakul" – *Vakulj magyar!*

Közmondások a világ minden népénél. „Tűt keres szénaboglyában." Gyenge mondásnál többet ér a hallgatás.

Reflektor-szó: ha elhelyezése által a szó más értelművé válik. Ugyanis állíthatsz ferde szögbe mondatot, vagy akár egész témát is, s akkor mintha egyoldalú reflektor-világításban volna.

Ha valakiről azt mondod: *szamár,* sértő és durva kifejezés. De ha azt mondod: *Kedveli a szürke színt s különösen a szamárszínt,* vagy *Az ökörcsorda kútján enyhíti szomját* s más efféle... Röviden: ha a butaságnak a hieroglif-képeiből veszek egy jegyet és a közkeletű dicsérő kifejezések közé keverem, pokoli jó keveredik elő. Hieroglif-képekben való, ilyen inexact áttétel az írás művészetének Csimborasszója.

Gorombáskodni goromba szavakkal minden paraszt tud. Tessék úgy, hogy még meg is köszönjék!

Ne írd: virág, bogár, fa, hanem írd: tulipán, pók, cseresnyefa.

Névmás helyett mondd magát a nevet vagy névszót, ha nem személyre vonatkozik. Művészi toll alkotásaiban névmás alig fordulhat elő.

Fantáziánk szegénységére vall a mindennapi életben is a köszönések, üdvözlések egyformasága. Mondd és írd: „Örömmel üdvözlöm", „Gyönyörű jónapot", „Boldog, szép jóestét", „A szerencse angyala kísérjen", „Isten boldogító angyala lebegjen házad felett".

Az ó nyelvben *szűz föld* az őstalaj, amelyet még nem műveltek.

A *szimpla* helyett sokszor jó a *szűz*, valamint a *csupasz, magában, egyszerű, díszítetlen, keveretlen, üres*, vagy amihez még senki nem nyúlt. „Csak egy kis szűz parasztételt csináltam hamarosan az uramnak."

A metonímia is ellentézist villant. A nép viccelődése többnyire metonímiák alkalmazásával történik. Például: „Kint ülnek Fényesék, várják Szippantóék." A hangsúlyozott névszó mintájára váltandó, különösen ha többszörösen fordul elő az a névszó egy mondatban vagy egymás közelében.

Voltaképpen mindent, ami nem élőszó, képekben, hasonlatokkal kellene kifejeznünk az írásban, mert másképp olyan a művünk, mint az a botanikus könyv, amelyben a virágok nem színes képekkel vannak leábrázolva. (1920. ápr. 29.)

ÉLŐBESZÉD

A bor-ból: „Nem lú az embör, se nem kutya, hanem lelkös állat." Többes szám a népnél: „sok szép virágok". „Mit bámulsz, mint a szent Teodor képe?"

Az élőszó mindig friss levegőt visz a történetbe, mert az élőszó izgalomból fakad: rezgés. Minden más egyéb írás, az, ami nem élőszó, elméből való, tehát meggondolásokból. Nem lehet benne olyan rezgés.

Beszéltess, ahol csak lehet! A közönség regényben csak a párbeszédeket olvassa.
Még leírásba, versbe is napsugárként száll be az élőszó.

Kőmíves Kelemen a szélhez is beszél, és egyéb balladák is csupa élőszó.

Az élőszóban elektromosság van. A próza egyéb részeiben csak ott,

ahol szó helyett szó vagy új jelző vagy más olyan új, amelyről érzik, hogy az író lelkének elektromos szikrája.

Mindig éreztetendő: mikor beszél az elmondó másnak és mikor magamagának. A nők, a gyermekek és a műveletlenek csak maguknak beszélnek. A ravaszok és eszesek másnak.

ÚJ, MINDENBEN

Minden lapon kell lennie valaminek, aminek örülök. Amiben gyönyörködök, ami új, szép, művészi mestervonás. Ha egyéb nem, egy új szó, egy épitet rare, egy jó magyaros kifejezés, játék, már a kézirati minden lapon.

Azért megyünk valaki meghallgatására, hogy új dolgokat halljunk tőle. (Taine)

Új minden, ami nincs meg az agysejtekben. Az ismert idézetek vagy káromkodások vagy egyéb mondások nem keltenek izgalmat az agysejtekben. De ami új, munkát ad az agynak, hogy hirtelenében feldolgozhassa, elhelyezhesse.

Mindig kellemes rezzenés a soha nem látott szó, kifejezés, karaktervonás. Az író annál a tentacseppnél kezdődik, amellyel először ír valami újat.

Ami nem új, nem érték, tehát még mondatban is azt írd, ami szokatlan.

Hegedűhang ne legyen egyforma, mint a makaróni, hanem mintha csillag játszana a sötétben: meg-megálló... ismeg el-elmúló.

Turgenyev természeti képei mennyire megragadóak, csak azért, mert olyan detájokat jegyeznek, aminőket előtte egy író sem tett pa-

pirosra. Mennyivel gazdagabb vagyok én az öt Ecset birtokában, s mindeddig mégsem alkalmaztam. Ha az ősz jegye a sárga falevél, hagyd a fenébe a sárga falevelet, s keresd más jegyeit az ősznek! (1921. ápr. 21.)

Az igazi író nem a meglevő szókészletből dolgozik, hanem maga alkot új kifejezéseket szinte minden mondatában.

Nevekben is az új, a soha nem hallott a kellemes, a fülbe ragadó. Úgy válaszd meg, hogy könnyen emlegethető legyen. Különösen ha fogalmat, eszmét hordoz, mint Pató Pál vagy Harpagon.

Miliőfestésben különösen kísértenek az ó klisék és igen hatnak az újak. A sáros utcát hanggal jellemző kuruc nóta: *Két széle kopogós, a közepe cuppogós.*

A jelző szokott a legkopottabb klisé lenni. Vannak szavak, amelyek mindig ugyanazon jelzővel fognak. Az ilyenek elválása: ismert melódiában új hang. Legkopottabbak: *szép, kövér, nagy* s más efféle.

Semmit se hagyj meg a kontároknak való *nagy, kis, erős, sovány, sánta* stb. jelzőkből!

Közönséges kifejezések: uraságoktól levetett ócska ruhák. Új gondolatnak új ruha való.

Ó pénzből újat! A gondolat új ruhába öltözik, ha a mondat szavai másulnak. Különösen ahol fakó névszók vannak... Váltsd látható szóra!

Gyöngy minden szó, amely sugártörésben van elhelyezve... Némelyik szó szinte reflektor-erejűvé válik. Az ilyeneket nevezem reflektor-szavaknak. Ebben van az *épithète rare* és a *mot imprévu* is.

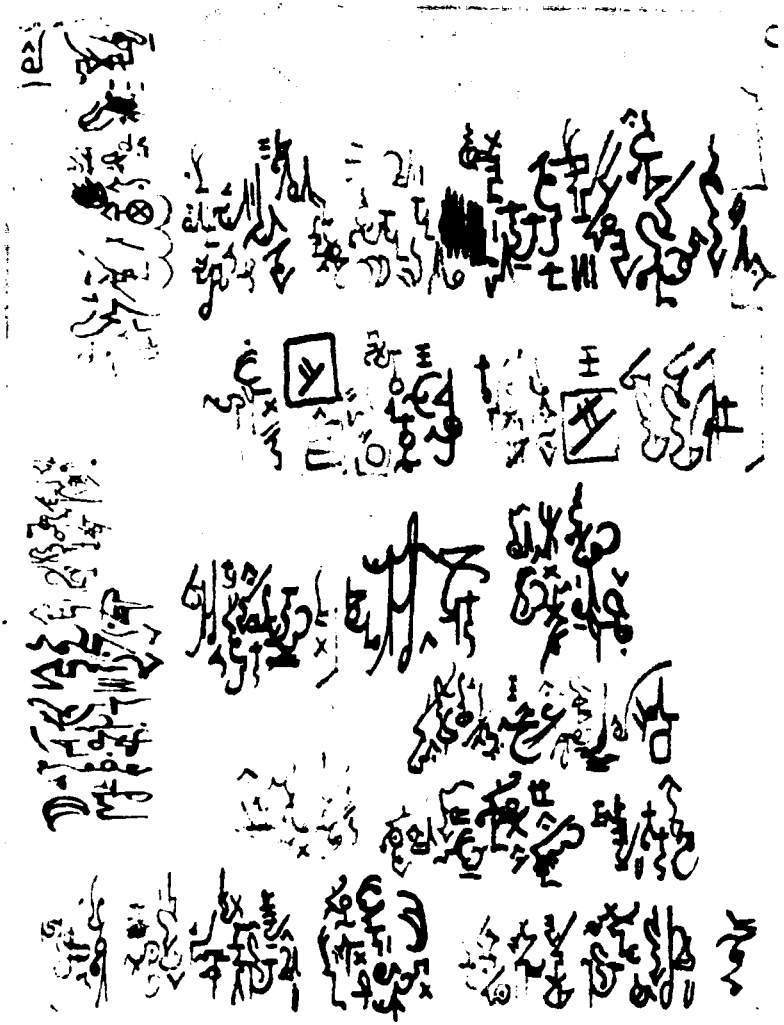

A *Mesterfüzetek*-ből. Címszó a bal felső sarokban: „Vers". A bal szélen látható két oszlop eltér a többitől.

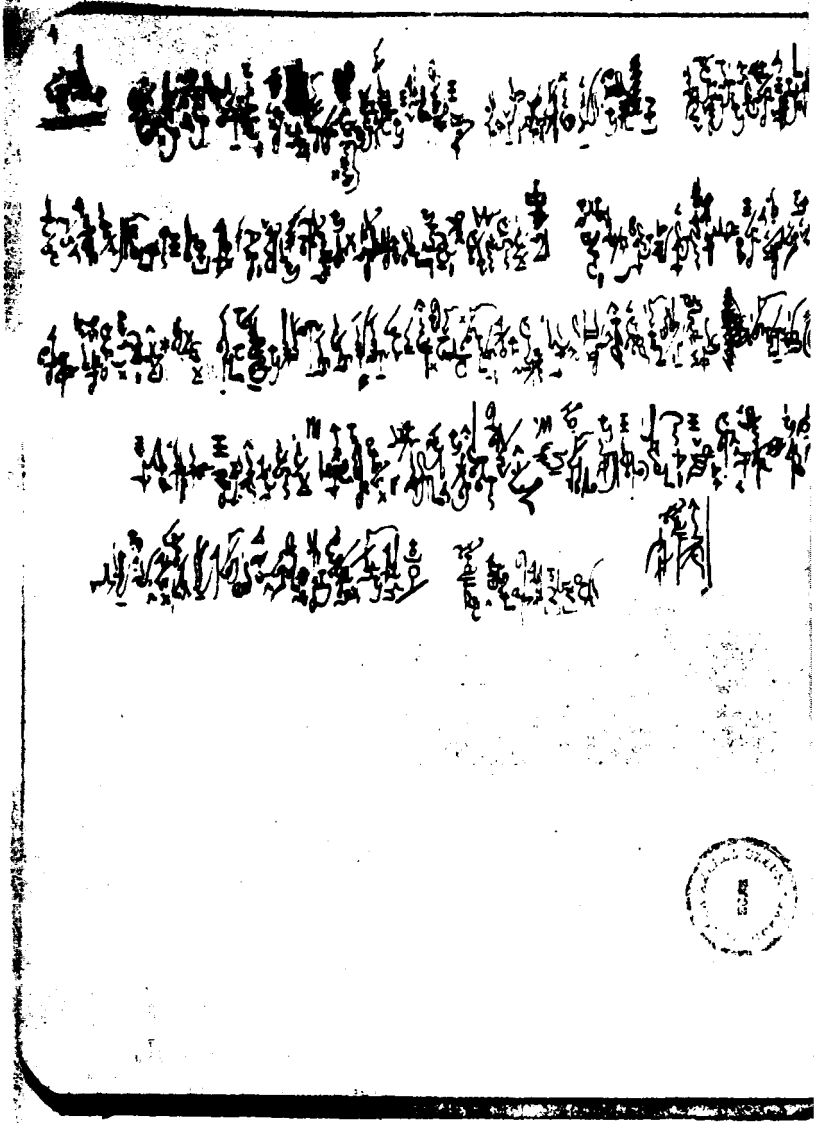

A *Napló*-ból. Cím a bal felső sarokban: „Íróasztalom naplója"

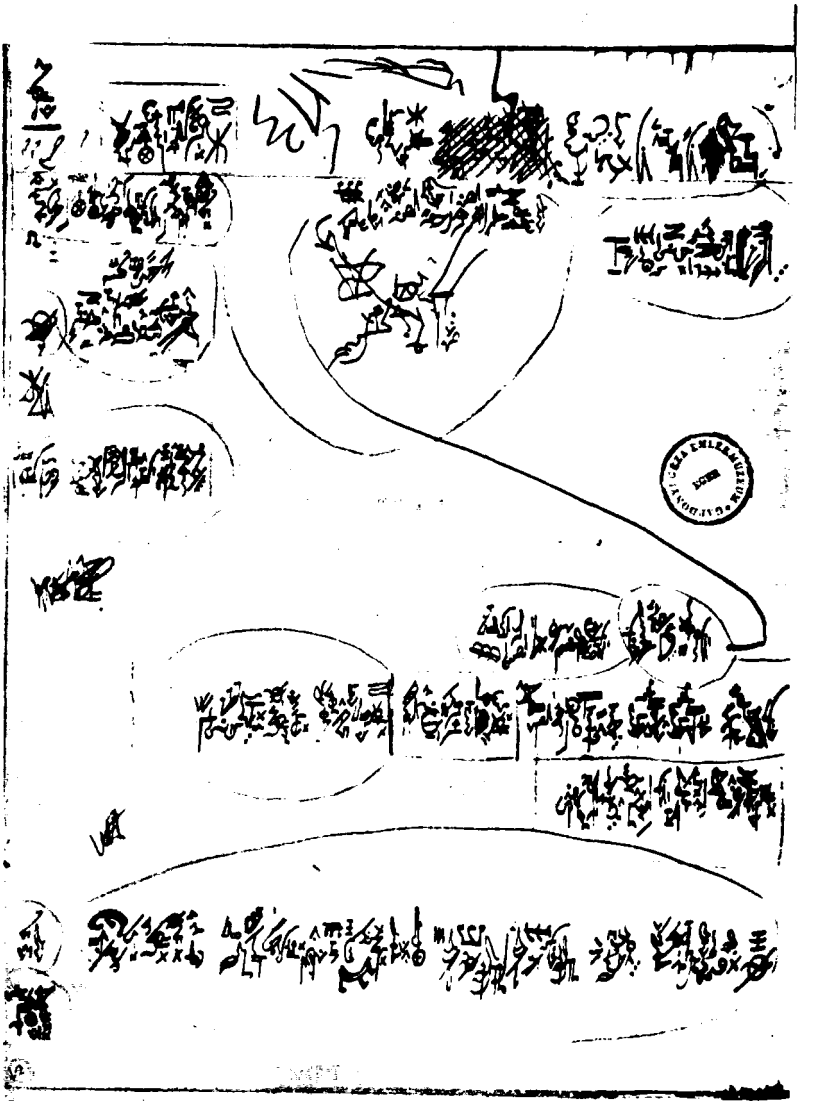

Vázlatfüzet egyik lapja. Cím a bal felső sarokban: „Mi érdekes"

CSISZOLÁS

Ami a festőnek az utolsó ecsetvonások, az az írónak az egyénítő vonások minden tárgyon, hangon, színen, szagon, cselekvésen.

Minden lapon először is a karaktereken legyen a szemed, mert ezek a fő érdekességek. Repetíciók vésik ki, teszik átlátszóvá a karaktert.

A csiszoló napokon szinte mindennap nézegesd a lelki karakter lapot. Az ember-táblát is gyakorta.

Főszabály: minden íz két fő kelléke az ellentézises szerkezet és a dickensi karakterek.

Minden íz mintha külön és magában is egész műalkotás volna.

Az utolsó mondatot ízben is vesd össze az elsővel, az ellentézis kimunkálása végett. De mindenütt erősítsd az ellentézist. A főjelenetet legvilágosabb órádban.

Minden ízben nézd, hogy lehet-e beletenni valami új vonást.

Ne olvass, csak könnyű dolgokat, amíg csiszolsz. De olvasni olvass, ne mulaszd el.

Javításra idődet ne sajnáld. A javítás is alkotás. Gyöngy, gyémánt, ha csak borsónyi is, értékesebb magánál a koronánál. S ha egy nap csak egy gyémántszemet alkotsz is, egy mondatban vagy csak egy szóban: gyűrűbe illesztettél drágakövet.

Szép fogak közt egy hibás: csak azt az egyet látjuk. Egy-egy művet legalább annyiszor kellene végigcsiszolnod, ahány lapja van innentől kezdve még a füzetnek. Első csiszolásnak a gépelésre készítést nevezem.

Ha elbeszélés: a legrosszabb is javítható a karakterek retusírozásával. Egy kis melegítés, mélyítés, mikszáthizálás, de fő a karakterfestés. Az élet igazi bűze... Ebben még nem vagy elég erős.

Miliőfestésben a szag a leghatásosabb, és a bőrérzés... Egyik érzéketnek legjobb jellemzője a másik. Például: sima hang, csípős íz.
És összetett szavakkal minden érzéklést: miligyertya, pékkemence, hidegvas. Mint... Mintha... Mint mindig... Mint mikor... Úgy... Akkora... Olyan...

Különböztető jegy nemcsak személyen és tárgyon, hanem minden máson is.

Fénypontok ahogy vannak a hegedűs játékában, amelyeken elidőz, éppígy az írásban is vannak olyan helyek, ahol a toll körüldongja ezt a passzust. Ezeken a helyeken brillíroz az író teljes művészete.

Még a kis mondatocska is építmény. Arányos legyen! Mintha csupa illusztrációból kellene összeállítanod.

Ha egy-egy szón megakadsz, jegyezd fel a lapszámot és sorszámot, s haladj tovább!

Javíthatatlan szó: alkosd másképp a mondatot, más szavakkal. Például: „de azért a többit lenéztem" helyébe: „Úgy néztem rájuk, mint juhászkutya a birkára."

Idegen szónak ha magyarja nincs, változtasd a mondatot. Kötőszó törlendő. Minden ordináré melléknév, határozó s ige. Íz, rész, részlet ha fakó, nézd meg, nem hiányos-e a karaktervonás. Rövidíts. Írd az ellenkezőjét. Múlt idejű igét tedd jelenbe. Párbeszéd vagy más beszélgetés közbe apró cselekvést.

Ha már végigjavítottad, olvasd el, és bámulni fogsz, mennyi hiba maradt!

Halál után nincs javítás, csak bírálat. Ha a mű örök, a hibája is örök.

KÖNYVKIADÁS

Nem szabad kiadnod olyan könyvet, amely az előbbiekhez képest esés. Voltaképpen csak azt volna szabad kiadnod, amelynek elmaradásával vesztene az emberi művelődés.

Verset éppenséggel nem volna szabad kiadnod, csak ha már évekig nem látsz rajta javítani valót.

Rossz cím a jó művön olyan, mint elegáns emberen rongyos kalap, vagy márványpalotán zsúpfedél.

Boldogságaim közt ismerem: találni egy kéziratot, amelyet nem adtam ki, noha jó. A kibocsátott iratok látása nem szerez ilyen kellemes érzést.

Az életünk nyugalmi részében kincs a heverő kézirat. A pénzt is azért gyűjtjük, hogy az élet nyugalmát megvegyük vele. Most már megteheted, hogy csak a gyöngyét add ki kéziratainak.

Addig van hatalmadban, míg a fiókodban, azután már ő szól bele a te sorsodba.

CÍMSZAVAK A DRÁMÁRÓL

MELEGSÉG

Csak a mély, nagy érzésre fundált mű az örökkévaló.

Drámatémának is bizonyára az a jó, amelyikben a közönség csak az első jeleneteket nézi, a többit már érzi.

Ahogy a regényben csak a meleg lapok az értékesek, éppúgy a drámában is a meleg jelenetek. Ezért volt legnagyobb sikere *A bor*-nak: csupa rezgés.

AKARATOK HARCA

A népnek cselekmény kell, a nőknek szenvedély, a műértőnek karakter.

Fundamentum csak a karakter s ütközése lehet.

Legelőször is ezeket kell megállapítani: a) A főszemély belehelyezését az ütközőbe. (Az ütköző: érzés érzés ellen, akár háromszorosan is.) b) A mellékszemélyeket, akik a küzdelmet nehezítik, főképp aki kavar: az intrikus-félét. c) A párhuzamos játékot.

A dráma gőzereje a szenvedély. Köbre emelt szenvedély, köbre emelt karakter. Szokatlan cselekedet vagy viselkedés.

Képzelj egy anarchistát, akiről tudjuk, hogy ölni fog, egy víg társaságban a kijelölt áldozattal! (1909. február 22.)

A dráma tehát egy szótári szó, amely a vele kontrasztos szóba esik bele, s vergődik benne, míg végül vagy kijut, vagy belevesz.

Manapság különben jó főszerepeket írnak, nem jó drámát.

CSELEKMÉNY

Rövidség, gyorsaság!

Ellentézisre építsd a mesédet, minden felvonást, minden jelenetet, minden mondatot!

Ha az ellentézis fel van már állítva, belőle önként következnek a szituációk.

Vidd próbára a karaktert!

Az erő nagyságának mértéke az ellenerő nagysága. Az erők küzdelme érdekesebb, ha az erőnek egy még nagyobb erővel kell megküzdenie.

SZITUÁCIÓK

Egyik szituáció szülje a másikat!

A feszítésnek, késleltetésnek itt a helye.

A nagyszituációt felhőtornyosulás előzze meg: előre látható legyen a zivatar.

KÉPRE KÉP

A művet az is megértse, aki nem tud magyarul.

A nekem való dráma az idillikus lehetne, abból a zsánerből, amelyikből a *Hegyen égő tűz* és a *Két szék között.*

SZERKEZET

Paralel játék. Egyelőre csak vázlatosan.

Megoldás: minden főszemély árnyéka előre vetődjön. A *Hamlet*-ben az első jelenet: a temetést megelőző sírások.

A párhuzamos játék három ellentézisre legyen alapítva.

Visszahatás. Az első felvonás első jelenetével már ébredjen az érdeklődés – ne nyújtsd el, mint *A bor*-ban.

Akaratnyilvánulás (belső küzdelem s eltökélés).

Tett (eine folgenschwere Tat).

Előzmények, előkészítés. Minden jelenetet új lapon kezdj a fogalmazásban.

Nagy ecsetvonások, mint ahogy a kulisszafestők dolgoznak.

A dráma plafon-festmény: alulról nézik.

HŐS

Valahányszor új személy lép a színpadra, a közönség azt kérdi: ki ez? mit akar? Hamar meg kell tudnia.

A hős kérdése pedig: tegyem? ne tegyem?

Az első felvonás nem is egyéb, csak a főszemélyek akaratának bemutatása. A másodikba zsúfold mindazt, ami szép és izgató.

A hős-megjelenés nyomatékos legyen! Jelenjen meg az előre vetődő árnyéka. Főkereke, jelszava vagy szava járása.

Semmi se tehet annyira érdekessé egy hőst, mint ha látjuk benne a cselekvést mozgató gondolatot. (*A bor*-ban Mihály bácsi.)

Párhuzamos és kontrasztos személyek: Don Quijote és a szolgája.

KARAKTER

Átlátszó legyen a megjelenéstől kezdve.

Az angol nagybetűvel írja az Én-t. Minden mondatban az Én beszéljen!

Shakespeare-nél a személyek átlátszósága: minden cselekedetnek a karakterben látjuk a rugóját.

Értelmes embernek az érzelmi világa érdekesebb, magasabb rendű.

Victor Hugónak még a drámai hősei is kettősek lélekben. (Hennequin, 131. l.)

FŐJELENET

A hős kifordul a karakterének sarkából. Cordelia hallgatag, de mikor megszólal, dől belőle a szó. A vitéz Othello Jago szavára megjajdul. Desdemona szelíd, félénk, engedelmes, de a doge előtt erős. Coriolan ellágyul az anyja előtt. Hamlet haboz és hirtelenkedik.

A főjelenet elé egy kisjelenet illesztendő. (Dosztojevszkij és Shakespeare párbeszédei.)

Mozdulat mondata. Nagy beszéd helyett cselekvés némán.

Tagadás mint igenlés, gondolatnak szavakkal való fedése. („Józon, tudok egy dalt.") Monna Vanna köpönyege: folyton érezhető meztelenség.

SZÉPJELENET

Külön kis színmű a színműben.

Ha csak drámai olvasmány, akkor az utasítások a szerző elbeszélését adják. Hatásosak, ha sokat mondók kevés szóval, s lehet sűrűn alkalmazni.

Néma játék rész, bármely rövidke, legyen minden feszült helyen!

Ezt már nem nagy ecsetvonásokban írjuk – a közönség figyelmét az apró vonások ragadják meg.

FOGÁSOK

Az *Annuská*-ban a barát félbeszakítja a tósztját. Az élet igazi prózája mindig friss levegőt visz a színpadra.

Hosszú jelenetben valami cselekvés, hogy unalmas ne legyen: *A bor*ban Matyi bent a kertben folytatja az elbeszélést.

Néma felvonás-vég: csak mozdulatok.

TRAGÉDIA

A hős egyenes karakter, nagy akaratú, nagy szenvedélyű, mély érzésű. (Schelling szerint a tragédia is voltaképpen karikatúra.)

Tragédiában igen hatnak a komikus figurák, mert nyomott a levegő.

A szenvedély következetlen – a tragikum oka következetlenség.

A *Fehér Anna* tanulsága: a néző gyönyörködni akar, nem kínlódni.

Tragikusan elbukó hős helyett próbálj győzőt!

A vígjátékban a viszonyok uralkodnak az emberen, a tragédiában fordítva.

Tragédiában a tökéletes küzdelme a tökéletlennel, vígjátékban a tökéletlenség a tökéletesség rámájában vagy mezejében.

VÍGJÁTÉK

A tragédia szellője legalább egy jelenetet érintsen meg. A Molnár–Vajda-féle színpadi szellemeskedés hamar múló érték, mint az anekdotás könyv, amelyen másnap már nem nevetünk. Ahol nem a szívek rezegnek, hanem csak az agyat rángatják a furcsaságok...

Élet vagy élet-boldogság legyen kérdéses még a vígjátékban is.

A legmagasabb fokú dráma talán az olyan tragédia volna, amelynek vége boldogságra oldódna.

MEGÍRÁS

Addig bele ne fogj, míg az utolsó jelenet és az előtte való huliám megállapítva nincsen.

A publikum kirohanását visszatartó, utolsó előtti mozzanat, mely feltartóztatja a kifejlést.

A második és harmadik felvonást gondold, szerkeszd meg: az első felvonás csak bevezetés.

A jambusos mű először csak vázlatos prózában írandó.
Úgy csináld, mint a rétestésztát szokták. Írd meg röviden, mintha az idő kérdése mellékes volna, különösen az első felvonást csak nagyjából. Magától bővül.

Sardou mottója: „Nem darabot írok, hanem szerepeket. Ennek köszönhetem minden sikeremet."

Nézd végig külön-külön a szerepeket, van-e mindenikben legalább egy érdekes mozzanat.

Az élet apró prózái mindenüvé beszúrandók.

Mi van a műben a szemnek? A *Hamlet*-ben mennyi van a szemnek is!

Át van-e érezve minden személy?

Apróbb szerep szintén lehet a szemnek, mint a díszlet, s a tárgyak – jellemzik a miliőt.

CSISZOLÁS

A második felvonást kell először is tökéletesre csiszolni, mert az első csak bevezetés, a harmadik a végzés. A középső a mű.

Élesítsd az ellentézist! A mosolygás többet ér, mint a kacagás.

Törlendő a mellékszemélyekből, ami nem nyomja a rugót.

A végső mozzanat előtt: még egyszer kérdésessé váljon a befejezés; ha jó a vég, még egy ellenhullám; ha rossz a vég, még egy reménycsillanás.

A színpad nagyító ereje nemcsak optikai, a kimondott szavak is mintha tizedes mérő serpenyőjébe esnének.

A szavak vagy a fejből jönnek, vagy a szívből.

AZ ÉN FŐERŐM AZ IDILL

Az *Annuska* klasszikus mű lett volna, ha csak az első felvonást adom belőle a világnak.

A *Verebek*-nek csak az első felvonása hatott, mert a többit a publikumra gondolva írtam.

Drámában is csak az a jó, amit magadnak írsz.

A TERMÉSZET KALENDÁRIUMA

VÍZKERESZT (Január. Nézd: december)

Délfelé a zúzmara lepergedez.

A ködben a távoli házak, fák, erdők árnyékokként tűnnek elő.

Láthatatlan varjak – csak a károgásuk hallatszik.

Hó. Csak mintha egy kis lisztet hintettek volna a háztetőkre s az utakra.

Napnyugovás. Rózsaszínűre festette a telet.

Madárfagyasztó hideg, vad hideg.

Köd a havas tájon. Reggel a fákon zúzmara. Fákat permetező köd.

Hó éjjel, sötétben hull. Borsószemű hó. Ritkásan hullong, apró pelyhekben. (Egy kis derecske volt, ki miatt meg is cserepesedett a hó.)

Olvadás. Cseppekben vagy csurogva olvad.

Víz bepillédzik.

GÉZA (február)

A sima hó a nap melegétől megragyásodik, megripacsosodik, meglikacsosodik, mint a spongya, fehér színe elszürkül, elszennyesedik.

Növények. Tulipán. 1919-ben február 12-én, persze csak az első zöldje.

Jácint. 1916. február közepén már két-három ujjnyira kibújtak az ajtóm sárvasa mögött, tehát verőfényes, védett helyen.

Fa. Bodza hosszú, hegyes rügyei.

Hóvirág. 1918-ban, az ajtóm előtt, a fenyőfa alatt már február 12-én előzöldült a hegye a földből. 1919-ben is.

Fű. Apró, zöld tűk sokasága az avar alatt.

Tyúkok lágy időben kezdik a tojást.

Olvadás. A bádogcsatorna csepegésével kezdődik, s a verőfényes útszélen feketedik a föld. Éjjel jégcsapok képződnek.

Olvadás idején reggel, este: köd s néha zúzmara.

Rongyolódik a hó.

JÓZSEF (március)

Jégtáblák keletkeznek a kertben.

A jég vékony kérgén átbúvik a tulipán.

A hó eltakarodása után mindjárt kibúvik a jácint, a nárcisz, a hóvirág.

Éjjel gyenge fagy, reggel köd.

Mocskos víz folyik az olvadó hóból.

Fület szúró, hideg szél.

Szél tördeli a szomorúfűz gallyait.

Növény. 1910. március elején első zöld levelecskék a bodzafán és a sárga ribizkén.

Első virágnyitó a lonc.

Március vége felé már gombosodik a vadgesztenye ága.

Mandulafa 1915-ben április 9-én nyílt.

Pitypang: napos helyen egyidőben a kajszibarackkal.

Kajszibarack virágja 1921-ben március 26-án nyílt.

Állat. Mihelyt a fű zsendül, bárányok ellenek.

A tücsök betegen ül a napon.

A pókok soványan bújnak elő, s mint a beteg ember, sütkéreznek a napon.

Március ötödike tájt megjelent az első gyík a kőfalon.

Veréb már március végén kezd fészekrakást. (Ahogy viszi a pelyhet a szájában.)

Csirke.

Mihelyt a föld fagya felengedt, előbúvik a pók s a varangy. Előbb a vadászok, mint a vad.

Öt érzék. Kezet kékítő, hideg szellő.

Rút idő. 1917-ben március elején nagy havazás, 7-én délután szél s hideg eső, mintha láthatatlan tűeső volna, hideg s szúrós.

1918. március 31. Virágzó jácintok elfagytak. Viráguk mintha érintetlen volna, de a virágszár vékonyra fonnyadtan terül el a földön. Sohasem láttam máskor fagyott jácintot.

Katonai gyakorlótér.

Cigánypurdé kiül a napsütésbe és hegedül.

Hóolvadás: szennyes kendőkkel van teleszórva a mező, a domboldal.

(Felbontja az idő lepadlott fagyait. A felfakadt fagyok sárral elegyülnek. A jég porolja a fákat.)

Bába-fergeteg: hózivatar.

Eleven idő: szép, napos.

GYÖRGY (április)

Képtár. Virágvasárnap. Húsvéti öntözés. Ibolya. Borjútánc a réten. Bárány. Csikó. Gödölyék. Csibe csak április második felében. Gyermekek. Tehenek ugrándozva jönnek ki az istállóból, táncolnak, dörgölődznek a fákhoz.

Összecsukja kelyhét a fázó tulipán.

Az ég kékségébe sárga füzérekben rajzolódik bele a szomorúfűz.

Tavasszal vakondtúrások a réten.

1913-ban a kékdarázs már március 26-án megjelent. Pókok már április elsején kerek hálókat szőttek, holott légy még nincs. Pók hamarébb van a légynél.

Cserebogár első megjelenése 1913-ban április 25-én, egybeesik a szilvafa első leveleinek bontakozásával.

Kajszibarack bimbóinak első kinyílása 1915-ben 17-én. 1921-ben már március 26-án, 1922-ben április 18-án.

Orgona első virága 1918-ban 23-án.

Április végén is tar még az akác-, az eper-, a trombitafa.

Írisz. 1919-ben 23-án már előkanyarodik a levelek ollójából a bimbó.

Fenyőfa. Egyesek már 23-án gombosodnak.

Cseresnyefa virágzik 20-a után, őszibarack pirosan. Kajszi tíz nappal előbb, vagy két héttel is.

Mahónia április 20-án virágzik.

Pitypang 1915-ben április 8-án nyílt egyes helyeken, de általánosan csak 22-én. 1918-ban tíz nappal korábban. 1919-ben már április 10-én mindenütt. 1921-ben már március 26-án.

20-a: a vadgesztenye fakadása. Fakózöld rongyokként lógnak a levelei.

1918. április 21. Már a vén fák nemcsak levelesek, hanem már a virág is félarasznyi.

28-a: a pitypang virágzik, a tulipán is, a mahónia is, a fű araszos, a szőlő gombos.

1913-ban, április elsején a kecskerágófa s bodzafa gyermekujjnyira leveles, iharfa s vadgesztenye bimbódzik, pünkösdi bokorrózsa is mutatja bimbóit. 1915-ben csak 5-én kezd zöldülni.

Szilvafa 1918-ban 10-én már teljes virágzásban.

Kecskerágó. 1918-ban már zöld bokor az első héten.

Bodza. A második héten már teljesen zöld 1918-ban.

Nyírfa. 1919-ben már 5-én mintha zöld pontocskák állnának rajban a fa körül, 16-án már zöld füzérek.

Hársfa. 1919-ben 23-án már leveles, de csak felenagy még a levele.

Időjárás. 1911-ben az első napok melegek, a fű zöld, mandulafa virágban; bodza, ribes aurea leveles, aztán 4-én reggel téli tájkép.

Április 4-e: kék égben igen fehér felhő-gomolyok.

Április vége felé. Ablakomon, ha kinézek, egy szomorú nyír új levelei, apró zöld szívecskék lebegnek. A gally oly vékony, hogy nem látni.

Túr már a vakond.

Fülemile első éneke. 1918-ban 18-án szilvafa-virágzás s meggyfa-virágzás. 1919-ben első megszólalása egyidőben a kajszibarackfák virágzásával, április első hetében.

Veréb. 22-én már hordja a pelyhet 1919-ben.

Fecske érkezése. 1918-ban 15-én. Vélhetőleg összeesik a kajszibarack virágzásával, mert 1921-ben április 18-án érkezett Pestre, s nálunk aznap nyílt ki a fák virága. 1922-ben csak május 2-án jelentek meg az első fecskék.

Kakukk 1918-ban 23-án.

Cserebogár megjelenése 1918-ban 10-én. 1922-ben is.

Rigó 1922-ben csak május 2-án.

NEPOMUKI (május)

Méh, poszméh, hernyó, kékdarázs, zöldessárga pók, csiga, pillangók.

Nyájas nézésű, vidám, fürge, mohó kiskacsák.

Varangyos béka.

Fecske, rigó, fülemile, gólya, barázdabillegető.

Kiskacsa csak a hónap közepén, a fagyosszentek után mehet vízre.

Borjú, kecske, bárány.

Első rózsa 1911-ben 18-án.

Nagy, havas hegy alakú felhő napnyugta felé.

Éjjel eső.

A fecske május közepén kezdi rakni a fészkét. (1911.)

Paprika-palánták kiültetése a második héten.

„Add uram Isten, hogy térdig járjunk a sárban!"

Labdarózsa a hónap közepe táján virágzik, de 20-án még virít. 1919-ben még június első hetében is.

Pünkösdi rózsa a hónap végén.

A szomorúfűzfa a hónap közepén hányja a pelyhét.

Az akác egyszerre nyílik a bodzával, 1911-ben 18-án.

Esténkint sok cserebogár a hónap első hetiben.

A piacon a hó elején palántákat árulnak.

1916-ban az akác később valamivel, de a vadrózsa nyílt egyidejűleg, 25-e táján.

1921. május 2-án már nyíltak az első akácfürtök, de a bodza még nem.

Bodza virágzik május második felében.

Május végén a klematisz.

Cseresnye érése május 27-én; az egres még zöld.

A marha nagyokat harap az útszéli kövér fűből.

Utolsó héten a veréb a virágos akácfán hál.

Orgonabokor, később az írisz.

Virágzik a tamariszk: 1916-ban május első hetében.

Fagyosszentek.

Kis, fehér buzogányok állnak a fűben. Vékony zöld nyelecskén fehér pehely-buzogányok. Ez csak olyan játékbuzogánya az erdei tündér-gyerekeknek, törpék gyerekeinek.

Esti ég sárga, violaszín.

Írisz a hónap első felében, de ha hidegek a hetek, később is. 1919-ben még június 10-én is.

Birsalmafa a hónap első felében virágzik.

Olajfa illatozni kezd: 21-én 1918-ban.

Cseresnye első piros szemei 20-án 1918-ban.

Csipkerózsa 20-án 1918-ban.

Bodzavirágzás kezdődik 20-án 1918-ban.

Rigó párosan röpköd fáról fára; flótáz a hím, s felel rútul a tojó.

Rigó: tirululiu fliululiu.

Fülemile: fűfűfű tiiu tiiu.

Fehér pillangók sokasága szállong a napfényben, s úgy ellepik néhol a gyümölcsfákat, mintha fehéren virágzanának.

Zöld, nagy rózsabogár nagy zúgással száll s kereng, falnak megy, s mindig a hátára esik.

Cserebogár. Kutya is csaholva futkos éjjel, s ugat utána, ha felkanyarodik a bogár. Megeszi, ha elkaphatta.

Hó végén magzik a fű, s kaszálják a rétet.

Virágzik az akác, valamivel előbb a bazsarózsa s a labdarózsa.

Csibék az anyjok mellett, mikor már nem férnek a szárnya alá, alusznak. Kisebb korukban egy csibe az anyja hátán. Milyen azonos a családi életük az emberével! A kutya ott alszik, s orra előtt a csibe, mégse kapja be.

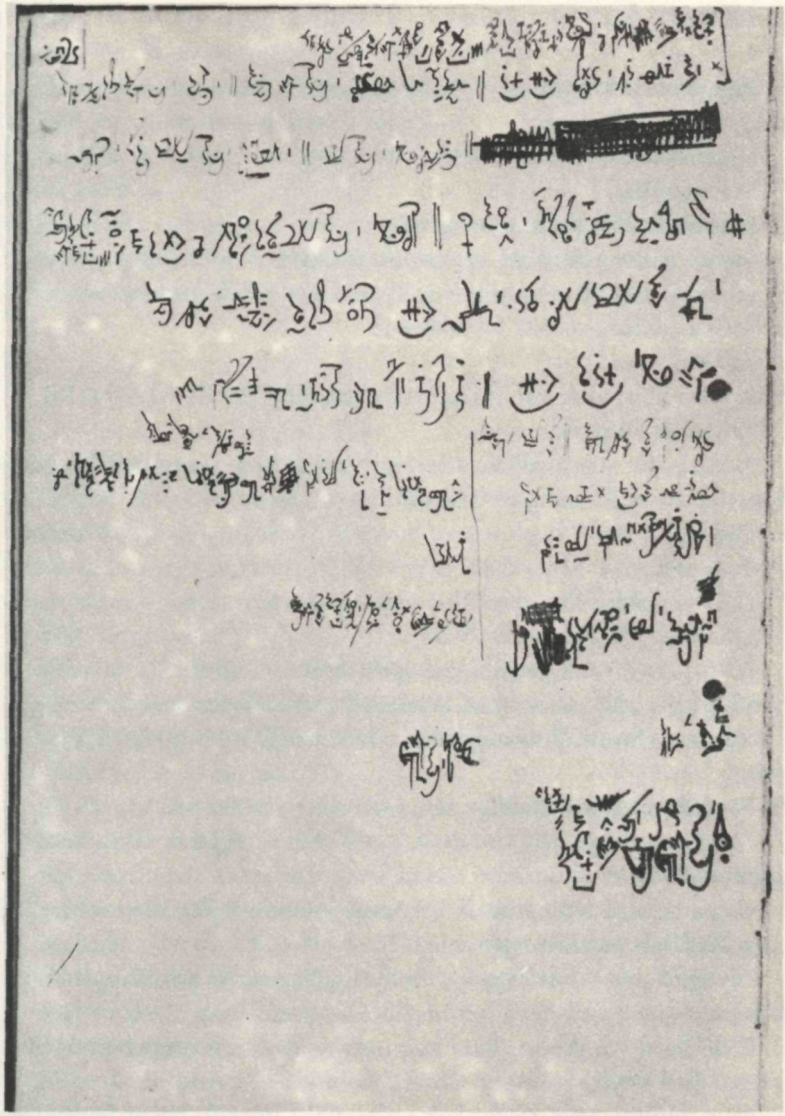

Részlet *A természet kalendáriumá*-ból. A fenti, kezdetleges írásmóddal jegyzett megfigyeléseket újabbakkal egészítette ki többször Gárdonyi. Jobb alsó sarokban „emeletes" írással: „Írisz a hónap első felében, de ha hidegek a hetek, később is. 1919-ben még június 10-én is."

PÉTER ÉS PÁL (június)

Margaréta. 1913 június eleji nagy hőségben a szirmai megborzolódtak, visszapöndörödtek.

Diófa már árnyékos.

Szomorúfűz.

Tamariszk már méternyi hajtású.

Szulák felfut a fűszálra, egy napok óta heverő öntöző kupa csövére.

Olasz jázmin virágba borult gallyain fehér pillék sokasága – mintha a virágai szállonganának körülötte is.

Akácfa.

A búza könyököt kap (megtörik a szára).

Zengedező legyek.

Rózsabogár nagy zúgása, egy-egy percre nagy koppanása, s mindig a hátára esik s nem bír felkelni.

Fürj.

Poszméh.

Hárs virágzása 1915-ben 17-én.

Liliom nyílik 1915-ben 16-án.

30-án a szőlő akkora, mint az apró sörét.

Hó elején virágzik a rózsa, pünkösdi rózsa, olajfa, deucia.

Veréb a vízbe hajló virágszálon – nézi magát a kis, tenyérnyi tócsában.

Fecskék a telegráf-dróton.

Harmat terhétől hajló lombok, s esső után is. Fecskék fekete nyilakként szállnak.

Csiga az esső után sétál, két szarvát kiöltve. Bölcs állat, soha nem siet. Ki látott valaha ideges csigát?

Nyugvó nap – fák hegyén, mint rengő arannyá vált szappanbuborék.

Kelő hold – mikor a síkon kel, megnyullad, mint egy lágyságában rengő aranytojás.

1914 júniusa igen essős. Sok csiga. Fák, bokrok buján leveleztek. Különösen a bodza, juhar, labdarózsa, vadszőlő, bürök.

Hangya magasra dombosítja a fészkét.

Légy 25-én oly nagy sokaság, hogy zsonganak, mint a méhkas, a fiatal fenyőfák napsütötte felső lombjai között.

Hó végén világosodik a kajszibarack, érik a meggy, ribizli, szamóca.

Esső után mintha a virágok sírnának.

Hó közepén: hársfa virágzik, érik a cseresnye. 1914-ben június második felében.

Hó elején: virágzik a jázmin, olajfa, margitvirág, pünkösdi rózsa, bodzafa, szőlő, deucia. Deucia kivételével 1914-ben mind virágzott május utolsó hetében.

SZABADULÁS (július)

...Mikor érett kalászok árnyéka hajlik az útra.

Legyek. A nyitott ablakú szobában nagy dongók sokadoznak, egyik vastagabb hangú a másiknál. Nagyot koppan az ablakon, hogy az ember elájulna, szétloccsanna az agyveleje, de ő sietve kanyarodik visszsza, s ide-oda keres, míg végre hirtelen leül s gondolkodik.

Tök. Gyomok.

Kajszibarack. Érik 1915-ben 10-én kezdődőleg.

Jött estefele a szél 1915-ben 14-én, s a barackot lerázta. Reggel összeszedjük. Sárgarigó sűrűen látogatja. A jércék is kóstolgatják. Földbe törlik utána az orrukat.

Jércék. Az első héten s valamivel már előbb is kezdődik falun a kirántott csirke évadja.

Aprómarha. A kakas már kicsi korán is bátrabb. A csirke mindig sír. A kacsa mindig vidám-nyájasan, bizalmasan néz.

Madarak. Veréb július első hetében bocsátja szárnyra a fiait.

Marha. Térdig sárosan érkezik haza a legelőről.

Mályva nyílt 1915-ben a második héten. 1918-ban a sárgadarazsak rágták a bimbókat.

Július 1. A forró nap után következik három zivataros nap, éj, hűvös országos esső.

A szél s a gyümölcsfák.

Egy pillangó az ablakon vergődik.

Vegyes. Szulák első virágnyitása 1916-ban 13-án – fehér pohárkái.

Katáng első virágai 1916-ban 13-án – kék csillagai.

Virágok júliusban. Nézd a Lange-féle német könyvben!

Bódi szilva kéklik 20-án 1915-ben, 13-án 1916-ban. Ehető 23-án 1915-ben, már az első héten 1920-ban.

Diófa. Már ebben a hónapban eléri a végleges nagyságát a dió, már a hónap elején.

Elsőbb a rozsot aratják. Minden arató férfi után egy marokszedő nő. Fűszálra kanyarodó szulák.

Barom légy.

Rekedt kacsák. Sárga bögyű; vidáman, barátságosan néz apró, fekete szeme.

Felhők. Bárányos az ég.

Fecske. E hó első hetében repülnek ki a fiókák. Ülnek a drótokon. 1918-ban születés-hó első hetében jöttek elő, de már július végén is láttam, hogy etetik őket az eresz-csatornán.

Zivatar. Nagy dörgés-ropogás, holott az ég egyharmada tiszta, de az ég fele nehéz felhők, s villámlások cikáznak szokatlan recsegéssel. Fülledt levegő, de egy szem eső sem esik.

Eső. 1915-ben 19-én. Délelőtt borulat. 16 Reom. fok. Délután nagy cseppek. Nagy, vizes fűben rothadt kajszibarackok. Vízgyöngyök, különösen a tamariszkfán. A fenyőfáról csepeg eső után a leghosszabban. Csiga mászkál mindenfelé. Csibés tyúk a nagy záporban fa alá húzódik, onnan megy a tyúkházba, szokott hálóhelyére. A kutya combig sáros.

20-án 1915-ben rút, hideg eső, hogy meleg ruhát kellett ölteni.

A föld mélyen átpuhult, a fű szinte láthatóan nőtt, bokrosodott.

1918-ban a hó elején, délben kezdődött zivatar késő este végződött. Nem volt tomboló, csak a felhők nem fértek el az égen.

Hőség. Kajszifák a leglankadtabbak. Föld vagy kő: mintha tüzes lapon járnánk. Fűlankasztó, legyes nyári nap, mikor még árnyékban is lóg a nyelve a kutyának.

Az első napon a legyek megjelenése s betolakodása a szobába.

Kánikula. Gyík a napon. Kutyák lógó nyelvvel. Verebek tátogó szájjal ülnek az essővizes hordó szélén és tekintgetnek bele.

Források kiszáradnak, kutak elapadnak – 1922 júliusának első fele.

Madár nem szól, még a rigó sem.

Legyek milliói zsonganak, dandároznak a levegőben.

Kömlő, fű sárgul. Tök levelei fonnyadós zöld rongyok. Csak a szulák, földibodza, katáng zöld diadalmasan.

Meggyullad a világ! A folyosónk cementkockáin palacsintát lehetne sütni.

SZÜLETÉS (augusztus)

Előttem, ahogy megyek, egy virágpehely száll. Egy születendő kis virág-lélek keresi a földet, hova lebocsátkozzon.

Pókháló. Fátyol, melybe gyémántot gyűjtött éjjel a pók.

Az ég képe. Esős napnyugta. A nap kiragyog a megszakadt felhők közül. Még hulldogál az eső. Kettős szivárvány – a belső az erősebb színű, a külső halványabb. A belsőn kívül van a zöld és belől a piros. A nagyobbik szivárványon fordítva.

A szél megmozdítja a szomorúfűzfát. A fa mintha el akarna menni. Nyugtalanság a természet képe. Esőfelhős ég. Kis zápor délután hat órakor.

Az éghatár nyugaton megszakadozik – sárga fénytóban kék szigetek. A nap meggyújtja a felhők szélét.

Sok szúnyog az 1913-as essős nyár után szeptemberben is.

És forró, erős szél – torokszárító por – magányos tücsök.

Csillaghullás.

Bárányfelhő.

A hajnalka kék pohárja tele van harmattal, és a veréb iszik belole, a fejét emelgetve.

Fürge cinegék kutatják át a bokrokat.

Napnyugta. Mintha kékes hamutengerben – sivatagban – sárgán izzó, mérföldekre terjedő tűztó...

Piros est. Mintha tüzes kemencében kocsikáztunk volna.

Körte, alma, szilva.

Egy veréb bogarat tart a szájában. Leül a vasrácsra s néz rám.

Hőség. Vak meleg, bús, rekkenő hőség. (Mit dolgozik ebben a dühödött melegben?) Lankadtan lógnak a falevelek, fontyolodottan. Aszott fűszálak.

Mályva 1915-ben 8–10. táján nyílt.

1918-ban augusztus 7. napján megjelentek a bodzafa fekete bogyói.

Tarló, mintha fehér gyomokkal volna tele: szulákkal.

Katáng már hetek óta virágzik.

Fecskék százával a telegráf-drótokon.

Légy. Az 1917-i kánikulában a szobák soha nem látott sokaságú dongóval teltek meg. Legyekkel künn is úgy tele volt a levegő, hogy nem lehetett volna pálcával suhintania Buddha híveinek, akik állatokat nem ölnek meg.

Bogyódzik a szőlő, sárgul a krumpli levele.

Mályva. Zivatar után sírva meghajlik vagy leborul a fűbe vagy a kert gyalogútjára.

Napraforgó. 1919-ben már a hónap első hetében.

MIHÁLY (szeptember)

Madarak. A múza kőpoharában reggeli öntözés után egy cinegepár fürdik, a vizet hasára borzolva s körültekintve minden bukó mozdulat után.

Pirosan hervad: a vadszőlő szeptember utolsó hetében kezd piroslani, 1918-ban.

Sárguldás: már augusztus végén a kajszibarackfa, diófa, vadgesztenyefa, szőlővessző.

Első dér. 1915-ben 20-án, bablevélen.

Terhelt, hajlott ágú gyümölcsfák.

Szőlő.

Szent Mihály napi vásár.

Keresztespók nagy hálója. Esti munkája, kiülése.

Dongó, szőlődarázs.

Sok szúnyog 1913-ban.

A marhát, a birkát a réten, kaszálókon legeltetik.

Hó végén sárgul, hervad a hársfa levele.
Újra kinyílt a labdarózsa egy virága 1913-ban.
Szedik a téli almát, néhol szüretelnek.
Vadgesztenye kezd hullani. Gyerekek dobálják.
Fázó virágok: őszirózsák, verbéna, muskátli.
Tamariszkfán: esső után a hamvas lombok.
Kesereg az idő.

VÉRTANÚK (október)

Dér: tökön, georginán, kanna paulownián.
Mindenfelé hosszú pókfonalak.
Október végén zöld mezőben essős idő után aranyokker-szín, fák még nem hullatták le a levelöket.
Téli alma, körte, amint lehúzza a gallyat október elején.
Október utolsó hetében már délután öt órakor sötét van.
Rívatag idő. (Hideg, szeles.)
A ködben a jegenyefáknak csak a felső fele látszik a hegyről.
Szürke reggel, színtelen reggelek.
Deresül az idő.
Fagy. Megkörmedt a sár.
Legkésőbb veszti a lombját: a bükk, cser, nyír, akác, eper, katalpa, cseresnye, téli alma, tekoma, pipavirág. Vélhetőleg fagyig.
Levélhullás. Vizek tükrét falevelek borítják.

HALOTTAK (november)

Első hó. Fehéren hullt a télnek első pelyhe; vagy „omlott".
Még a fák lombja le se hullt, már hó takarta be.
Esső. „Véka esső, köböl sár."
Az első fagy után való reggel egyszerre megindul a lombhullás. Némely fa teljesen levetkezik: alatta van a ruhája.
Köd, minden faág vizes, falevelek nyirkosak, kő s fa izzad, verejtékezik.

Az ég délelőtt borult, délben mintha vizet szitálnának apró szitán a magasban. Délután egyszer csak fehérleni kezdenek a fák, bokrok, a föld. Este már fehér a világ.

KARÁCSONY (december)

1916. december 2. Mindestig sűrű köd, mintha a nap elveszett volna az éjjel. Nyirkos még a ház fala is, porszemnyi víz szitálódik a ködből.

Verebek a tuján, fenyőfákon, délután négy felé nagy lármával csirikolnak.

1916. december 4. Egész nap csepereg, este s éjjel bőven zuhog.

Árpád napja. A hold feketén rajzolja a hóba a fákat.

1916. december 11-től 20-ig. Köd. Vizes háztetők. Sárga kórók a sárga avarban. A lombtalan fák mintha verejtékeznének. Alkonyatkor a köd lila színű.

Borult ég. Különben nem is látható, mert köd van, de a köd a hidegben porhóként hull.

A kórókat fehér virágokkal ékesíti a tél.

Holdtöltekor a havas téli tájkép. A fák, bokrok stb. árnyéka olyan feketén rajzolódik a hóra, mintha fekete papirosból volna kivágva.

Hóvihar, vad tél-éj.

Varjak az őszi vetésben.

Képtár. Kályha, búbos, disznóólés, bekecs, suba, báránybélés, bunda, farkas, szán.

„Inkább havas és essős idő lészen, hogynem mint fagylaló." Nagy hidegséges fagy.

Köd. A nap olyan délben, mintha hold volna. Egy láthatatlan varjú károg.

Szél sípol a fák ágai között.

Csipkerózsa bogyója.

Bodzán 1915 enyhe decemberében 2 centiméter hajtás 18-án.

1915. december 21. A szomorúfűz rügyei gallyhegyen ezüstös végűek.

Hideg. Ropogós hideg.

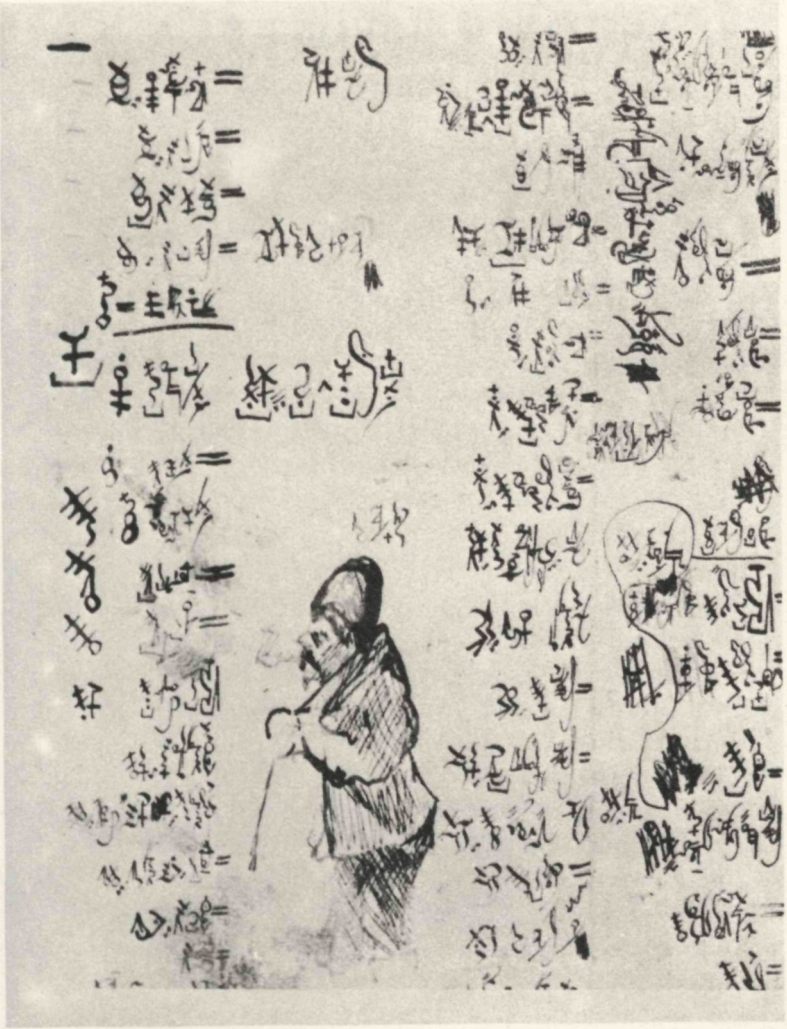

Részlet a pénztárkönyvből, a bevételi források és összegek feltüntetésével.

MÁS SZÓVAL A SZÓT!

KEZDET

Munkába áll: nekifohászkodik, nekigerjed, nekiagyarodik, nekibúsul, nekiered, nekiesik, nekifanyalodik, nekikerekedik, nekivetkőzik, nekivetkeződik, nekigyürkőzik, nekiről, nekihevül, nekihuzakodik, nekirugaszkodik, nekiigazodik, nekisavanyodik, nekitürkőzik, nekitüzesedik, nekifenül, nekifenekedik, nekidühödik.

Indul: buggyan, születik, előgördül, befizet, beiratkozik, kizsendül, mozdul, mozgolódik, felemelkedik; a lokomotív már be van fűtve; meglobban, elgurdul; kiszálltak az adóírogatók; kel, kél, szárnyra kerekedik; fél lába immár kengyelben vala; útnak ered, felkerekedik, lábra kap, eliparkodik, lódul, elgyalogol, elhajóz, elvitorláz, elszánkáz, ellovagol, elhajtat, elvakarodik.

Előkészít: elültet, beharangoz, megfogja a harang kötelét, hadat gyűjt, tanácskozik, fegyverkezik, felszánt, elfűt, ébreszt, megterít, gyantáz, húroz, elkészíti szekerét vagy lámpását.

Cselekvésre készül: soros, kotlik, „köszörüli a kardot".

Kezd: ízelít, megszagol, elővesz, bele-belekap; a templom gyertyáit meggyújtják, fogalmaz, elgyújt, fakajt, tálal, felvonja a zsilipet, rágyújt, beleharap, bekopog, megkocogat, megzörget, hálót vet, kóstol, kenyeret szeg, lékel, megízlel, meglendít, meglendül, megmozdít, meglódít, meglódul, meglök, leüti a billentyűt, megnyomja a kilincset, érint, felhúzza az órát.

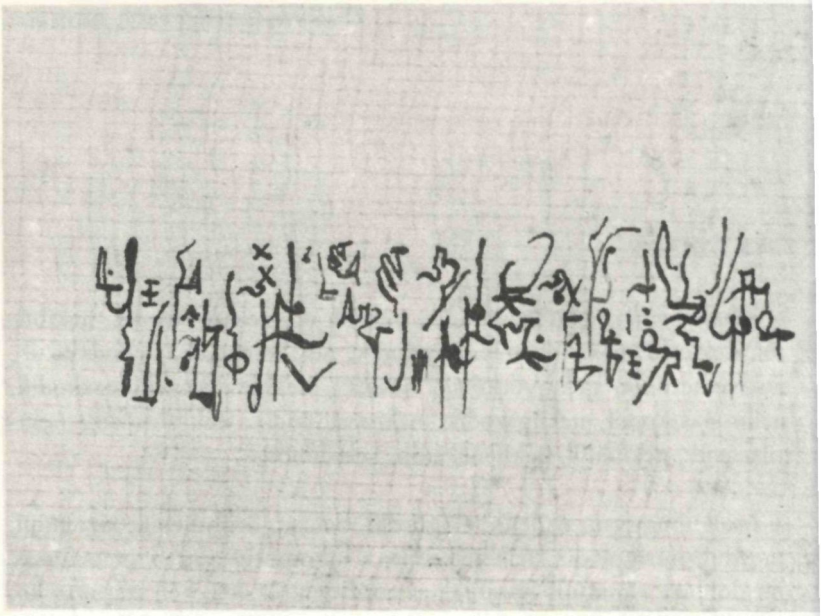

Kiemelt részlet a *Főkönyv* borítóján (jobbról balra olvasva): „Gratulálok, ha megfejtened sikerült: a magyar nyelvnek magas, elzárt Tibetjébe találtál kaput. Ha addig eljutsz, ameddig én, megtalálod azt az aranyalmafát is, amelynek neve: analógia."

Nyit: kiüti a dugót, csapol, feltár, feltárul, beteszi a kulcsot, feltöri a pecsétet, nyílik, fakadoz.

A kezdet kezdete: ágyék, lágyék, anya, apa, órakulcs; vajúdik; mag, csíra, gyökér, tojás, bimbó, pete, ikra, melegágy; vemhes; kútfő, forrás, születéshely, szülőföld.

Hang szerint: megzendít, megpendít, megpendül, megpengeti, mukkan, megcsendül, morog, ráránt, megzajdul, megszólamlik, zördít, zördül, pisszen, megzörren, zörrent, megcsördít, megcsördül, megdördít, megharsan, megkondít, megkondul, megélemedik; harangszó, csengettyűszó, kakukkszó.

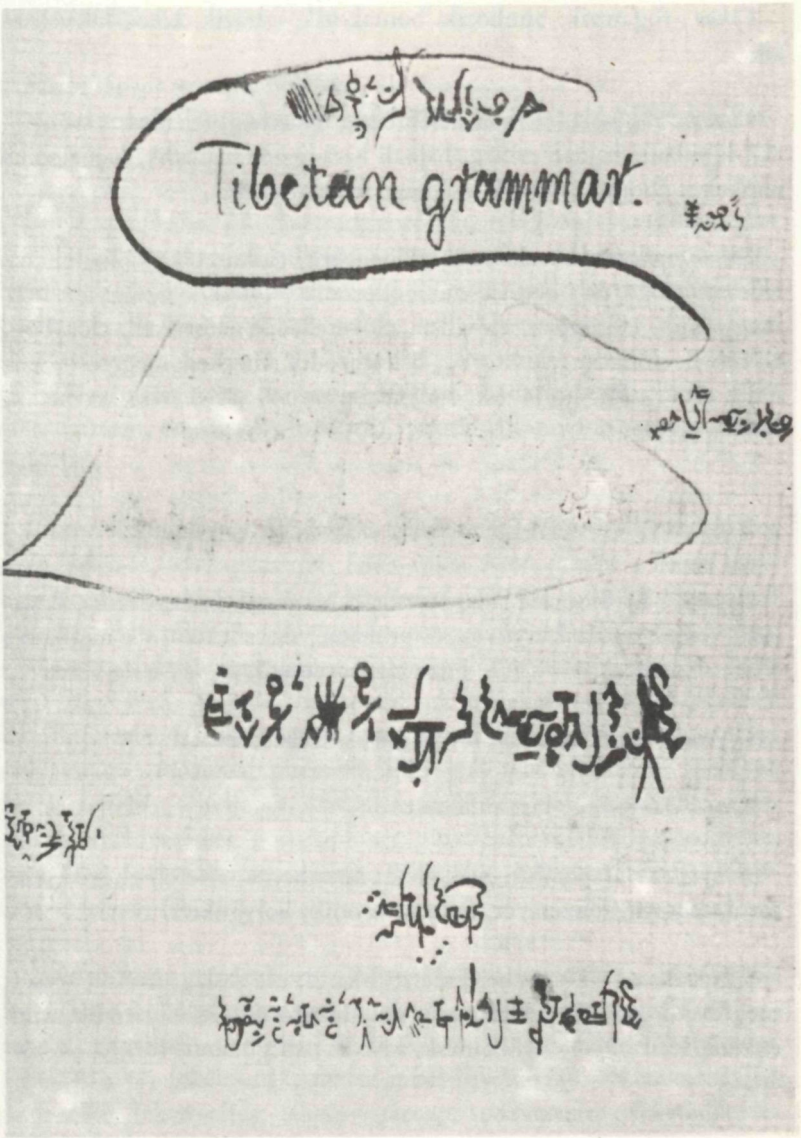

Részlet a *Főkönyv*-ből. A latin betűs cím felett: „Csak íróművésznek való, piacra nem."

Fakad: fogamzik, bimbózik, bontakozik, csírázik, kikel, kileveledzik.

Virradat: hajnal; felébred, felébredez, feldereng, felébreszt; trombitás; kipillant; hajnali csillag, hajnali harangszó; hajnallik, hajnalodik; napkelte; éhomra; reggeli imádság; felkel, felkelt.

Erőmegnyilvánulás: előtaszít, előhengerít, előhurcol, előhúz, előtol, előránt, előgördít; beront, nekibodorodik, előtolakodik, gyürkőzik, megjelenik, előtoppan, elővillan, előkerekedik, előszökell, előrobog, előrohan, előficcan, elővitorláz, beleigazodik, kiserked, megereszt, születik, ered, ellik, borjadzik, kölykezik, sarjad, származik, kerekedik, támad, terem.

IRÁNY

Egyenes: betűsor, barázda, ácszsinór, arcvonal, fasor, deszka, vonalozó, fenyő, nádszál, nyílvessző, puskacső, sík, sík föld, sík mező, sín, tábla, vízmérték, víz színe, búzaszár, sorvezető, sugár; haza vezet.

Egyenessé tesz: boronál, kimángorol, kivasal, levasal.

Magát irányozza: tart valamerre.

Iránytalan: átabotában, vaktában; ágas-bogas; elterel, eltéved, tántorul, tántorít, félrecsavar, félrecsavarodik; bolygókert.

Irányváltozás: keresztbe, keresztül-kasul, oldalaslag, haránt, rézsút; megfordul, perdít, perdül, ráfordul, megfordít, lekanyarodik, kibicsaklik, kificamodik, kisikamlik, kisiklik; forgócsont, forgószék, tótágas.

Matt: sápadt, tompa, holtfakó.

Ne írd: „kék", írd: „katángszín". Két l-lel írd: „zöldellő", „kékellő".

Barna: taplószín, diószín, mogyorószín, fahéjszín, parafaszín, dohányszín, lencseszín, naspolyaszín, datolyaszín, mókusszín, teveszín, cserebogárszín, nyúlszín, őzszín, pej, bőrszín, májszín, avas, hamvasbarna.

Szürke: molnárszín, hamuszín, füstszín, ködszín, gyöngyszín, gőzszín, egérszín, szamárszín, mákszín, vasszín, ólomszín, hamvasszürke, vaspala.

Fehér: fehér-bádog, fehér-bőr, fehér-egér, fehér-holló, fehér-kenyér, fehér-ló, fehér-pecsenye, fehér-ruha. *Nincs édesebb a hevesi dinnyénél, Nincs szebb leány az én kis szeretőmnél, Hó-nyakáról fújja a szél a kendőt, Édes rózsám, mikor tartunk menyegzőt?* Hó-fehérségű, atlasz. Összetett szavakkal: gyolcsing, faggyúgyertya, márványbánya, habtorta; így a szín-mondás hatásosabb. A színeket a tapintás jelzőivel mondd! Hab, galamb, hattyú, rizs, liliom, gyöngyvirág, akácvirág, szilvavirág. „Rózsánál pirosabb, liliomnál fehérségesebb." Fehéres, krétás, tejfehér, tejfelfehér, lisztfehér, túrófehér, alabástromfehér, márványfehér, krétafehér, porcelánfehér, gipszfehér, sófehér, papirosfehér, ostyafehér, patyolatvászon-fehér. Fehéredik, fehérít, fehérzik, fehérkedik; havas; fehérítő.

Fekete: lámpakorom-fekete, szurokfekete, szénfekete, kávéfekete, borsfekete, hollófekete, szerecsen, tücsök, varjúfekete, tentafekete, tusfekete, árnyékszín, üszögszín, bodzafekete. Fekete-cukor, fekete-leves, fekete-könyv, fekete-mák, fekete-mise, fekete-rigó, fekete-sereg, fekete-szőlő, fekete-tábla, fekete-vasárnap, medvecukor; feketedik, feketít, feketül.

Kék: vadkék (a szemet bántó), hamvaskék, elevenkék, haragoskék, katángkék, lenkék, kökénykék, rézgálickék, szarkalábkék, szilvakék, íriszkék, nefelejcskék, pávaszemkék, királyszínkék, azúrkék, berlinikék, kobaltkék, türkiszkék, zafírkék, ibolyakék; kékítő.

Piros: tüzes, haragos, égő, virító, hamvaspiros, rikítópiros, tulipiros, vadpiros. „Fénylenek rubintok szép piros szemekkel." Cseresnyepiros, eperpiros, paradicsompiros, paprikapiros, meggyszín, kecskerágószín, somszín, ribizkeszín, mályvaszín, leanderszín, pipacsszín, csipkerózsaszín, papsipkaszín, kakastarajszín, bíborszín, amarántszín, vérszín, vörösborszín, spanyolviaszszín, karminpiros, karmazsinpiros, berzsenypiros, rubinpiros, vércsepp-piros.

Vörös: cinóber, tűzláng, barackvirág, vörhenyes, rőt, téglavörös, rozsdavörös, májvörös, hússzínű, pácolt nyelv, sonka, hagyma, róka, jáspis, rák, cékla, sáfrány, sárgarépa.

Sárga: vaj-, méz-, citrom-, barack-, napraforgó-, narancs-, pitypang-, arany-, bor-, sötétsárga, vörhenyessárga, kénsárga, uborka-, gyékény-, zöldellősárga, savó-, oroszlán-, birsalma-, spongya-, kukorica-, dinnye-, borostyán-, réz-, sör-, topáz-, homok-, olaj-, szalma-, kisliba-, sajt-, tojássárgája színű, repce-, hervadt-levél-szín, piskóta-, sáfrány-, agyag-, ökörfarkvirág-, kankalin-, kanári-, kajszibarack-.

Zöld: papagáj-, kőrisbogár-, smaragd-, moha-, saláta-, diófalevél-, petrezselyem-, babér-, téli-zöld, borsózöld, fenyőzöld, zöldarany, pázsit-, levélzöld.

Vegyes szín: szederjes, pettyes, sápatag, szivárvány-, tarjagos, kékeres, kapucinus-, kese, magaszínű.

Tarka: csepegtetett színű, feketepettyes, taritarka, tigrisbőr-, tarkabarka, zománc-, gyöngytyúk-, zebra-.

FORMÁK

Kör: karaj, káva, hippodrom, forgópisztoly, örvény, kacsalábonforgó, kerengő-malom, tekercs, karperec, saláta, kútkerék, taligakerék, malomkerék, tojás, korong, órakerék, kerekasztal, krinolin, céltábla, holdudvar, kalapkarima, karika, koszorú, körtánc, körhinta, körmenet, körutazás, öv, karikagyűrű, csigalépcső, karéj, forgószél, kerengő. Igék: kerekít, kerekül, kereng, gurdít, gurul, gurigáz, gurigál, karikáz.

Félkör: gallér, hold, sarló, szivárvány.

Gömbölyű: golyó, görögdinnye, káposztafej, teke, zsemlye, tök, labdarózsa, mogyoró. Igék: gömbölyít, gömbölyget, gömbölyög, gömbölyödik, gömbörödik; körülnyargal, körültekeredik, körülhajóz, övez, körülberetvál, körülég, körülfagy, körülfénylik, körülnyal.

Négyszög: sakktábla, tégla, képráma.

KÜLSŐ ÉS BELSŐ

Pongyola, pőre (vesd össze: „pőre szekér" – amelyiknek nincs oldala). Rikító: bődítő, bődületes. Dísztelen: máztalan, vakolatlan, festetlen.

Tisztátlan: csajhos, csatakos, locsakos, füstös, vakaratlan, pelyhes, pecsétes, ocsronda, sömörös, locskos, tintafoltos, hangyás, latyakos, sonkolyos, szennyes, polyvás, szemetes, mosatlan, szurtos, disznódi, korpás, mosdatlan, olajfoltos, paszat, maszat, pocséta, kormos; szeneszsák, tyúkól, pipaszurkáló, disznóvályú, cipőtalp, kalamáris-dugó, kalapbélés, kályhacső, kályhalyuk, sárkefe. Igék: elkormosít, elmázol, beken, befirkál, beszemetez, mocskol, begazosít, benyálaz, fertőzik, besároz, szennyez, ragad, sunyít.

Rút: undok, éktelen, faragatlan, fényehagyott, pipás, tenyeres-talpas, véres, irtóztató, bélpoklos, idétlen, nyálkás, ocsmonda, csúnya, csúf, csúfságos, búbos, fertelmes, májfoltos, szeplős, bibircsós, csámpás, csorba, ripacsos, moslékos, pacal, pondró, ragyás, rücskös, kacskakezű, lúdtalpú, maskara, patkány, piszkafa, verébijesztő, vörösorrú, pemet, szemétdomb, istálló, mosókonyha.

Rendetlen: feslett, bomlott, torzas-borzas, lompos, ribancos, vasalatlan, Csáky-szalmája, göcsörtös, hanyag, helytelen, nyíretlen, regulátlan, rendbontó, pontatlan, bonyodalmas, csizmafül, bozontos, boglyas, birzes-borzas, gubancos, kapálatlan, kócos, lafancos, lifeg-lafog, lefeg, vetetlen, fésületlen, mértéktelen, tisztítatlan, zagyva, szétálló, disznótúrás, zagyvalék, nyeletlen, lábatlan.

Rendetlenséget csinál: elhány, elhanyagol, turkál, hány-vet, kuszál, összegyűr, összehány, szerteszór, zilál, megbolygat, elpotyogat.

Dicséret, szeretet szavai, jelzői: értékes, egyenes, derék, szemrevaló, tetszetes, takaros, szerencsés, helyénvaló, helyre, lelkes, ékes, méltó, tisztes, tisztességes, nemes, pompás, ragyogó, remek, díszes, mesteri, bámító, égi, emberi, épületes, tökéletes, becsületes, érdemes, ép, első, egészséges, dicsőséges, szorgalmas, eleven, áldott, béketűrő, csendszerető, fejedelmi, magvas, színes, termékeny, velős, tápláló, tiszta, gyümölcsös, tartalmas, gyökeres, aranyfejű, ünnepi, oltári, templomi, angyal, szent, próféta, napsugár, fényeskedik, magasztos, bő, gazdag, dús, pompás, fényezett, festett, zománcos, fenséges, magas, lombos, tekintetes, jóféle-sáfrány, jóféle-arany, jóféle-posztó, lelke-dohány, színe-java, színbor, színarany, színméz, jeleskedik, selyem, bársony, finom, patyolat.

Üde: reggeli, hajnali, harmatos, gyöngyvirág, hamvas, hársfa, jácint, erdei, kékliliom, leveles-sátor, liget, nárcisz, eleven, fürge, piros-pozsgás, izmos, bazsarózsa.

NÉVSZÓK FOKOZÁSA

A fakó „nagy" jelző helyett: lódarázs, lósóska, lóbab, elefánt-nagy, csupafej, csupacsecs. Pufók combok, időtlen idők óta stb. „Vigye biz' a fityfiringős fityfene." Igék: ripeg-ropog, kászolódik, megrökken, „gyeszölődik a disznó", faktat, fitorít, kápászkodik, foccsan, pufákol, pipákol, fájong, tépi-tupálja a kendert, faldokol, csepegdegél, mondton mondja, vizsgárol. Tetődös-tetőjén, köröndös-körül. „Nagyfent van még a Nap", ottannég, ottég, környeslen-körül, előbbed, megintlen, régedes-régen (n. Simonyi, 427. lap), régestelen-régen, újoslag, unos-untig, azonságosan-képpen, azérton-azértan.

Határozás hasonlítással: miatyánknyi idő, tojásfőzési idő; „mindinkább" helyett: „hovatovább"; „Nem egyéb vala ő ágya, hanem csak egy keménységes deszka"; féledelmes, eszem-iszom ember.

SOK

Általános jelző: bőséges, sűrű, sokágú, soklevelű, országos, özön.

Népsokaság: banda, karaván, család, nemzetség, hárem, sâskajárás, vásár, piac, sokadalom, lakodalom, tor, processzió, dedó, szeminárium, csőcselék, sópredék, csődület, áradat. Igék: csoportozik, gyűl, gyülekezik, csődül, seregel, sereglik, összetódul, táboroz, dandároz, sokadoz, ellep, elborít, megesi („Megeste az adóst a kölcsönzők serege"). Hang szerint: megzajdul, zsibong, bozsog, pözsög, rezseg, rajzik, gomolyog, nyüzsög, hemzseg, eláraszt, sürög-forog, összekavarodik, kevereg, szaporodik, gyülöng, gyűltön-gyűl, sokasodik, tolong, tódul, tolul, tolakodik, özönlik, zúdul, torlik, torlódik, törekedik, beerőszakoskodik, nyomul, omol, dől, árad, hömpölyög, beférkőzik, tágul, elbomlik, kiözönöl, elszéled, szétoszlik, széledez, takarodik, elszállingózik, háborog, zavarog, zendül, kavarog.

TÉR

Távolodás járásban a szemnek: elvonul, elszáll, szárnyal, enyészik elszállong, ellátszik, ellebeg, elüget. Terjed, nyúlik, terjeng, elharapódzik.

Hosszú (jobban értesít a távolból): sudár, sugár, árboc, tornyos, nyúladt, nyúlánk, nyurga, elfogyhatatlan, nyúlós, fonál, gőzcső, gémnyak, bambusz, janicsár-puska, juhászbot, kocsiút, kolbász, pózna, komlókaró, rúd, óriáslépés, nyújtófa, kútágas, dákó, cérna, szál-ember, szálfa.

NAGYOBBODIK

Nől: cseperedik, érik, felserdül, feliperedik, kivirágzik, megemberedik, zsendül, virít, pelyhesedik, tollasodik.

Érett: fejlett, kotyós, megjánosodott, megmihályosodott, megbajuszosodott, megforrt, meglett, megszürenkedett, nagykorú, megkalászosodott.

Éretlen gyermek: fickó, surján, kamasz, koca, kopasz-szájú, tejesszájú, kölyök, tinó, fiarigó, tökös, boci, gida, süldő, csókafi, csikó, gyerkőce, lurkó, poronty, jérce, jerke, liba, nevendék. „Friss-forrású" vér: „zabolátlan". „Hatásos" helyett írd: „rogyasztó".

ERŐ

Közeledése: megdönget, félemít, dörömböl. *Mozdító erő:* rendít, ingat, lóbál, megrázkódtat, emel, kiránt, kitép, bedönt, megrezget, megreszkettet, elvontat, csavarint, roppant, feszít, présel, facsar.

Behatol: bepróbálkozik, beormátlankodik, tolakodik, férkőzik, fészkelődik, bevergődik, furakodik, beigyekszik, beorozkodik, áttör, bedönt, beszoronkodik, beront, betör, betörtet, bevagdalkozik, beverekedik, berobban, gázol.

Erős állatok: bika, griffmadár, harcsa, oroszlán; falu-bikája. Jelzői: kegyetlen, izmos, kétszarvú, szembe-pöndörödő, vitéz, meggyőzhetetlen, markos, combos, huszáros, bővérű, szilaj, acélos, vasas, tarajos, sisakos, vasfejű, villámos, elefántagyar, sarkantyús, nagyható, sokfejű, féledelmes, tigris-szoptatta, vaspatkót roppantó, agyaras, bivaly, csontos („A ravaszság gyakran többet ér a csontos erőnél is"), lódöntiember, nagyságos („A cethalnak nagyságos erejétől még az erős emberek is félnek"), rettenthetetlen, hajlíthatatlan, félelmetes, sziklahányó.

„Kitett magáért": „megállta a sarat". „Diadal" az ónyelvben: „diadalom"; innen a „diadalmas" - és nem „diadalos".

Ver: felfricskáz, megcibál, megbökdös, megdöföl, csépel, csipked, döf, megkínoz, bufál, megsuhint, megnyaggat, megmar, dikicsel, botoz, husángol, sulykol, megcsepül, késel, rugdal, szaggat, tépáz, öklöz, búboz, karmol, legyint, meglökdös, meggyomroz, sújt, suhint, ráhuzint, hemperget, ostoroz, üt-vág.

Harci szóláshok: „Véneket, ifjakat öljétek meg egy lábig!" „Megeszlek!" „Emberhalál lesz!"

EGYESÍT

„Beleigazít" helyett írd néha precízebben: „beleilleszt". „Kölcsönös"-nél bizonyára jobb: „viszonos", „viszontag való".

Ragaszt: enyvez, csirizel, olt, forraszt, szegez, hurkol, srófol, ólmoz, épít, fon, csomóz, varr, tűzdel, sodor, fűz, fércel, aggat, akaszt, gombolyít, göngyöl, told, fold, átköt, kötöz, feltekerget, gombol, csatol,

ráörökít, rákovácsol, megabroncsol, csavar, illeszt, begyógyít, vegyít, kever, kotyvaszt, habar, összehúzat, tapaszt.

„Összetalálkozik": „hozzácsiszolódik", „hozzádörgölődzik". Ember emberrel: simul, hozzábarátkozik, hozzáédesedik, összeül, csókolódzik. Sokaság: gyülöng, megegyez, egybefér. „Két kerék egy tengelyen"; „egybefűlt szívek"; „testi-lelki cimbora"; „hálótárs"; „fecskefészek"; „finn-ugor"; „kenyeres pajtás"; „atyafi"; „frigyes"; „céhbeli"; „tőszomszéd"; „egy kenyéren vannak"; „sziámi ikrek". (Az egység legszebb szimbóluma a csók.)

ÉSZ, OKOSSÁG

„Figyel" helyett írd: „fülel". „Felfogás" helyett néha jobb: „gondolkodás". „Ért hozzá" helyett: „tudós benne".

Okos: szemfüles, szemes, kifent-eszű, beretva-eszű, hamar-elméjű, hegyes-elméjű, tűz-elméjű, köszörült-elméjű, idején-érett-elméjű; „általéri az esze", „patika az ő feje", „agg disznó mély gyökeret ránt"; meggondolt, rátermett, reggeli-ész.

Okosít: megvilágosít, ablakot nyit, ajtót nyit, gyertyát gyújt, lámpást gyújt, elibe rak, megvilágít, megértet, magyaráz, tanácsol, „eszüket jóra köszörüli".

„Meggondolom a dolgot": „vele hálok".

Gondolkodik: elmélkedik, őrlet, sakkoz, tanakodik, megszűr, bajlakodik, töpreng, megvizsgál, latol, számít, kicirkalmaz, szagol, kikrétáz, elmélyed, felfog, általért, megért, hozzáfér, megismer, megmarkol, átlát, tervel, vázol, tapasztal, tanácskozik, bölcselkedik, felállogat, tájékozódik.

„Világnézet" helyett mondható olykor: „szem", „pápaszem", „ókuláré".

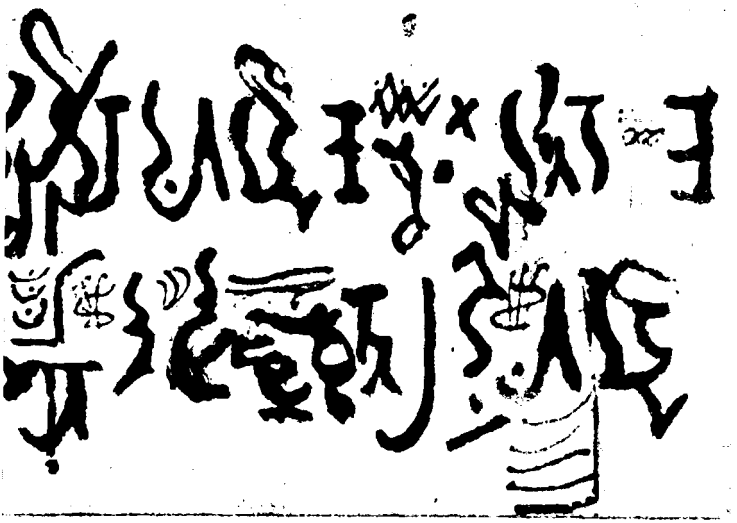

Jegyzetgyűjtő fedele. Alsó sorában helykitöltő elemekkel kevert betűjelek. „Minden szó kincs, ha sugártörésben van elhelyezve. Ne sajnáld az időt: minden szón gondolkodj."

Észrevesz: megpillant, meglát, szemébe ötlik, szemébe tűnik, szemébe ütközik, szeme ráfordul, megügyít, megsajdít, felfülel, megneszel, fülheggyel hall, ráneszüdik, megorrint, orront, megbűzlel, rábökken, pedz, ráigazodik.

Ráeszmél: eszüdik, eszel, észlel, rávilágosodik, ráébred, rátapint, ráismer, észre kap, hajnalodik neki, dereng neki, ráocsúdik, felocsúdik, eszébe ötlik, eszébe villan, eszébe lükődik, megeszént, felfedez, eszébe lobban.

KIS

A -li kicsinyítőrag jól magyarosítható a -ka, -ke raggal: nyafka, ribizke.

Apró: pöttön, parányi, cseperke, csepp, máknyi, öklömnyi, petty, pindikó, pityke, makulányi, apró-cseprő, aprócska, pityurka, pici, icurka-picurka, pirindicke, pirinke, pirinkó, pirinyó, piciny, kicsinyke, icinkó-picinkó, inci-finci, kicsided, porocskányicska, homokszem, tűhegy, fűmag, dara, aprókása, aprómarha, aprógyöngy, aprópénz, aprószentek, hangyatojás, galambtojás, ökörszem, egérfark, dinnyemag, tücsök-ember, tömzsi, törpe, töpörödött, Babszem Jankó, Hüvelyk Matyi.

„Rapottyára (apróra) tört a szekér"; „a szél ripittyára törte a falombot"; „pozdorjázik"; „ízzé-porrá tör". „Rövid" ember: „zömök".

SZEGÉNY

Nyomorultak: rongyosak, éhesek, kenyértelenek. *Lakásuk:* fakilincs, fagrádics, zselléról, deszkaház, béresház, barlanglakás, bódé, árendásház, kunyhó, cselédszoba, cigánysátor, gödör, tövisbokor, viskó, putri, egyablakú szoba, nádkerítés, akol, petróleum, viaszosvászon, közös kulacs, dikó, gyékény-nyoszolya, pléhkályha. *Ruháik:* bagó-süveg, bocskor, fejelt-csizma, daróc, facipő, kolduskötös, kendervászon, gúnya, oldal-tarisznya, lyukas harisnya, „csak a miatyánk tartja", guba, ködmen, foltonfolt. *Eszközeik:* kopott fejsze, fatányér, cinkanál, faggyúgyertya, bugyli, bográcsi, cserépfazék, cseréppipa, csobolyó, kócmadzag, szarupohár, garaboly, kézi-taliga, kordé, háromlábú szék.

Szegény osztály: matróz, pereces, sekrestyés, napszámos, révész, ökörpásztor, tehenész, cseléd, favágó, arató, bivalyos, baka, edény-

árus, bakter, batyus-zsidó, kályhafűtő, színlapkihordó, drótos, fogalmazó-gyakornok, cukorárus, szatócs, fráter, vincellér, tejeslány, virágárus, rongyszedő, számadó-juhász, taligás, sommás.

Szolga: alattvaló, lepényleső, bojtár, csordás, dinnyepásztor, csikósbojtár, hajtó, komorna, apród, béres, kanász, útkaparó, utcaseprő, közlegény, lakáj, mameluk, vice, hetesjobbágy, mindenes, dárdahordozó, ordonánc, káplán, lovász, társalgónő, csatlós, mosogatólány, adjutáns.

Élvezeteik: batyubál, krumplicukor, csutora, dohányzacskó, kapadohány, juhászduda, furulya, tilinkó, tutu-kürt, karcos, meggybor, korpás-liszt, pálinka, gánica, kocsma, népkonyha, komédia, ponyvairodalom, kintorna, karzati állóhely.

Táplálkozásuk: böjtös, árva-leves, bodzakása, bagó, szalonna, borleves, fokhagyma, derceliszt, árpakenyér, árpalepény, csicsóka, puliszka, béka, naspolya, ürge, sóska, vadkörte, sülttök, vadcseresnye, prósza, tökmag, pecsenye-szag, potyadék, irgalom-kenyér, kotradék, maradék, vargánya, kecsketej, erdei-méz, fojtóskörte, görhemálé, hajdina, íróstej, káposztatorzsa, kenyérhéj, pirítós, pattogatott kukorica, köménymagos leves, hurkalé, szalonnabőrke. „Közlegelő". „Egy korsóból isznak".

Értéktelen: csigapénz, ajándékló, békasó, bogáncs, babszár, bábaszilva, csepű, dudva, piaci, köznapi, bazári, üresség, szalmás, salakos, chetetlen, elaggott, hitványságos, gyalulatlan, darabos, kései, fakard, bodzabél, bodzafa, elkorcsosult, kezdetleges, formátlan, olcsó, csutka, torzsa, babszalma, polyva, törek, rongy, cafat, ebszőlő, ócskavas, lom, vicik-vacak, romlott, magvatlan, hígított, keverék, tejetlen, fogyatékos, savós, dib-dáb, csip-csup, semmi, zérus, nulla, gyom, bürök, lapu, sonkoly, söpredék, kopottas, kontár, kiszolgált, hamugödör, dinnyehéj, pótkávé. „Disznódi, gaz élet". „Kincsesláda, s benne cseresnyemag".

„Szegény, mint a parlagi tücsök." „Szegény, mint a pásztortarsóka." „Szegény embernek a szél is mindig szembe fúj." „Ha felmegy a fára, mindene vele van." „Csak az árnyéka kíséri haza."

REST

Lusta, lomha, lassan-tapints, renyhe, rohoda, dologtalan, andalgó, henye, henyélő, here, kapakerülő, tunya, lahaj, ingyenélő, lanyha, tétlen, tohonya, sutban-ülő, felhő-vizsgáló, csigavér.

Testileg: aluszékony, szuszi-muszi, szuszka, petyhüdt. *Magaviselete szerint:* díványoz, vasárnapol, elpillézi az időt, elmellékeli a dógot, halogat, holnapoz, lebzsel, henyerész, elásítozik, elálmodozik, elsóhajtozik, lógatja a lábát, összehever, hasal, nyújtózik, elpipázza vagy elsemmizi az időt.

Ha munkába kezd: nekiünyölődik, nekisavanyodik, nekifohászkodik, fanyalodik, nekifúj. *Hogyan dolgozik?* Késedelmezik, késlekedik, késleltet, „köpdösi a tenyerét", szuszog, piszmog, lassúdik, félbehagy, mulaszt, hátramarad, elmaradoz, leül, lefekszik, üldögél, késedelmes, lassú, tessék-lássék, tél-túl.

Beszéde: „majd ráérek", „maradjon holnapra". *Bajai:* unatkozik, ösztökélik, ráég. *Rosszul csinálja:* összevisszál, tákol, fércel. „Leöregelem a sarat a kerékről." *Közmondások:* „Restnek mindennap ünnep." „Úgy csinálja, mint ha temetésre menne." *Szólítás:* „Csinálj valamit mondatlan is, te!"

ÉRETLEN (gyermek)

Buta: oktalan, bárgyú, dőre, terméketlen, meddő, ólomfejű, rátóti, kába, ügyefogyott, badar, filkó, fűevő, majom, hosszúfülű, istenlova, tehén, bahó, balga, balgatag, tökéletlen, laikus, krumplivelejű, tejes-

szájú, gyermekeszű, nyálas, sárga-szájú, mamlasz, mafla, málé, mulya, bamba. *Képtár:* Vaknak képes levelezőlapot küld. Tök, mely Napnak képzeli magát, s ragyogni akar. Csodálkoznunk kell: mért jár két lábon, s mért nem négyen? Természeti csoda ő: agyvelő nélkül született. Annyit tud a világról, mint a fűben mászó csiga. „Vigyázz, Istók, rossz fűre hágsz!"

Bolond: eszelős, félcsizma, félkótya, félnadrág, hóbortos, tébolyodott, Hűbele Balázs, gyerekes, eszefogyott, eszehagyott, eszefeledt, elmétlen, vak, tuskó, velőtlen.

„Szamárnak szamár a rívása is." „Kitetszik szavából, hogy tehén-e vagy fülemile."

Gyermek metonímiái: csirke, liba, nyulacska, csitri, pisze, ártatlanka, gyengécske, kisdedke, magzat, emberke, szopósbárány, szopósmalac, pille, emberpalánta, tacskó. *Szólításokban:* „kedves rajom", „aranycsontom", „kis csibém". *Tréfás megszólásban:* jómag, rontó, Rontó Pál, rajkó, rakoncátlan, vásott, rajcsúrozó.

ÁLLATOK HANGJA

Lúd: geggen, sésog (mikor szemet kap), gágároz. *Macska:* mernyákol, nyávukol, nyervákol, nyervog. *Madár:* csicseg, pipeg, cseveg, csirikol, cineg, pitypalattyol, trillázik, kákog a holló vagy a béka, édesdeden énekel a fülemile; a fa hegyén ül egy kismadár és gőgicsél. *Méhkas:* zsombog. *Malac:* megrikkan. *Pulyka:* turrog. *Daru:* krúgással repül. *Szamár:* nyikácsol. *Tücsök:* pirittyel. *Tyúk, kakas:* kirrent, pityeg, kukorít. *Béka:* regél, vartyog. *Bogár:* drung, döndül, dönög, döngicsél, döng, zümmög. *Csirke:* csiápol. *Légy:* zirmeg. *Dongó:* zong-dong, zomborál. *Egér:* incog-vincog. *Disznó:* szortyog.

EGYÉB HANGOK

Kő: ropog, herseg, varcog, széjjelrittyeg. *Cserép:* pikken (mikor gyengén reped), lecsereg (lövésnél). *Gyémánt:* karcog. *Óra:* ketyeg, perceg, percen. *Nedvesség:* tirtyog-tortyog. *Ütésre:* „eltepsent, mint a béka". *Szekér, hintó:* nyikog, nyikorog, nyeszeg. *Fát törnek:* recscsen, pattan. *Érc:* peng, cseng, kong, bong, süvölt, csirren, csörren, cilinkel, csattan. *Villamoscsengő:* csirinkel, csiringel. *Lakat:* lepeng, kattan. *Malom:* kotyog, lüktet, zúg, zörög, dörgedez. *Ajtó:* nyikkan, sikkan, csikorog, dörren, durrog. *Étel:* serceg, sistereg.

Zene: a klarinét tikog, a kürt riog, a trombita riad, zeng, a dob pereg. Vonós hangszerekre nagy lövet fundamentuma: a víz mozgása, tapintási-ízlelési érzékletek, járás, futás, gyorsaság.

ESZIK, ISZIK

Eszik: falatoz, eddegél, mártogat, nyel, kanalaz, villáz, meglakik, töltözik, töltözködik, lakmároz, bepofáz, bevermel, behabzsol, bekaffant, csamcsog, csemcseg, megropogtat, rágicsál, gyürkéz, faldos, faldokol, töm, zabál.

Kanál az ónyelvben mindig kalán, s Czuczor–Fogarasi meg is magyarázza, hogy miért.

Iszik: szürcsöl, szörcsöl, hörpöl, hörpint, hippent, kortyint, iddogál, kortyol, kortyolgat, szörpöl, szörpent, ürít, poharaz, ivogat, pityizál, meghúz. *Állat:* lafatyol, lacsol.

Részeg: kortyondi, kótyagos, kapatos, ihatnám-ember, pityókás, söröshordó, beszoppantott, zákányos, másnapos. „Kettejinek az utcán vetett ágyat a bor."

SZELLŐ, SZÉL

Első mozdulatra: páhog, lebbedez, lehel, leheg. *Felgerjed* a szellő: lenget, súg, zong, zizeg, susog, fuvall, suhog, fújdogál, fújton-fúj. *Ereje:* lobogtat. *Hányféle?* Fűmozgató szellő, lassúszél, alszél (déli szél), felszél, keresztszél, oldalt-fújó, kukszél, tavaszi szél, hóolvasztó, fagylaló. Jelzői szerint: hideg, meleg, fáradt, szárító.

Szélháború, szélvész, fergeteg, orkán, tátorján, táltos-szél, forgatag, zimankó, zivatar, bóra, sirokkó, süvöltő szél. *Vegyes:* szélenyhe, szélforgatag, szélnyomás, szélvonal, szélfogó, szélhárfa, szélmalom, szélmolnár. Fújtató, fűmag, pitypangpehely, vitorláshajó.

AKAR

Eltökélés előtt: fontol, javall, méricskél, vél, vélekedik.

Erőszakosan akar: zsarlat, szomorgat, zaklat, szorít, basáskodik, sarkantyúz, táncoltat, ráncigál, rángat, rászorít, siettet, sürget, pisztolyt szegez a mellének, kénytet, megköt, igáz, kantároz, kínoz, uralkodik, királykodik, kénykedik, tiránkodik, tuszkol, nógat, megzaboláz, terel, terelget, dirigál, diktál, reguláz. *Okvetlen:* múlhatatlan.

BESZÉL

Zeng, zenget, harangoz, hegedül. *Megszólal:* beszélni kezd, mukkan, „kiódzott a szája". *Beszéd alakja:* köhent.

Szól: vél, vélekedik, mötyög, sziszeg, a fogát csattogtatja. *Hogy?* Susog, suttog, pusmog, sesesusál, sepeg, seppeg, suttint, rebeg, rebesget. *Milyen hangon?* Rekedt, zengéstelen, tompa, torokhangon. Recseg, zord, mord, szigorú. Meleg, hideg, hivatalos, zengő, kegyes, templomi, kenetes, selymes, bársonyos. Kappan-szavú. Handabandáz,

szaval, szónokol, sápítozik, sápog, harsogtat, elbőg. A gyermek: gagyog, gügyög, gőgicsél, pöntyög, csacsog. A vén: rekécsel, rekedez, hákog. Madárfiak: zsibognak. A csirke: csipákol.

Kevés-szavú: lusta-nyelvű, egyszavú, háromszavú; pöttyent.

Hallgat: árvaszájú, hallgati-ember, szavavesztett, kuka. „Fél, hogy megfázik a nyelve."

Sokszavú: papol, őröl, őrlet, hajtogat, derél-darál, licseg-locsog, ellocsog, elfecseg, kácsog, karatyol, összezagyvál, szapora-beszédű, tereferél, nyelves, szájas, prédikálószék, bőbeszédű, fecsegi.

A szó: bugyog, buggyan, kemény, lágy, mézes, izzó, lármás, pattogós.

RAVASZ

Csali, hamis, álnok, alattomos, tolvaj, arcátlan, somfordi, sokágú, csalafinta, praktikás, furfangos, fortélyos, ficfangos, ravaszdikópé, farizeus, fondor, szemfényvesztő, csalafurdi, csalóka, lélekcsaló, agyafúrt, góbé, eszefúrt, kitanult, kujon, rókálkodik, imposztor, ördöngős, soklikú. „Talpon áll benne az ördög."

Képmutató: szemforgató, színeskedő, rókaszemű, rókamájú, rókabőrű, kétkulacsos, kétszájú, csalárdszavú, kétnyelvű, kétszínű, szemét forgatja, kaméleon. „Báránybőrrel fedezi farkasfogait."

Beszéd: nyúlékony, tapogatódzó, ujjbeszéd. *Szem:* álnok, róka, hiúz, sunyi, sumák, sanda, sunya; sunyorog, hunyorog, hunyorgat, hunyorít, rásandít, kancsalít, kiles. „Legravaszabb a róka, mikor a szemét behunyja." *Társával:* összesuny, összebeszél, összebújik, összecimborál, összecsúszik, összedolgozik, szövetkezik, sitteg-suttog, összesúg, kont-

rázik, farkas-barátság. *Járás:* oson, oldaldg, átkertel, suttyan, surranfurran, beorozkodik, becsosszan, besuhan, hozzálopódzik, elélopódzik, tolakodik, feltolakodik.

CÉLTALAN JÁRÁS

„Járkál" helyesebben: „jár-kél". *Ácsorog:* álldogál, ólálkodik, ámolyog, lebzsel. *Ődgyeleg:* ténfereg, tekereg, koncsorog, lézeng, kujtorog, lődörög, ődöng, kereng. *Bódorog:* kódorog, tévelyeg, tébolyog, bolyong, elbódul, kóbolyog. *Vándorol:* csatangol, katangol, zalámbol, barangol, kóborol, kószál, kalandoz, kóborog, elkóborol, hőbölyög (ész nélkül csatangol), úszkál. *Utcáz:* piacol, szomszédol.

Határozók: tétova, idestova. *Jelzők:* hazátlan, holdkóros, jöttment, útjavétett, útjavesztett, bolygó, kóbori, sehonnai. *Képtár:* gazdátlan eb, bolygó hollandi, Odisszea, vándorút, vándorbot, nyúlászó kutya, kerge birka, bolygócsillag, útbaigazít.

CÉLOS JÁRÁS

Halad, lép, lépdegél, lépeget, továbblép. *Lassú:* baktat, biceg, bocorog, cammog, botorkál, csoszog, tassog, tipeg, eltipisgál a házban, előbotog.

Állatok: a nyúl bagdal a vetésben; kis állat söndörög (a láb alatt); „a bárány az oldala mellett söndörgőzött". *Vegyes:* házal, hág, kerül, elnéz, betér, látogat.

Járásnak hangutánzó jellemzése: csörtet, cammog, elcsörög, elkopog, elcsoszog, elpendül, toppan, szottyan, topog, toporzékol, torpan, dobbant.

KERES

Potorász, egerész, kihorgász. *Vadász:* fürkész, kajtat, kivizslat, motoz, picéz. *Tudakol:* puhatol, puhatolódzik. *Szemmel:* böngész, cserkész, nyomoz, bogarász, vizsgárol. *Füllel, lábbal:* kapar, kiás. *Kézzel:* motoz, vatat, vatarász, katrat, kikurkál, katat, kutat, felkurkász, hányvet, kaparcál, piszkál, kotor, tapogat, tapogatódzik, visszaforgat, felforgat, felfordít, összeturkál, széthány. *Orral:* szimatol, bűzlel, fütet, felfütet, fütörész, szaglász, szaglál, túr, turkál. *Vegyes:* kajtat, kutat, firtat, fartat, vadász, felver.

SIET

Az *indul*-ra gúnyosan, tréfásan: elinal, eliszkol, elfarkal, elszelel, elheppez, elhoppoz, eliccan-ficcan, elsittyen-suttyan, felköti a nyulak bocskorát, megugrik, megereszti kantárszárát, eltalpal, elüget.

Futamodik, elillog-villog, elillan-villan, elirran, iramodik, iramlik, lódul, rugaszkodik, elsuhan, suramlik, surran, elszökdécsel, elvágtat, elsiet, nekirugaszkodik, megsarkantyúz, kerekedik.

Fut: szalad, rohan, szökken, szökemlik, iklat, felzurran (a fogoly), elfirkol-farkol. Egy siheder gólya futással hozza az estet. Lélekszakadtan; a futásban, lábbal való sietésben, szaladásban van valami érzelmi is: félelem.

Titkon: forran-surran, surran-furran, suttyan, eloson, elsurran, suhotol. *Zihál:* piheg, liheg, leheg, leheng, lelkendezik, lehedez, heheng, hiheg. *Lovon:* vágtat, iramtat, száguld, nyilamodik, elszikrázik, robog, galoppoz, iramít, rúgtat, szöktet, nyargal.

Megjelenik: kukkan, csillan, kitetszik, felszökell, felszökken. *Ott terem:* ugrat, odaugrat, pattan, dobban, odahirtelenkedik, hazafittyen,

odalittyen, pattyan, letop, toppan, leppen, libben, eléugrik, beheppen, odasederedik, odavetődik.

Idő hamarsága, rövidsége: legott, hamarjában, egy miccentés alatt, szempillantás alatt, rippöm-roppom. Annyi idő alatt, míg a karomat kinyújtom s behajlítom. Futócsillag. Amíg egy csepp víz lecseppen. Amíg egy tojás lágyra fő. Mingyestelen-mindjárt, mindjárton, menten, ízibe, tüstént, melegibe, hevenyibe, nyomban, nyakrafőre, kutyafuttában, hirtelen, váratlan, történetesen, egy gyűrű-fordításra. Szappanbuborék. Miatyánk.

Határozók, jelzők: kerékkötetlen, eszeveszetten, kézzel-lábbal, sebbel-lobbal, lóhalálában, sietős-sietve, nagysebten, sebes-égetést, sebesfuttában, sebes-röptében, sebes-nyargalva, sebes-vágtatva, szaporán, üstöllést; gyorslábú, könnyűlábú, könnyűszárnyú, futrikata. „Egy pillanatra" helyett írd: „egy villanatra".

Hieroglif: gyík, zerge, strucc, nyíl, agár, fürj, pisztráng, csík, cinege, fecske, villám, szilajvonat, puskagolyó, szitakötő.

Élénk: fürge, gyors, szapora, víg, virgonc, serény, izgékony, eleven, lelkes, lelkesült, repeső, repdeső.

ÖRÖM (vígság, boldogság)

„Mulat": helytelenül forgó szó – „vigad" stb. helyett. Vicc: figura, tréfa.

Metonímiái: beleandalodik a játékba, olvasásba. *A szív:* rebben, lobban, pezsdül, muzsikál, vidámkodik, vidámodik, vigadozik, örvendezik. *A szem:* gyönyörödik, nevet, mosolyog, könnyez, elnézeget. Öröm-szemmel néz. Viszontlátás. *Mozdulatok:* körülrepdes, körültáncol, körülzeng, lobog, ugrál, csókol, tapsol, tombol, ujjong, cirógat, cukroz. *Cselekedetek:* körülhordoz, meghordoz, korcsolyáz.

Az öröm összetételei: örömtűz, örömáldozat, örömdal, örömzene, örömkürt, örömtrombita, örömpohár, örömebéd, örömnap, örömóra, örömünnep (pünkösd, karácsony), örömzaj, örömmámor, örömanya, örömapa.

Az öröm jelei: dal, zászló, ruha, sorlövés, salve-üdvözlés; ránycrít, felkunkorít. *Az öröm képei:* lakodalom, tor, menyegző, menyasszony, vőlegény; fellobogózás, harangzúgás. Rikolt, kurjong; örömkiáltás, örömmondó; énekel, fütyörész, ujjong, furulyál; óda. *Az öröm szavai:* alleluja, éljen.

Tréfál: figuráz. *Víg:* dévaj, pajzán, pajkos, játszi. Dévajkodik, pajzánkodik, pajkoskodik, játszik. Nevetgél, megtréfál, nekibodorodik. Világfi, világravaló, világszerető. Deákélet, farsang, pillangó. Farsangol. Szálldogál, viháncol, vigad.

Boldogság: sütkérezik, sétál, elandalodik, fürdik, lubickol, ladikáz, ringatódzik, üdít, üdül, ringat, andalít, megrészegít, legelész, szagolgat, danol, dorombol. Dinnyéz, terít; refektórium, disznópörkölés; fölöz, leszed, leszedeget. Földosztás. Édesedik, remeg, üdvözöl, mámorít; siker, gyümölcs; szabadul, meggyógyul. Sétatér, paradicsom, szabadság, napsugár; ünnep, tedeum, bál, lakodalom, násznép, névnap, szélenyhe, leánykérő, madárdal. *Jelzői:* fellegtelen, tavaszi, muzsikás, boldogságos, selymes, rózsaszín, illatos, napos, szabad. Mámorító, üdvözítő, reszkető; vidító, kedvébresztő, csörgős, szívélesztő, bolondos. *Képtár:* angyali üdvözlet, kánai menyegző, gyermekszoba, rózsáskert, dinnyevásár, mézeshét, szüret. *Káröröm:* „Kedves egészségére!" helyett: „Úgy kell neki!"

KEDVETLEN

Nehézkedvű, hideg, keserű, zordon, rideg. *Elkedvetlenül:* lelohad, meglangyosodik. *Határozó:* félkedvvel. *A szem:* komor, komoran. *Járása* szerint: kisavanyodik, kisattyog. *Kedvetlenül beszél:* „dohog el-

csavarult orral". *Cselekszik:* nyögve. *Arca:* finyorog, fanyarog, fanyarodik, anyalog-fanyalog, fanyarú, bigyerít. *Jelzői:* méla, ebugatta, kitömött. Vén, komoly, bús, komondor-kedvű, mogorva, szótlan, ízetlen, nyers, kedvefogyott, világgyűlölő, világot megunt. Komolyog, komolykodik, komorkodik.

Un: belefárad, ásít, álmosít, nyúlik, kérődzik. *Unalmas:* órabillegő, hosszú-levél, kórház, malom-kotyogás, prédikáció. Tollfosztás, felvonásköz, szonáta, vasúti járatrend, vámtarifa, őrtanya, strázsa.

Elkedvetlenül: elízetlenül, ízetlenné válik. Mint aki megkopaszodik. Három napja böjtöl. Olyan volt az arca, mint aki narancsnak vélt citromba harapott. Egyszerre olyanná vált az arca, mint akinek a foga alatt evés közben megvarcan valami. Keserű pilulát nyelt. Mintha szív helyett savanyú uborka dobogna a mellében. Savanyú orrú.

Kedvetlenséget okoz: búsít, keserít, őszít, bánt, békét ront, hibáztat, borsol. Az *intrikus:* méregkeverő, hírverő; haragot szít, tüzet éleszt, galibát csinál, uszít, bujtogat; elhűt, hidegít; paprikáz, sóz, ingerel; bizgat, bozgat, bözget, felingerel. Rágalmaz, eláztat, gúnyol. *Magaviselet szerint:* elidegenül, meghűl, meghűsül, meghűvösül, megnyersül, megkevélyedik, megkérged, megneheztel, elzordonul, becsukódik; megjeged, megjegesedik; jégkéreg, jégmező, jégszobor, jégtábla, jégverem; rákeményedik, rákeményül, rákegyetlenül, megorrol, megmérged; ingerült, háborgó, háborodott, háborús. Mint sündisznó, sertéit felhányja.

SZOMORÚ

Elszontyolodik, elszontyorodik, csügged, bágyad, lankad, szomorúságnak ereszkedik. Fellegzik, fontyorodik, megszótlanodik, szomorodik, megkeseredik, elérzékenyül, fanyalgós, fanyalog, sötétül, kedvefordult, fancsalog, savanyog. Elkeseredik, búslakodik, borong, sóhaj-

kodik. *Valaki után:* sínyli. *Valami után:* visszabánkódik. *Komikus ok:* nem mehet bálba, kukoricafosztásba, fosztókába, fonóba.

Felsóhajt, felsóhajtozik. Rákobrosodik a szerencsétlenség. *Képtár:* ecet, epe, üröm. Búsuló juhász, kartauzi lengyel. Rúgott borjú. Mint akinek tévedésből ép fogát húzták ki. *Jelzői:* csillagtalan, bánatos, panaszos, búskomoly.

Elkomorul: morddá válik, búskomorrá; elmogorvul. *Elkeseredik:* vérzik. *Sajol:* keserel (megkesereled még). Morgolódik, mormog. *Testi jegyei szerint:* ráborul, gubbaszt, csügged. Maga gyilkosa. *Tréfásan:* Mátészalka gyászban van. *Szomorú harag oka:* megbotránkozás. *Jelzői, határozói:* borús, világtalan, gyászos, halottas, tragikus, síri, gyógyíthatatlan, életunt, gubbadt, égbe-síró. *Képtár:* Jeremiás, boldog halál szekere, gyászba vont oltár, Fekete-tenger, kialudt tűz, szomorúfűz, siralomház, rekviem. Megszaggatja a köntösét. Stabat Mater. Gyászének a sírgödörnél. Üldögél a Jeges-tenger partján. Gyászfurulyák szólnak a szívében. Nagypénteki kerep. Gyógyforrás, gyógyfű.

KEGYETLEN, HARAGOS

Természet szerint: hegyes-orrú, hepciás, harapós, kaján, szívtelen, vérszívó, lelketlen, nehéz természet, méregduda, morgó, bakafántos, békétlen, epés, akadékos, goromba, kocsis, pokróc, embertelen, indulatos, fullánkos, tüskés, szúrós, férhetetlen, agyaras (irigy, kaján), agyargó. Dercés, zsémbes, kuruc, tűzköves-acélos, kutyazsírral megkent, peszterkedő, szembe-pöndörödő, szembe-penderkedő, gonoszakaró, kérges-szívű, bökős, rúgós. Mérges, mint a borstartó. Házsártos, izgága, garázda. Tigris-szoptatta, marka-köpi, szélvész-eszű, szilaj, fenevad, ragadozó, pokolbeli, vérengző. Ilyenek árulták az emberhúst. Gyógyíthatatlanul gonosz. Áspiskígyó, farkas, varacskos-béka, kígyófészek, hörcsök, patkány, pulyka.

A harag hirtelen kitör: felduzzad, pukkadozik; felberzen, feldurran, felforran, herren, duzzan, herdül, horkan, pattan, hortyan; „a méreg langalja". Nekibosszankodik, nekibőszül, nekidühödik, háborodik, nekivadul, megbokrosodik, kergül; puskapor-ember, tűzláng-ember. „A csúnya ingét vette magára." Forr, fortyan, fortyog (elfűti a harag), kifakad, lobban, káromkodik. Méregzsák.

Kegyetlen: baromi, irgalmatlan; mérgeskígyó, tigris, karvaly, pók; mostoha, hóhér, hárpia; vérszomjas, vámpír; kannibál, tatár, pogány, kőszív, sátán, emberkereskedő, emberevő. *Igék:* sanyar, kajánkodik, tép, mar, marcangol, nyomorgat, megtríkat, nyomorít, megnyegget, nyavalygat, meggyötör, megsanyargat, megkínoz, elcsigáz, koplaltat, megnyúz, nyegtet, sátánkodik, gyötör, felfeszít, tapos, megvakít, nyársal.

Haragos szem: mordékony, farkas-szem, vércse-szem, fagylaló. Tüzel, szikrázik, lángot vet, átszúr. *Hogyan néz?* Horgosan, görbe-szemmel, pokol-szemmel, bal-szemmel. Rámereszkedik, rámered, horgad.

Hogyan jön-megy a haragos? Nagy léleklobbal, dérrel-durral. Kirohan, robban, felpattan, elkerül. Arcába szökik a vér. Veres, mint a paprika. Duzzog: felfújja magát. Tehetetlen harag. Láncra kötött eb.

CSILLAPUL

A harag *lecsillapul:* csendesedik, megenyhül, lehűl, meghiggad, meggyaludik, megenyhed. *A békeszerző:* lecsendesít, elsimít, engesztel, lágyít, kérlel. *A harag vége:* összebékél, megkegyelmez, megbán. Békejobb, békecsók, békepipa.

SZERETET

Vonzódik: megkedvel. *Gondol reá:* ír, elérzékenyül, emleget. *Kedvez:* kedveskedik, megörvendeztet, egyenget. Hogyan beszél róla? Dicsőít. *Érint:* nyaldos. *Mozdulatok:* kezet nyújt, kísér, lehajlik. Megkeres, hozzásimul, simolyódik. A szem: elnézeget. A kéz: simogat, cirógat, megsimít, megvereget, paroláz, karol; karba öltekezik, ölel, megölelget, ölelkezik, megcsipked.

Jelzői: családias, barátságos, emberséges, békés, baráti, vak, elválhatatlan, édes-örömest. *Szeretett tárgy:* ereklye, érem-gyűjtemény. Egybe-lelkezett jóbarátok. Farkas-barátság. Egybe-barátkozik, hozzábarátkozik, pajtáskodik, összenő. Barát, cimbora, könyököspajtás.

Szeret: kedvel, dédelget, ékesít, ékesget. *Terhelt iránt:* megkönnyebbít, felsegít, véd, megvéd. *Távollevő iránt:* kérdez, izen, köszöntet. *Ellenség iránt:* megkímél, megsajnál. *Családszeretet:* fiahordó, pelikán, vératyafi, keresztfiam, keresztlányom, sógorom. Levél, izenet, posta. *Haza- s helyszeretet:* fecske, galambfészek, Tisza. *Jó:* emberséges, szíves, nyájas, érzelmes, vendéglátó, atyafiságos, rokonvér, testilelki, testvéri, megindító, békességes, melegvérű. *Határozó:* testestüllelkestül.

Örvendezik, tegez. Szavai: cicus, pajtás, drágalátos, mamácska, koma, komaasszony.

VIGASZTAL

Felemel, megkeres, meglátogat. *Sajnál:* szán, fájlal, megsajnít, szánakozik. *Síró iránt:* lecsókol, együtt sír. *Megnyugtat:* nyugasztal, lecsillapít, enyhít. Meggyógyít. Édesít. *Vidít:* megnevettet. *A vigasztalt:* megenyhedik, hálálkodik, vigasztalódik, megédesül. Szavai: „oda se neki", sajnálatos, menthető. Balzsam, orvos, gyógyító. A nótája. Harmatos fű, melyre a nap első sugarai hullanak.

Irgalmas, jót cselekvő; jóvátesz; meghatódás. Betakar, betakargat. *Javít kézzel:* tataroz, tapaszt, megfejel, simít, megfarag, beszeg, súrol. *Jóvátesz:* megengesztel; fájdalomdíj. Befoltoz, betapaszt, bevarr. *Meghatódik:* megilletődik, megindul, ellágyul. *Jelzők:* lágyszívű, kegyesszívű, jóságos, jólelkű, jótékony, balzsamos. *Feleségnek:* „Kedves csontom."

Ad, szeretetből: ajándékoz, ingyenez, felez, megosztozik, megvajaz, öltöztet, táplál, ruház, segítget, juttat, neki szán, neki ígér, meglegeltet, megjutalmaz, meghálál, megszerez, megörvendeztet, átenged, cseppent, makkoltat, hagy, hagyatkozik, megterít, meghív. Visszaad, megtérít, asztalához ültet.

Figyelmes: gyengéded, tapintatos, udvarias, törődik vele, kímél, legyezget, melenget, megvakar, megnyalogat, megvár, hazakísér. *Ellát valamivel:* felfegyverez, eltart, megnevel, ráaggat, teleltet, patkol, abrakol. *Gondoz:* bölcsőt ringat, dajkál, megöntöz, megszárít, megszárogat, melegít. *Segít:* segél, adakozik, átemel. *Véd:* menteget, óv, pártol, pártfogol, adoptál, takargat, szószol. *Meghálál:* megszolgál, áld. *Méltat:* dicsér. *Vendégel:* elejbe leültet, behív, beszólít, itat, kóstoltat, töm, marasztal, marasztalgat. A javát adja.

Tűr, szeretetből: szível, megfér, meghallgat, megbocsát, áldoz.

SZERELEM

Vonzalom: vágyódik, ohajtozik, eped. *Flört:* súrlódik a legényhez, kacsmarkodik a lányokkal. Enyeleg, évődik. Összeédesedik. Szeretkeznek. Egyesülnek. *Járás:* „loppal, halk lábon jő", jár utána. *A kéz:* illet, ölelget. *Nézés:* rápillant; lopogatják egymást oldalló szemekkel. Két titkos tekintet ütközik egymásba. Int a szemével, kerülgeti a szemével, áhítva néz. Belegyönyörödik, néz utána, visszakacsint, „kinek mi szívében, megtetszik szemében". *Magaviselet szerint:* megbódul, megittasodik, részegszik, csábul, gyúladozik, olvad, bomlik. Megbó-

dít, meghódít, csábít, játszik; ábrándozik, álmodik, álmodozik, elsóhajtozik. Kötődik. *Dal:* Énekek éneke. *Zene:* melódia, gordonka. *Emlék:* fénykép. Bolondító illat.

Szerelem az eljegyzésig. Epedés: ha távol. Vallomás. Levél, levélvivő. *Szívdobogás:* szívdobbanás, szívelfogódás. *Találka:* kakasszó, odavár, bebocsát. *Csók;* visszacsókol. *Beszéd:* ujjbeszéd, galambbúgás. *Hízeleg:* érzeleg, turbékol, elfogódik, megesket. „Kincsem, csillagom, te gyöngyöm, gyönyörűm"; tubicám, micus. Elszöktet.

Viszonzatlan szerelem: elsorvad. *Jelzők:* tüzes, vak, gyengéd, hevítő. *Képtár:* gitár, fülemile, tapló, mennyország kulcsa, varázsital, galambszó, madár-házasság (Victor Hugo), mágnes, napraforgó, ikercsillag. *Csapodár:* kétszívű. Hűtlen.

TISZTELET

Becsül: megsüvegel, köszöntget, üdvözöl; elibe öltözködik, elibe fésülködik. Megaranyoz, megszentel, megfényesít, megsikál, súrol, lakkoz. Felmagasztal, ünnepel, bálványoz, felköszönt. Elfogódik. Letérdepel, gyertyát gyújt, oltárt állít. *Hogy vélekedik?* Érdemel, megilleti; tisztesség, pálmaág; bebalzsamoz. *Tisztelet mozdulatokban:* mély meghajlás, kézcsók, térdbók; térdre borul, kikísér. *Képtár:* bálvány, papi köntös, zarándok, aranyráma, koszorú. *Extázis, lelkesedés:* gerjedez, lángadozik, meghevül, megbolondul, elfűt, elgyújt, elgyúlaszt, lobban, ugrándozik, kitüzesedik, kigyullad, buzdul, rajong, részegít, ittasodik. Mámor, bűvölet, varázs; elolvad. Nagy lánggal égő ember, nagy szív.

SÍRÁS

A meghatott: ellágyul, keserves szemmel néz. *A szem:* nedvedzik, megnedvesül. Könnybe lábad, könnyben fürdik. „Lábbogó szemeit

szegezi az égre." Vért könnyez. *A könny:* szivárog. *Lélegzet szerint:* hüppent, szipog. *Sírást okoz:* nyíkat, rifogtat, ríkat, nyaggat.

A gyermek: szepeg, pinnyog. Elgörbül a szája; elkámpicsorodik. Elpöntyörödik, elfancsalodik, elpityeredik, pityeg, pityog, picsog; sírókáné. Megsiramlik, felsian, felrivakodik, felsivall, felsivan. Nyekeg, nyekereg, nyikog, nyikorog, nyivácskol, nyörrög (nyöszörög), nyahog, nyafog, nyefeg, rívogat, rídogál, sirongál, rívogál, sír-rí. Bőgicsél, bömbicsél, bömbög, bünnyög, kornyikál, orgonál, óbégat, rőköl, merkel, virnyikol (macska?), csukladozva sír, zöpög. Sivalkodik, sikatja a fejét, isít-visít, visongál, sikong, sikít, sivít. Cikog, zokog.

Haragjában: ordít. *Kedvetlenségében:* pinnyog. *Tréfásan:* pityerke. „Visít, mint az orgonasíp." „Új húr a bőgőre." *Jelzők:* keservesen, dühösen, fogát vicsorgatva. *A madár:* siápol (fiát siratja). *A macska:* nyavukol, nyivákol, miákol, nyávog, bernyákol. *Az eb:* vonít, tutul. *Más állat:* béget.

Sikolt: sikkant, sikkint. *Jajgat:* jajveszékel, megjajgat. Szárogat. *Jelző:* szívet-rázón. *Képtár:* Jeremiás, krokodilus, disznórívás, orgona, nagybőgő, torma.

SZÉP

Szépítő ragok a kicsinyítő ragok. *Szépül:* színesedik, virágzik, virágosodik, kivirágzik. *Szépít:* csinol, csinogat, csiszol, finomít, beillatoz, mosdik. Aranyfüst, görögtűz, tűzijáték. *Hang:* muzsika; megzendül, nászdal, nászinduló, harangszó, zenekar, zenélő óra; zeng-bong, zengedez, cimbalom, hegedű-zengés, üvegharang, halk hegedűszó, selymes hangok. „Szép, mint a hegedűn elhaló hang." *Hely:* gyep, narancsház, márványoltár, pázsit, szoborcsoport, tündérkastély, fenyveserdő, füves. Pirosló cseresnyefa. Velencei éj. Nyári hegy. Gyémántpor. Olimpusi lakodalom, nászkocsi, édenkert, északi fény. *Idő:* virágcsütörtök.

Nő: fehérlábú, hattyú, kanári, kerubin, narancsvirág, királykisasszony, bazsarózsa, leányiskola, leányvásár, aranyhal, csipkebokor, cica, májusfa, menyasszony, mirtus-koszorú, nyoszolyólány, orgonavirág, páva, pillangó, szentkép, pünkösdi rózsa, violakoszorú, virágágy, virágbimbó virágország, virágszál, violáskert, pálma, üveghintó, Madonna. *Férfi:* tekintetes, mesebeli, álomi, nyalka, levente, királyfi, szarvas.

A szép szinonimái: isteni, égi, divatos, bimbós, bájoló, üveg; hímes, imádságos, mennybeli, királyi, költői, koronás, angyali, kristály, szűz, formás, galamb, megkapó, fehérséges, szivárványos, fantázia, tulipános, vasárnapi, virág, pünkösdi, tündéri, boldog, virágos, füves, gyönyörködetes, káprázatos, tündér, gyöngy, felemelkedett, rengő, dalos, fény, mosolygó, selyem, igéző, pipacsos, csecse, rózsa, rózsás, választékos, finom, vékonyhájú, kerti, csillagos, verőfényes. *Fenséges:* felszentelt, zsoltáros, malasztos, sugaras, szárnyas, szentséges, szentelt, ünnepi.

VILÁGOSSÁG, FÉNY

Pitymallik: virrad, pirkad, dereng, pirkallik, világosodik; kakasszó. Napkelte: arany pávafark, amint széttárul. A hajnal: nyílik, hasad, piroslik, feltündököl, ragyog, szikrázik, fénylik. Fényözön, fénysugár.

A fény hatása a szemre: elvakít, káprázt. *Gyenge:* fénydegél, pillog. *Változó világosság:* „kiviggyan a nap", kicsillámlik, kicsillan, kifénylik, villong, csillog-villog, csillong. *Hideg fény:* hold, csillag, szentjánosbogár, északi fény (csillagzó fényesség), arany, ezüst, réz, aranyfüst; tükör, jég, üveg, bádog. Csillog, csillaglik, csillagzik, csillámlik, villog, villámlik, ég, villog.

Mesterséges világosság: ablaküveg, ablak, fáklya, Auer-égő, kocsilámpa, magnézium, tejüveg, üvegajtó, üvegfedél. Kivilágít; tükrözik. *Momentán fény:* égvillanás; pillámlik, illog-villog; kivillan; vasszikra, villanat. *Jelzők:* sugaras, lámpásos, csiholt.

Fény a sötétségben: „Csillámpol a tűz a távolban." Lámpás, gyertya, mécs, lippancs, olajon úszó mécs, fáklya, csillagfény, patkószikra, hajólámpa, lángoszlop, szövétnek, világítókő, világítótorony, macskaszem, tükör, üstökös.

Mesterséges sötétség: kárpit, pince. *Fülnek:* éji zene, éji bogár, őr, békaszó, fülemile, légy, kuvik, tücsök, fuvola, tilinkó, kotyogó-malom, őrjárat, „éjnek mélységes csendje". *Éji állatok:* bagoly, denevér, boszorkánypille, pincebogár, bagolypille, szentjánosbogár.

VÍZ

Hányféle? Forrás, csorgó, vakforrás (folyóban), szökőkút, csergeteg. Zsilip, zúgó-malom. Csereg. *Locsog:* loccsan, csobban, foccsan, feccsen, focsog. Csurog, csergedez, csoronkál. Bugyog, pezseg, forr, sustorog, zubog, kibuzog. Zuhog, zúg, morajlik. *Vízbe ha valami beleesik:* poccsan. *Nyirok:* szivárgás; könnyez, megszivakodik, felszivárkodik, átszüremkedik a kövön vagy a gát alatt; beszüremkedik a pincébe. Verejtékezik, levedzik (a föld), könnyezik, ázalog, ázaszt, csepeg, kibuzdul. Serked, buzog, bugyog. „Elein buzog, közepin pezseg." Gyűlik. *Kiöklik* a bor a csutora száján. Csorgókút, vízokádó. Csermely, patak, folyó.

Folyamatosság: továbbadja, szakadatlan, szünetlen, untalan, örökkön, egyvontában, egyfolytában, folyton-folyt, fogyton-fogy (tanáros: fokozatosan fogy). Egyúttal: egyjárást. *Hangra transzponálva:* például „a harc tovább folyik" helyett: zajlik, viharzik, dübörög. Örvénylik, gyűrűdzik, megtüremlik, rengedez, rezeg, remeg. Fodorkázik, fodrozik, gördületes. Hullámzik, háborog. Hullámtörő, hullámhegy, tarajos hullámok. Dagad, áradton-árad; hullámok dagadnak. „Nem áradás, csak a szél lenteti a vizet." *Árja:* sebje, sodra. *Tajtékzik:* „Habok dőlöngnek habokra."

Szólások: „Csuron víz vagyok." „Veri a víz": izzad.

VÉN

Öregecske: idős, koros, éltes, élemedett, agg, trötyi, hanyatlott, görnyeteg, napjafogyott, idősecske, bácsi, apó, veterán, pátriárka, aggastyán, agglegény, „fehérhajú vénség". Mikor már az ember... a kezével emeli fel a lábát.

Vénül: fonnyad, hervad, szárad, aszik, töpörödik, kopik, kiagg, megrútul, megszürkül, megagg. *Növény:* torha (korhadt), purhás, reves, elsárgult, megtaplósodott, kóró.

Feje: ősz, szürke, fehér, kopasz, tar. Paróka. *Testi jegyek:* fogatlan, vak, siket, rogyadozó, reszkető, remegő, rezgeteg, gyenge, kétfogú, háromfogú, pergamenszín; redő, ránc. Papucs, ókuláré, tubák. *Termete:* eltöpörödött, gornyatag, roskatag. *Szeme:* apadt. *Lába:* csiszicsoszi, lassú-tánc, totya; csúz. Tipeg, botorkál. *Foglalkozása:* üldögél, olvasgat, templom. *Étele:* kása. *Elméje:* gyermekkori, békességes; nem emlékszik, elgondolkodik. *Beszéde:* eldiskurál, regél, dünnyög, dörmög. *Jelzői:* óhitű, esti. *Örömei:* unoka, visszaemlékszik, megifjodik, fiatalos, emleget, jubilál. *Komikus:* krákog.

Régi: ős. Prima occup: ősbirtok. *Állat:* gebe, ősvilági, szőrekopott. *Bútor:* eltöredezik, görbül, hajlott, szúette, ütött-kopott. *Ház, építmény:* düledék, omladék, rokkant, kidőlt-bedőlt, rozzant, roggyant. *Étel, ital:* possadt, megavasodott. *Papíros, könyv:* elfakult. *Ruha:* foszlott, keshedt, rongy, kopott, molyrágta, koszlott; mállik, foszlik, mosztollik. *Jelzők:* rozsdás, mohos, avas, ócska, avult, aszú, ósdi, penészszagú, időlátott, időtlen, régies, „divatja múlt", poros.

EMBERVÉG

Haldoklás: végvonaglás, haláltánc; bádogzik a szeme, „felhágtat a halál hidege", eszméletlen, kékül. A halotti inget ráadják. „Itthagyja a ládakulcsot." „Nagy álalvás."

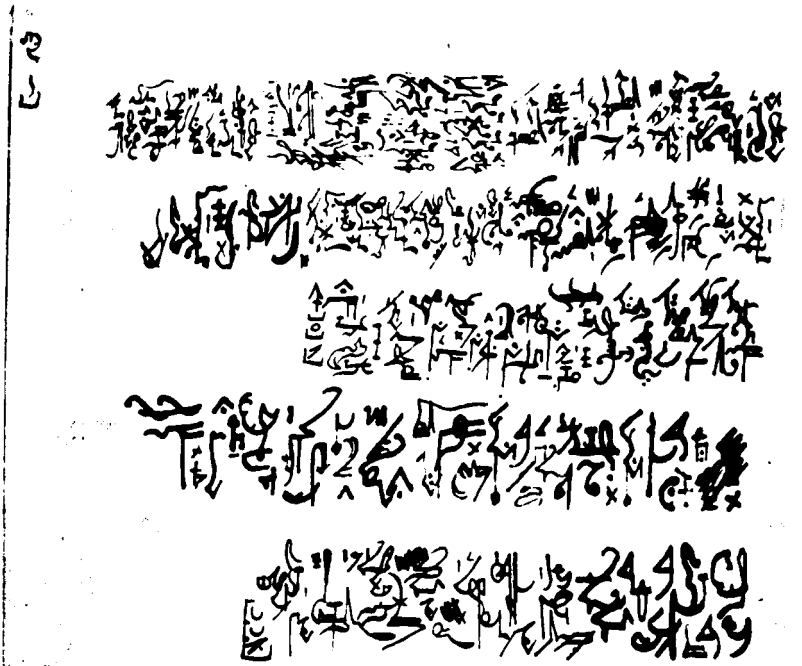

A *Filozófiai jegyzetek* egyik lapja.

Meghal: elhallgat, tréfásan: megeszi magát; megáll az óra. Ember a halál után: rothad, csontváz, por, porladoz, begyepesedik.

Közmondások: „Cserepén ismerem, minémű fazék volt." „A halál fekete teve, amely minden ház előtt letérdel."

KÉT BESZÉDVÁZLAT

(VÁZLAT AZ ARADI BESZÉDHEZ)

Mindenekelőtt köszönöm azokat a szíves szavakat, amelyekkel X Y megaranyozott, bebalzsamozott. Ha nincs is úgy, bizonyos, hogy ő úgy érzi. Hálásan köszönöm.

Nem hivatalt vállaltam, hanem kötelesség-teljesítést. A föld porát lelkünkről leverjük.

Kazinczyra gondoltam: ha ma él, elfogadná-e? Mért ne lehetne itt egy magyar Athén, magyar Weimar; mért ne alkothatnánk itt is a keszthelyi Helikon mását?

Kis falvakat nevezetessé tett egyetlen ember ottlakta – itt egy csoportja a kultúra munkásainak. Az ország minden városában kellene ilyen kultúr-egyesületnek állnia...

Az újjákelt-alakult Magyarország mindenkit munkára szólít. Az író ne legyen magányos szobában égő lángocska, hanem vigye ki a világosságot az életbe. A háború – mindenkinek többet kell dolgoznia.

Nemcsak Aradé a kultúr-egyesület, nemcsak a vármegyéé, hanem a nemzeté is, s ezért a lángjának nemcsak itt, Aradon kell világolnia, hanem túlsugároznia, mint ahogy a kikötők világítótornya nemcsak a kikötőnek szórja fényét, hanem eléje világol az érkező hajóknak. Az érkező hajók az érkező idők.

A kultúrának – vagy mondjuk magyarul: ..... – is állított Arad templomot. A többi templom azonban szétválasztja az embereket, noha valamennyien azt hirdetik, hogy szeressük egymást. Ez a templom egyesíti mindazokat, akiket a többi templom elkülönböztet, noha csak azt hirdetik, hogy értsük meg egymást. Akik szeretik a tudományokat, művészeteket, egymást szeretni is .....

Műveltség nélkül a nagy nemzetek, s műveltségével egy kis nemzet, mint Görögország stb. Az élet csupa nyugtalanság stb., csak két házban stb. Templom, s az a másik templom. Az irodalom, művészet: az élet vigasztalói.

Praktika. Az irodalmi egyesületben legyen bíráló bizottság, amely megválasztja, kinek mi műve kerüljön a Kölcsey-egylet közönsége elé. Ily módon három pont lesz a programom, a második pont szépirodalmi ..... S az írói egyesületekbe Erisz almáját vetem.

(VÁZLAT A TERVEZETT EGRI DÍSZPOLGÁRRÁ AVATÁSRA)

Hatvanéves jubileum.

Soha semmiféle parádénak előficánkolója nem voltam. Ha vannak értékek a munkáimban, nem az én értékeim, hanem nemzeteméi. Amit Isten nekem erőnek adott, hogy alkossak, nem nekem adta, hanem nemzetemnek...

A (díszpolgárságról szóló) levél értelme: nem születhetik mindenki Egerben, de mindenki lehet egrivé, aki a hazáját úgy szereti, mint akik itt születtek.

Minden egri polgár díszpolgár, s hogy Önök nekem ezt külön papiroson is .....

Eger nevét én letisztítottam a portól, és új aranyrámába foglaltam. A szőlővessző, mely idegenből hozva itt egri tőkévé válik és egri bort terem: én is ilyen szőlőtőke vagyok.

A római polgár címet pénzen is vették, mert ennek a címnek Róma dicsőségében való részjoga volt, mely dicsőség szinte a homlokán ragyogott. Egernek is van dicsősége, amely kell hogy ott ragyogjon minden egri polgár homlokán.

ELIGAZÍTÓ

Gárdonyi titkosírásos feljegyzéseinek olvasásához

1

Szegényebbek lettünk megint egy legendával – és gazdagabbak az író kései pályaszakaszát jellemző, egyre meglepőbb ismeretekkel, amiket titkosírásos feljegyzések rejtegettek. S amikor Gilicze Gábor és Gyürk Ottó együttesen megfejtették Gárdonyi titkosírását, 1969-ben, fény derült a rejtelmes-ködös magaslat meghódításának értelmére, azaz: a naplószerű művek immáron megmásíthatatlan és félremagyarázhatatlan tartalmára is.

Ezekből a feljegyzésekből egyértelműen kitetszik, hogy Gárdonyi a tízes években olyan nagymérvű „átállás"-ra készült, amelyről nem kívánt addig a nyilvánosság előtt vallani, amíg meg nem győződik új elképzeléseinek igazáról: módosított eszközeinek értékességéről. Kár lenne tehát csak múló hóbortként fölfogni az önmagát figyelő, fegyelmező vagy az irodalom egészének mozgását analizáló s bíráló stúdiumait.

Ha alkalmasint némi ravaszság, tréfa szorult is eljárásába, titkosírása voltaképp kézenfekvő eredetre, racionális megoldásra vall. A rajzkészsége és a játékszenvedélye is buzdította, erre vallanak – többek közt – a helykitöltő díszítő elemek, rögtönzött képek, „emeletes" illesztések és egyéb „gubancolások". Valóban így rögzítette sok tervét, ötletét, meglátását, művázlatát – mert így kényelmesebb, szórakoztatóbb volt számára.

S történt mindez az egész íróságát mérlegre tevő igyekezete idején, 1906-tól a haláláig. A modernség változó körülményeihez igazított, alapos-csendes önújítási folyamat volt ez, amit – az író fejével gondolkozva – ostobaság lett volna előre kifecsegni, amikor még csak sejt-

hette, de nem tudhatta pontosan, hova vezet s mit eredményez majd a gyakran önmagának ellentmondó kísérlet.

Aki élete nem egy fájó kérdését titokként kezelte, többnyire csak magának merte megvallani a vélt erényeit, hibáit, döbbenetes felismeréseit és „mulasztó" tévedéseit. Mint ahogy Midas király suttogta ki titkait a nádasnak. Azzal a kíméletlen őszinteséggel, ahogy ember csak önmagával, illetve a naplójával beszélgethet. („Egyszerre látom minden munkámnak az értékét és értéktelenségét, mint valami próbakövön" – vonja le 1916. február 26-i okfejtéséből a következtetést. „1916. március 30. Ma eszméltem rá, hogy több realizmussal kell írnom." „1916. szeptember 17. Ma gondoltam rá, hogy mily kevés karaktert állítok elő, s az élet sok miliője iránt vak vagyok..." „1917. október 1. Bár rég fel van írva nálam, hogy *a karakter túlzandó*, teljes súlyában csak ma, Dickens életrajzát olvasva értettem meg. A mai nap forduló a pályámon. Lehetetlen, hogy rossz dolgokat írjak többé." „1921. április 3. Találtam, hogy a testi jellemzésben, ha rövid, olyan egy-jegyet kell írnom, amely lelki is... És szinte elirtózva eszméltem rá, mennyire művészietlenek negyven évi munkálkodásom remekei. Nem vigasztal, hogy a többi író is ilyen, de ha van még tíz évem, talán pótolhatom...")

Hogy ezen kívül mi szüksége lehetett még a magányos élveboncolásra, fölösleges kutatnunk. Lehet, hogy az illeme, a szemérme, a még élő kortársak akaratlan megbántásának a gondolata is feszélyezte, számunkra azonban mindezeknél fontosabbak – mert többet mondanak – maguk a szövegek, melyekből az író szuverén világa, nemes erkölcsisége, sanyarú életmódja, filozofáló hajlama, nyelvésztehetsége egyaránt kitűnik. A szűzdohányát dugdosó, pénztől-adósságtól irtózó, papucsos hétköznapisága csakúgy, mint elbeszélő művészetének frissítését célzó s a lanyhulás, rutin, önismétlés ellenszereit kereső reformeri igyekezete és állandó készenléte, mely már-már élet- és pályafordulatot ígér.

Sürgeti az idő: hogy a hátralevő éveit jobban kihasználja. Rég túljutott élete delén, s emlékezteti viszontagságos múltja, „pihenéstelen igavonása" is, jóllehet most érkezett el odáig, hogy nincsenek megélhetési gondjai, s végre saját magával, elhanyagolt egészségével törőd-

het és – nem utolsó sorban – „magának írhat", régóta dédelgetett elképzelése szerint: többé már nem a pénzért és a „semmi hírnévért". Eltökéli: ha alkudnának újabb műveire, nem enged, inkább „a fióknak" fog dolgozni. A tényekkel való merészebb szembenézésre sarkallja tehát fokozott önszigora – az egyre sűrűbben jelentkező betegségekkel együtt. („Több van már mögötted, mint előtted..." „Csak a legeslegjobb témáidat írd meg.")

Önismerete különben mindegyik művének lendítőkereke, s ne botránkozzunk meg esetleges hiúságán vagy eltúlzott sérelmein sem. Morfiumcseppeknek nevezett (s ezzel tökéletesen meghatározott) aforizmái részben önfricskák, melyek szellemesen oldják – humorban pácolják – illanó keserűségét, s kevéssel beérő, „borúra derű" vigasztalódását hozzák. Élete árán kiharcolt nyugalom-vágyát, panteisztikus megnyugvását, amiket az öregedés tapasztalatai színeznek át. S ne feledjük el: ha játszik is néha a szavakkal, lelke mélyén idegenkedik minden önáltató mámortól. Az értelem „tiszta világosságáért" száll síkra, amikor az értelmiség számára szeretne „megnyugtató" hitvallást adni – Goethe nagyszerű példáján felbuzdulva. A „forradalomba rohanó" korszak meg-megtörő lendületéből s meg-megalkuvó szellemében ő az egyetemes lét és az emberi természet megismerésének szenvedélyét őrzi. A morális hanyatlással az akarat szabadságát állítja szembe: a félelmet legyűrő ember az ideálja.

A „személyi szabadság", lelki függetlenség, belső tökéletesedés, bensőséges töltekezés olykor furcsa, ellentmondásos, ám az emberség átmentését szolgáló eszméi vezérlik. A háborús körülményeket egy-egy mondata találóbban jellemzi, mint a haditudósítók „rugalmas" kommentárjai. A szenvedések vámszedőit, haszonélvezőit, a feketézőket ugyanígy, s a háború lélekromboló hatását az „utca hangjának", egy hadislágernek a puszta lejegyzése is frappánsabban leleplezi. Szűkszavúan, de döbbenetes színekkel festi az örökké piszkos, éhes katonákat, akik igáslovak módjára „vonnak fel mindennap egy-egy kocsi vizet vagy fát a várba". (Egyébként a titkosírásos *Napló* feltűnő töredékességének egyik oka az, hogy volt egy másik, mindenképp tartalmasabb, fontosabb diáriuma is, melyet folyóírással vezetett s Gárdonyi József életrajza őrzött meg sokszor idézett részleteiben.)

És igazi pőreségében áll előttünk ő, aki „soha semmiféle parádénak előficánkolója nem volt", aki nem óvatosságból, hanem demokrata önérzete alapján utasította el a kormányzói meghívást 1922-ben, s ha még valamilyen hivatali állást vállalt volna, mint aminőt az aradiak ajánlottak fel neki a háború alatt, csak a „magyar Athén, magyar Weimar" szervezését és „kötelező szolgálatát" vállalta volna újra. Nyilvánvalóan nem rajta, hanem másokon múlott, hogy erre nem került sor.

2

A századeleji (nálunk főként a *Nyugat*, majd Kassák folyóiratai köré tömörülő) irodalmi megmozdulásokat figyelve, Gárdonyi is meghaladta kezdeti ábrázoló módszereit. A hagyományos időrendi építkezés helyett többnyire olyan keretes formákat választott, melyeken belül múlt és jelen okfejtő váltogatásával, párhuzamos vagy egymásba játszó eseményeivel világíthat rá a cselekménynél és a mesénél lényegesebb összefüggésekre, amiket – egyetlen összetett gondolat jegyében – láttatni kíván. A „minél kisebb térfogatú", de „annál szikrázóbb gondolatiságú" elbeszélés izgatja, s már a belépő alak külső jegyeiből (termetéből, arcvonásaiból, nézéséből, hajzatából, járásából, megszólalásából, gesztusaiból) a lelki karakterre utal.

„Az elsőszemélyű elbeszélés akármilyen hézagos, darabos, töredékes lehet" – vallja. – „Mentül töredékesebb, antul inkább érezteti a mögöttes rezgést... Karakterfestés is könnyebb, levegő is igazabb." Nem véletlenül emlegeti Dickens, Emerson, Baskircsev, Nyekraszov, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj nevét s megoldásait: a szeretet „mindent átfogó", mozgósító erejét fedezte fel műveikben. „A szeretet mértéke a szenvedés" – hajtogatja nemcsak filozófiai tézisként, hanem az irodalmi hatásosság eklatáns példájaként is. Hallatlan energiát fordít a nyugalmas körülmények megteremtésére, de amikor teljesül óhaja, már nyugtalanítja a kényelme: íróságát félti nem remélt szerencséjétől. Családjáért mindent megtesz, magától sok mindent megvon, csak a könyveket nem nélkülözheti rendszeres önképzéséhez.

A saját alkatának megfelelő esztétika körvonalait vázolja fel a *Mesterkönyv*-ben. Nem teljes és önálló értékű mű ez, félig még az adatgyűjtés állapotát tükrözi. Első, alkalomszerűen jegyezgetett részfogalmazványai az egymást kölcsönösen kisegítő vagy épp a lényeget tömörítő *Mesterfüzetek*-ben találhatók. Ez utóbbiakból el is kallódott, mégis, miután összeillesztgettük a meglévők mozaikkockáiból az épebbeket, a *Mesterkönyv* határozottabb váza szerint, esetenkénti hiányaival is izgalmas olvasmány kerekedett ki. Leghangsúlyosabb címszavai (mint a *rezgés, szeretet, kedvesség, szenvedély, szenvedés, extázis,* ezek hordozói: a *karakter, ellentézis, szituáció, miliő,* a „rejtett" jellemzés ismérveivel: mint a *beállítás, sűrítés, körüljátszás, üvegfal, domináns, pápaszem, játék, képesbeszéd, élőszó*) és irányelvei („Nem a mese a fő, hanem a karakter", „Nem a szemnek, hanem a szívnek", „Az érzésed legyen gyönyörű", „A szenvedő rút a végtelenséggel kapcsol", „Vesd el, amivel nem vesztesz", „Könnyű vonóval lehet csak játszani", „Más szóval a szót", „Szó sohasem mondhat annyit, mint a sejtelem" stb.) akár minden idők számára érvényes, népszerűsítő alapvetésnek is fölfoghatók.

Ahogy az Ányos-hegedű és a Sauret-kották a hegedűművészet ismeretlen világát tárták ki előtte, s rájött a „fűrészelő vonó" helyébe tett „táncoltatott vonó" előnyére, úgy irányították figyelmét a modern világirodalom korszakjelző eredményei új megoldási lehetőségekre. Ha a „karakter-faragás" művészeire gondolt, mindjárt Dickens, Dosztojevszkij, Gorkij neve jutott eszébe; Maupassant-t s Mark Twaint elsősorban „frappáns jellemzéseiért" kedvelte, s Victor Hugót „üvegfalaiért", Ibsent „rögtön-hatásáért", Baskircsevet „csupa-napló" formáiért becsülte. Eszközeit azonban maga válogatta meg; talán semmitől nem óvakodott úgy, mint az utánzástól – látván, hogy az epigonok mennyi kárt okoznak az irodalomnak. Tájékozódott a különböző avantgarde mozgalmakról is; jegyzeteiből úgy tűnik, egyetmást megértett belőlük, bár alig hatottak rá.

Olykor elhamarkodott ítéletnek, sőt blaszfémiának nevezhetnénk a világklasszisok egy-egy művéről kialakított véleményét. Ám ha végiggondoljuk, be kell látnunk: sok okos megjegyzés vagy nem egészen alaptalan megfigyelés búvik meg a mellbevágó jelzők mögött.

Tudjuk: önmagával éppilyen elégedetlen, cseppet sem elnéző vagy hízelgő. Tisztában van azzal, hogy néha a legkisebb megalkuvás menynyire veszélyes lehet. A legkirívóbb kitétele talán a Goethe *Wilhelm Meister*-jére utaló, mindenképp túlzó megállapítása, melyet csak annak a tudata enyhíthet, hogy Goethét (egyébként, s különösen az önéletrajzi írásait) nagyon szerette; az *Aus meinem Leben* egyenesen elbűvölte, s a *Faust* első részének páratlan tökéletességét, filozófiáját ugyancsak élvezte.

Mottóként is idézte Goethe sorait, sőt kettejük „öröklött" természetében közös vonásokat vélt felfedezni. (Jegyzetei közé írta: „Vom Vater hab' ich die Statur des Lebens ernstens Führen, von Mütterchen die Frohnatur und Lust zum Fabulieren." Vas István fordításában: „Apámtól kaptam alakot s azt, hogy komolyan élek, anyuska víg kedélyt adott, hogy szívesen meséljek.") Ominózus szavaihoz pedig hozzátehetjük: a *Wilhelm Meisters Wanderjahre* sokak számára csalódást okoz ma is, mit sem tudva azoknak a kritikusoknak az epés elmarasztalásáról, akik azt híresztelték, hogy csak azért írta meg Goethe a remekbe sikerült részek folytatását, mert apja arra szoktatta, nem szabad semmit befejezetlenül hagyni.

3

Gárdonyi esztétikai téziseinek elolvasása után önként adódik az alkalom, hogy mellékük állítsuk az ez idő tájt született műveket is. Hogy áttekinthessük: mit valósított meg az író a sokszor átgondolt és „csak önmagának" újrafogalmazott irányelvekből?

Kétségtelen, hogy regényszerkezetei a korábbiakénál ötletesebbek, a háborús novellák pedig már-már új műfajt revelálnak, egyetlen lelki konfliktus „elszélesítésével", midőn „táncos papokként" ellentézisükbe kavarja a karaktereket. Az ellentétes szituációk áradatába állítja őket, gyors jelenetezéssel a főszituációig, s gyakran a sejtelmességig fokozott, drámaian tömör párbeszédekkel. Jobban ügyel az „ódközelségre": a levegő, a napfény, a (pórusainkra, idegeinkre, zsigereinkre

ható) pára s a szél mozgását követő belső rezdülésekre, a testi bajok és a sokféle „nincs" okozta sérelmekre.

A *Természet kalendáriuma* mindig kéznél levő segédeszköze – csak segédeszköz, bár egyszer-egyszer megvilágítja az átlényegítés módját, röpke stilizálásaival. Ilyenkor láthatjuk: hogy születhet a közönséges ismeretből is tájba, tárgyakba, növényekbe, állatokba vetített, beleérzett s a miliő hangulatát-színeit erősítő képsorozat. Mert nem téveszti össze a tárgyias, aprólékos-pontos leírást a sematikus-merev leltározással vagy unalmas elsorolással. S ha kell, a „vonó nélküli" hegedüléshez hasonló, „eszköztelen" játék a sajátja: amikor a hangot érezzük dominánsnak. Olyan testi karakterjegyeket keres, melyekből tüstént kivillan az egyén takargatott vonása, lelki baja, leplezett „szégyene".

Küzd mindenféle csináltság (ahogy ő nevezi: csinákoltság) ellen. Akire indulásakor felnézett, Jókai fantáziáját már nemcsak szenvtelennek, hűvösnek, de egysíkú, egyoldalú ábrázolásnak is érzi, csak angyallá és csak ördöggé formált alakjai miatt. A múló divatot szolgáló íróktól (mint Szomaházytól, Herczegtől) s más vonatkozásban Szabó Dezsőtől is eleve viszolygott. Nem ismert áthághatatlan műfaji szabályokat: regényeibe szervesen illesztett riportelemeket és esszéisztikus betéteket.

A *Szunyoghy miatyánkja* is elsősorban a bravúros szerkezetnek köszönhette messzehangzó fogadtatását, mely az 1916-os év majdnem páratlan könyvsikerének szólt. Keletkezéséről Gárdonyi folyóírásos naplójában ez állt: „1913. július 8. A pozsonyi temetőben egy fiatalembert találtak. Pisztoly hevert mellette. A mellén seb. Mellette egy könyvem, s rajta ceruzával ez a jegyzet: Ez a könyv csaknem visszatartott az öngyilkosságtól. Nem írta az újság: melyik könyvem volt az. De én mindjárt arra gondoltam: hogyha ez a könyv csaknem visszatartotta a maga meggyilkolásától azt az embert, írhatnék talán olyan könyvet, amely bizonyosan megtartja sokakban az életet, hiszen csak azt kell megvilágítanom, hogy a fantázia zavarja meg a halálra keseredettek elméjét. Beállítok egy embert az élet legnehezebb forgói közé, s felvértezem a fantázia ellen való küzdelemre, a fantáziának a filozófiai megismerésével. Megbecsüli a fantáziát, míg kellemes, de rátipor, mihelyt kínzó: az értelme mindig erősebb."

Transzcendentális mozzanatok köznapian reális esetekkel keverednek itt, de Szunyoghy Dániel „emberfeletti" ereje nem éppen a filozófiai tudatosságában rejlik. Schöpflin Aladár – sok dicsérettel adózó kritikájában – mellesleg a jellemrajz hibáira tapint rá, mondván: sokkal érdekesebb lett volna ez az ember, ha életfölötti ereje csakugyan meg volna magyarázva. De nem tudjuk elhinni – teszi hozzá –, hogy az ily mélyen érző férfi oly könnyedén le tudná vetni egész életének összeomlása miatti fájdalmát. Valóban – az is meggyőzőbb lenne, ha Szunyoghy vitalitása egyszerű és természetes érzéseiből következne, hisz az ideák, álmok világában bizonytalanul mozog, hiába állítja az író végletesen sok gyötrelem, lelki megrázkódtatás elé. Ennyi nagy csapást értelemmel nemigen lehet elviselni.

Viszont nagyon elmés a keret, mely a cselekmény két egyformán erős ágát – az utazási élményen át – egységbe fogja. Külön-külön is kitölthetne mindegyik egy regényt, így azonban még érdekesebb. Az expozíció a detektívtörténetek izgalmával felér, bár a mélyebb életregényre, Szunyoghy sorsára koncentrálunk, s nem a detektív nyomozásának eredményére vagyunk kíváncsiak.

A hosszú hajóútra egybezárt emberek szívesen beszédbe elegyednek, felkeltik egymás iránt az érdeklődést; kiöntheti hát panaszát egy túlontúl sokat szenvedett lélek is a hasonló sorsot mímelő, civilként mutatkozó rendőrtiszt előtt. S a bravúros fogások betetőzéseként, a valódi tettes kézrekerítésével, illetve Szunyoghy ártatlanságának bebizonyosodásával egyszerre oldódik fel a kettős cselekmény okozta feszültség, beleértve a háború miatti tragédiák mint szokatlan-új emberi viszonylatok motiváló részleteit is. És – mint messziről, szaggatottan hallatszó harangszó a szélben – felcsendülnek újra Gárdonyi ifjúkorának legtisztább dallamai...

Az 1920-as keletű *Ida regénye* szintén a visszájára fordított helyzetek játékos-merész alkalmazásával emelkedik ki a kései művek közül. Cselekményébe szinte háromszor vág bele Gárdonyi, mint aki a témái közül válogat, de a hármas expozíció egyikét sem mondhatjuk fölöslegesnek. Ahogy Balogh Csabát, az újságírói becsület bajnokát, bemutatja, megszólaltatja, gondolhatnánk még a mikszáthi probléma felújítására: az ősi földdel, nemesi múlttal való elkötelezettség és a pol-

gári történés erkölcsi konfliktusára. De ezt a helyzetet új erkölcsi magatartás kiindulópontjává teszi az író. Csaba elől a testvériesség példája, a húga iránti önfeláldozás erőpróbája, valamint művészi ambíciói zárják el a dzsentri tipikus életformáját. Mint egy megszállott készül festőnek és szobrásznak, de lefogja kezét rokonsága, különösen földbirtokos sógorának könnyelműsége. Hogy húgát kimentse a cifra nyomorúságból, házassági hirdetés révén pénzt szerez számára. S a későbbiek során már saját életcélja és hivatástudata ütközik össze antihumánus cselekedetének emlékével. Érdekházasságát csak olyan gázlónak tekinti, mely talán szerencsésen átvezeti a mocsáron. A feszültséget tovább fokozza Gárdonyi azzal, hogy a festő próbaidőre elnyert társaként a zárda lélekölő légköréből kikerült lányt állítja.

Ugyanilyen lendületes-eleven a jellemek kibontása. Balogh Csaba portréja színesebbé, sőt érthetőbbé válik azáltal, ahogy múltbeli életét megismerjük: az üzleti információból. A zárdából kicsapott Ida lázító keserűsége pedig azzal lesz elhihetőbbé, pontosabbá, hogy kitárul előttünk a naplója, kusza soraival. S ezek után „magától pereg minden", a müncheni művészvilág bemutatása is – a zárdai élet kiáltó ellentéteként. Ida érthetően idegenkedik élete párjától, bár a súrlódások közt lassan „valami más" is rezdül. A névleges házaspár barátkozásából titkolt szerelem éled, sok finomsággal, hamvassággal. Ida nem meri magának sem bevallani sokáig, hogy szerelmes, mert attól tart, „férjének" van igazi választottja, Csaba pedig hazatérésük után, Pesten döbben rá arra, hogy nem tudna már „felesége" nélkül élni, sőt dolgozni sem. Így képzelte és valósította meg Gárdonyi – pályája végén – a lelki karakter megmintázását.

Párbeszédei az élőszó erejétől hangulatosak, megkapóak; lágyabbak, keményebbek vagy humorosabbak aszerint, ahogy a helyzet kívánja. A miniatűr megfigyelések és a filozofikus tartalom „keverésére" ügyes megoldás az agglegény-elbeszélések regényszerű keretbe vont füzére. Megesik, hogy a csattanó kedvéért le-letér a mélyebb motiválás útjáról, mint *A pék órája* című történetben is, máskor elidőzik a kamaszos lelkendezések, szerelmi sóvárgások ecsetelgetésénél, bár mindezek a korra, a miliőre, továbbá a szereplő típusokra is jellemzőek.

Az agglegény-elbeszélések fő erényei a beszéddel való jellemzésben – s ezen belül a nyelvi leleményekben – mutatkoznak. Mindig másképp és másképp. Az agglegények röviden vagy hosszan mesélik el párválasztási kalandjukat, álmaikat és csalódásaikat: ahogy „kinek-kinek a tésztája nyúlik". A báró egyetlen kijelentéssel beéri, azt is csak dadogja. Mások a szemléltető képek, rögtönzött hasonlatok mestereinek bizonyulnak. A váratlan mozzanatot például így érzékeltetik: „Elhőköltem, mint a kutya, mikor macska köpi szembe." A belső vágyakozást így: „Csurgott a nyála, mint a juhászkutyáé, mikor a gazdája szalonnát eszik." A lelepleződést: „A macska hiába tagadja, hogy megette a tejfelt: rajta van az orrán." A megismerés megtévesztő körülményére mondják: „Messziről elefántcsontból faragott virágnak tetszik a pattogatott kukorica is." A gerinces ember az ő szemükben „bükkfa derekú", a könnyen barátkozó „mindjárt-cimbora", a szenvtelen olyan „józan, mint a vizeskancsó". Az azonos érzelműek vagy hasonló szemléletűek gondolatai „egy tengelyen forognak". A csodálkozónak „elnyílik a szeme", a dacosé „elvillámlik", a haragosé „elvillan", a meghatódóé „elvizesedik". Kifogyhatatlan a hangutánzó szavak választéka: az őszi bogár dala „pri-pri", a fecskéé „csivikelés", az éji bogár „eldöndül" a fejek fölött; a vékonyan folydogáló víz „csuronkál", a hajópadló deszkáihoz verődő hullámok „pluttyognak"; a kocsis „meggyihikeli" a lovakat, a cimbalmos „pimpegeti" a húrokat, az ijedt madár „fölburran a bokorból".

És most lapozzunk vissza Gárdonyi szinonima-gyűjteményének bemutatott részleteihez: mindjárt nyilvánvaló, mi volt *írói szótárának* a gyakorlati haszna. „Csiszoló tábláúl" szolgált, a nyelvi választékosság biztosítására. A nyelvész könnyen átláthatja, mi ebből a korabeli nagyszótárakból átvett és mennyi a saját teremtmény. (Néhány forrást maga Gárdonyi is megjelölt: Szinnyei József *Magyar tájszótár*-át, Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor közös munkáját, a *Magyar nyelvtörténeti szótár*-t, nagyrabecsülte Szily Kálmán kutatási eredményeit.) Egyet azonban világosan kell látnunk: Gárdonyi szinonimái nemcsak rokon értelmű szavak, hanem a különös szituációkra is utalnak, melyekhez egyes figurák jellemzési képzete társul. A „használati utasítást" tehát komolyan kell venni: „nem piacra", hanem „az íróművész számára"

készültek fogalomkörei, ha bárki használja – használhatja – akár napjainkban is.

Megfigyelhetjük, hogy az *Isten rabjai* megírásától kezdve milyen nagy gondot fordított Gárdonyi a stílus árnyaltságára. Szorgalma és újító energiája akkor is megbecsülendő, ha törekvése inkább csiszolást jelent, mintsem új minőséget képez. Megragad minden lehetőséget, hogy méltó legyen a „szó művésze" kitüntető címére. 1916-ban a Nobel-díj magyar várományosaként emlegetik nevét a kritikusok, épp nyelvi teremtményei, gazdagsága alapján, melyet az írótársak nagy része is elismer.

„Ó pénzből újat!" – talán ez a mondása, önbuzdítása jellemző rá a legjobban. Így stilizálja át többször az *Egri csillagok*-at, majd az *Isten rabjai*-t is az 1920-as kiadás alkalmából, de tartalmi, szemléleti és szerkezeti lényegükön nem változtat. Az *Egri csillagok* szerkezetét ugyan egyre avíttasabbnak találja, s karakterrajzait egyoldalúnak érzi, ezért tömörítéseivel feszesebbé – balladisztikussá – hangolja a mesét, gyorsítja ütemét; amit lehet, még párbeszédesít. Mondatai egyszerűsödnek, tisztulnak, mégis hatásosabbak, izgalmasabbak a fülnek; a külsődleges látványosságoknál többre becsüli már Gárdonyi a „mögöttes rezgést".

Az 1908-ban kiadott *Isten rabjai*-t nemcsak addig a „legjobb magyar történelmi regénynek" tartja Szerb Antal – a korrajzi hűség, a nemzeti karaktervonások és a megjelenítés plaszticitása alapján, hanem stílusát is mint „mintaszerű magyar nyelvet" emlegeti, ha egyébként némi fenntartással kezeli is az életművet. Kétségtelen, hogy Gárdonyi nyelvművelői törekvése a század első évtizedében vált mind tudatosabbá. A táji színeket (főként az élőbeszéd ízeit) szinte tudományos igénnyel hasznosítja.

Szókincsének gazdagsága nem csupán a szavak választékosságában nyilvánul meg, s nem is csak a ritka variánsok, néprajzi és más kuriozitások alkalmazásában, hiszen semmi feltűnési mánia vagy zsonglőrködés nincs abban, hanem inkább a szavak súlyának, hangulati-tartalmi árnyalatainak megfelelő pontosságra törekszik. A személyes-konkrét szituációhoz és a jellem sajátosságaihoz, belső tartásához, érzelmi állapotához, észjárásához illeszkednek igéi, szokatlan jelzői vagy képes

határozói. S még a kopogós, száraz tőmondataiban is felfedezhető valami meglepő törékenység, rugalmasság, báj.

Történelmi regényeiben az archaizálásnak csak elenyészően kevés nyomát találjuk. A mesélő karakterisztikus hangütése az ábrázolás sokféle nehézségén átsegíti. Az *Isten rabjai* meséje is ily egyszerű-könnyed eleganciával kezdődik: „János kertész víg ember volt. Szerette a névnapokat, disznótorokat, lakodalmakat. Meg is hívták a fejérváriak minden alkalommal. Egyszer azonban, hogy hazafelé dülöngött, belekapaszkodott tréfából egy paripának a legyezőjébe. A paripa oldalba rúgta. Attól fogva János kertész nem volt többé víg ember."

De a mozdulatok gyakoriságának kifejezése sem ismétlő leírásokkal, hanem a szinonimák váltogatásával történik. („Tekingélt", „szemei pillogtak"; „a szíve lükögött", „eldobbant"; „megrökkent"; „kiszemlélődik az ablakon", „végigunakodja" az ájtatosságot stb.) Jancsi – a gyermekded lélek – naiv álmélkodását több helyütt a túlzó modorral jellemzi: „Téntaszagot lehelt ott (mármint a lektor szobájában) még a fal is." „Sohase mosdott szorgalmatosabban. Sohasem öltött örömestebb ruhát." Amikor inni adhatott Jancsi a királylánynak: „Nem sugárzott boldogabb emberre az égi nap azokban a percekben." S amikor bekandikál a konyha ajtaján, mit lát? „Hát egy ménkű nagy hal hever egy hosszú asztalon."

A *sandít*-nál mozgalmasabbnak találja Gárdonyi a *sandalít* tartalmát, s ezzel a sandítva közelítő lopakodás játékosságát sejteti. A *felhág a létrán* igés szerkezetnél ugyancsak többet és „másabbat" jelent a *felhágdos* gyakorító alakja. A *sietve* határozónál összetettebb és hangsúlyosabb a *sietést*, a hamar helyett a *hamarost*, a szüntelenül helyett a *szünettelenül* variáns. Az *andalgott* helyébe okkal-móddal lép a *sandalgott* (sandítva andalgott). Aki másba kezd, „másfelé fordítja a szekere rúdját". A *megfagyasztotta* igealak korántsem azonos értékű a *kékre fázlalta* jelentésével, különösen ha ellentétes színeket jelöl mindjárt: „A hideg kékre fázlalta Jancsinak a kezét és pirosra az orrocskáját."

Gárdonyi színes szavainak értékét (szemléltető erejét) a gyermek olvasók jobban érzik s méltányolják, mint a felnőttek. („Tovább lohajtott"; a barátok „dödögnek" a cellák során; valaki „beletop" a sárba, a „pocsétába"; a madarak „csirikolnak"; az eső „csöpögdögél";

a piaci nép „bözsög"; Jancsi egyszer „elpöntyörödik".) A kicsinyítő ragok, képzők szerepe természetszerűen megnő az elbeszélésben, illetve az adott környezetben. A kicsinyítés, becézés a gyermekek világára és az együgyű, naiv szemléletre egyaránt jellemző. („A konyhaajtóban ül... Előtte csertőke, a tőkén deszkácska." Egy „icipici kis lencsikét" fedez fel Jancsi Margit hamvas bőrén. „Az udvar harangocskája másodszor is csendült.")

Mértéktartóan elegyíti a dunántúli ízeket (mint a „verrad", „majd belenyősz") az alföldi özö vagy a tiszántúli nyelvjárás jellegzetességeivel. (Az özés szegedi emléke. „Édösdedön seppög"; „ösmeri a bötüket"; tiszántúli a „kimegyen".) Olykor az alakok származáshelyére, múltjára is utaló kitételek ezek.

Gárdonyi nyelvi újításai persze nem mindig hibátlanok. Például a grammatikánkban rejlő analóg lehetőségeket eltúlozva használta a *jövevény* mintájára a *növevény*-t, a *gondolkodik* példájára a *tünődik* alakot az *Isten rabjai*-ban, s a *vigadoznak* helyett választotta a *virányoznak* bizonytalan képzetét. S kissé nehézkesnek vagy a kelleténél homályosabbnak tűnnek ma már az olyan kifejezések is, mint a *tél-túl, sajolja, bizonyozik, elszűnt a beszéd.* Mennyivel frappánsabb, hangulatosabb – a fölösleges szóbeszéd jellemzésére – az ugyancsak gárdonyias szóhasználat: „zsilipet vetett a végevárhatatlan szóáradatnak"!

Óhatatlan torzítás lenne hát, ha – valamely ötletes építkezésén vagy a nyelvi értékeken örvendezve – eltúloznánk most Gárdonyi kései esztétikájának jelentőségét, széles körű világirodalmi tájékozottságával együtt. „Fundamentum csak a karakter s ütközése lehet" – ismételgeti makacsul, aztán rajtakapja magát: lám, megint elfeledte, amit már tudott, megtanult a saját kárán. Maradandónak vélt sikereit és „megérdemelt", kudarcait vizsgálván, „silány" munkáit szégyellvén önmaga előtt, vázlatba foglalta a saját testére szabott drámaelméletét is, de az 1909-ben bemutatott *Falusi verebek* után nem írt több drámát! Mint ahogy verskötetet sem adott ki 1904 után, Kosztolányi rajongásig vitt buzdítására sem, pedig úgy beszélt mindig a versről, mint a műfajok királynőjéről, aki mellett mindenki eltörpül, s jobb, ha elhallgat.

Úgy látszik: a kor nagyszerű vívmányainak és elvetélt próbálkozá-

sainak szorítójában rájött arra, hogy saját képességeiből mire telik s mire nem futja, önmagát ismételni viszont – márcsak az *Egri csillagok* s drámái közül *A bor* nem lanyhuló sikere miatt is – fölösleges. „A népnek cselekmény kell, a nőknek szenvedély, a műértőnek karakter" – konstatálja némi malíciával, fájóan s kissé lemondóan, de nem zárkózik el attól, hogy „mindenki kedvére" tegyen – mintha legyintett volna már tegnapi kifakadására, panaszolkodására, hogy „csak a meséjéért" értékelik, szeretik. Tény, hogy nem a misztika örömére írta műveit, mint állították némelyek, s nem is az eklektikus teóriák nyíltabb vagy áttételesebb szüremlésével hódította meg olvasóinak többségét. A gyermekeket, ifjúságot mindenekelőtt a meséjével, a romantika fogásait sem mellőző beállításaival, a felnőtteket léleklátásának erejével, vagy ha úgy tetszik: érzelmességével – bárhogy nyilatkozott később eszközeinek értékrendjéről. Például *A láthatatlan ember* változatlan keresettségének fő oka is narrátor hőse – Zéta – gazdagon áradó meséjében, személyes hangvételében és természetes-közvetlen egyszerűségében jelölhető meg, jóllehet az író a mesének csak olyanféle mellékes szerepet szánt, mint „mikor a szobrok talapzatát virággal ültetik körül"; „a gyermekek és a nők a virág iránt érdeklődnek, a komoly ember a szobrot nézi".

Bárhogy vélekedett erről Gárdonyi, nem volt miért szégyenlenie a mesét, mely nála egyszerre több funkciót tölt be: biztosítja a kompozíció egységét, ugyanakkor – az emlékek megjelenítése során – teret enged a történelmi helyzetek és a szerelmi bonyodalom, dialógusok és monológok töretlen váltogatására. Jól látja az elsőszemélyes elbeszélések előnyét: hogy a saját lelkén szűrhet át minden mozzanatot – anélkül, hogy kívülről szólna bele a dolgok menetébe. A személyes élmény mindig ott munkál a teremtő fantázia mélyén: líraibbá, rezgőbbé varázsolja a mesét, sűrűbbé teszi az atmoszférát.

Mindezt jól tudta, jól alkalmazta Gárdonyi. Joggal neheztelhetett hát azért, hogy egyesek még a nagyregények után is csak kedélyes anekdotázásnak fogták föl leplezett társadalombírálatait, holott idillek helyett már a tragédiák ábrázolása iránt vonzódott, s rég kinőtt Jókai és Mikszáth szárnyai alól. Ady joggal állapította meg, róla szólva, a *Nyugat* számára rehabilitálva 1912-ben, hogy „megnyergelte" és „meg-

szelídítette a magyar anekdotát" s elkezdett valami mást, váratlanabbat és merészebbet.

Titkosírásos feljegyzései elárulják: ha valaki hatott – hathatott – még rá, az orosz „naturalisták", akikkel rokonszenvezett: Turgenyevvel, Tolsztojjal, a fiatal Gorkijjal, s Emersont tartotta a hozzá legközelebb álló lelki rokonának. Mégis, Adyn kívül bizony nemigen beszéltek az „új Gárdonyiról", aki bonyolultabb jelenségeket fedezett fel már az emberi természetben, s a huszadik század szellemi erőfeszítéseit követve, olyan összetettebb érzelmi-gondolati folyamatokat állított művei középpontjába, melyek a modern ember tájékozódási igényével, biztosabb tudásával és gyakoribb kételyeivel, kérdezéseivel találkoztak.

Az orosz regény irányát éberen figyelő kortárs, Vogüé mondotta, hogy az új kort „nem valami ritka zseni nevén fogják nevezni, hanem a mikrobák után", mivel a „végtelen kicsiny képzete nem volt még soha ily eleven". Helmholtznál, Büchnernél, Leibniznél csak metafizikai és matematikai értelme volt a parányi végtelennek; a mikroszkóp érzéki erővel mutatta meg a „mikrokozmoszban rejlő makrokozmoszt". Általánossá lett használata pedig nemcsak a biológia tudományában nyitott új lehetőségeket azzal, hogy az addig nem látott, sejtekből felépülő világot hozta közel, de szinte valamennyi szellemi mozgalom érdeklődését felcsigázta az élő világ természetrajza iránt. Az irodalomban – többek közt – az ember szociális és nemzeti, egyéni és kollektív „determináltságára", alkati és tudati sokoldalúságára, ellentéteire, megütközéseire terelte a figyelmet.

A tudományos igény, a tények tisztelete és „józan szemlélete" sürgette ki – a romantika ellenhatásaként – Taine pozitivizmusát, amit Gárdonyi is sok szóra méltatott, összefüggésben a természettudomány új eredményeivel. Zola a maga programjában a regényírást is tudománnyá akarta tenni, ehhez gyűjtötte „document humaine"-jeit. A „kísérleti regény" az ő szemében: „a metafizikai ember tanulmányozása helyett a fizikai-kémiai törvényeknek alávetett", továbbá „a környezet befolyása által meghatározott természetes ember vizsgálata", mely Gárdonyitól sem állt távol. Volt ugyan egy „közbülső" iskolája Renan személyében s művei hatásában. (Renan könyvei közül

a botrányt, csodálatot, üldöztetést egyaránt kiváltó *Jézus élete* a Gárdonyi családban mindig kézen forgott.) Renan az egyházellenes Michelet lobogó pátoszú, érzékletes, színes elemzéseit szándékoltan hűvös, a puritán tényekre hagyatkozó „független" összegezésekre cserélte. Felismerte, hogy a vallások társadalmi és történeti képződmények, de mint „relatíve igazakat" nem vetette el, sőt az emberi zsenialitás megnyilvánulásának tekintette, s mint egyénileg formálható morális értéket fogadta el. Furcsa módon mégis stílusa finom árnyalataival, táj- és hangulatleírásaival (s nem filozófiájával) készítette elő a talajt a jövő impresszionizmusa számára.

A magyar naturalisták, akik közt huzamos ideig élt és működött Gárdonyi, a közvetlen tapasztalatot állították modellül maguk elé. Igaz, a különböző egyéniségek meg-megkérdőjelezték az ábrázolás *hogyanját*; sokan a részletekre (a részletek hűségére) helyezték a hangsúlyt; de különben is kevés az átfogó igényű mű, szinte uralkodó műfaj még nálunk a novella. Az epika kereteinek lazulását olyan kitűnő tehetségek életművének „szétfolyása" jelzi, mint Gozsdué, Thuryé; a folyvást perelő-lázadó Tolnai Lajos vallomásait a meghasonlott lélek indulatai törik meg. A „városi" irodalom jogait sürgető Iványi Ödön figyelmeztetése – a századfordulón – majdnem pusztába kiáltott szó, évek múltán szerencsére kiderül: nem csupán egy stílusirányzat elismertetéséről esett szó, hanem sokkal inkább a realizmus folytonosságáért folyik a küzdelem. Tömörkény szociografikus pontossággal „kottázza" a tanyavilágot, Móra Ferenc szíve minden melegével rajzolja a kisembereket; Thury markáns drámai színekkel fest, Krúdy a képzelet és az álom melankóliájával jellemez. Mind különkülön világ. Gárdonyit – a realizmus anekdotikus és lírai változatai után – a flaubert-i lélekrajz vonzza, érzelmes mélységeivel. Kortársai közül sokan azért tisztelték Gárdonyit, mert „a dekadencia korában" (így mondták) vissza mert nyúlni az egyszerű, közvetlen, természetes élethez.

E megállapítás azonban csak féligazság: inkább a kezdő íróra, mintsem az öreg Gárdonyira érvényes.

4

Az utolsó esztendők tapasztalatai a saját sorsának, egyre magányosabb-zártabb életmódjának a felülvizsgálatára is késztették a parádés külsőségektől menekülő s „csak műveinek élő" írót. Mintha a tanítóságban megőszült, de még a falusi nép körében forgolódó embert látnánk, aki a panaszkodókat mind meghallgatja, tanácsokat osztogat, korhol és vigasztal. Tiltakozása az ember hitét, jövőjét féltő panaszként hangzik fel. Háborús tárgyú elbeszélései közül azok a legjobbak, amelyekben illúziókat rombol: a körmönfont hazugságokat leplezi le. Az éhínség és dőzsölés képeit szembesíti: a gyárosok zsebéből súlyos bankókötegek lógnak ki, a katonák zsebe üres; a királyok koronáján gyémántkövek fénylenek, az elmaradott falvakban védtelen, lerongyolódott páriák élnek. Gárdonyi – a maga módján – egy képzeletbeli világ törvényszéke elé állítja az igazi bűnösöket, ül statáriumot felettük.

De a *Pesti Hírlap*-ban közzétett novellák sem egyszerűen spekulatív alapon jöttek létre. A háború kirobbanásának, majd a front szörnyűségeinek híre Gárdonyi magányába elemi erővel csapott be. Ő, aki már alig mozdult ki Egerből, vonatra szállt, hogy tulajdon szemével győződjön meg az igazságról. A fővárosban és az Adria partján, ahová hirtelen eljutott, látta a rémítő káoszt, a pántlikás katonák elszabadult mámorát. Így születtek meg kitűnő persziflázsai: a *Krisztus bankója, Virradat előtt, Szenvedni akarok, Statárium a másvilágon.* „A szeretet mértéke a szenvedés" – jegyzi fel újra és újra. „A kész szépet adni nem virtus... A rútat tedd széppé" – koncentrál a nehezebb feladatra.

A szenvedés vallásának orosz íróapostola, Dosztojevszkij mondatja ki egyik hősével, Zoszimával, a szent öreggel: mindenki bűnös mindenben, mindenki szenved valami miatt, ebben áll az ember egyetemessége, sorsközössége, s aki alázattal vállára veszi a keresztjét, megtalálta élete „titkos értelmét". Gárdonyi „krisztusi szeretete" korántsem ennyire misztikus, sőt reális társadalmi és történelmi körülményekre vezethető vissza.

Egyik utolsó, alig ismert elbeszélésének hőse a „boldog halál szekerén" utazó, jóságos-öreg kallólegény, s vitapartnere – a gyilkos ké-

ményseprő – a feslett világ megtestesítője. És kettejük véres összeütközéséből nem az éteri tisztaság és becsület lovagja kerül ki győztesen, sőt hiszékenységéért, függetlenségéért életével fizet. Így tágul ez a remek novella az ellentmondásos, irracionális életforma fájdalmaskesernyés bírálatává. Féja Géza 1943-ban leírt megállapítása találó: hogy Gárdonyi „őszinte tusakodó volt, nem kímélte magát, az igazságai jobban érdekelték az életénél, s ez a folytonos vívódás, a végső megoldásnak ez a szüntelen keresése művei fölé nő és visszasugárzik műveire is."

Z. Szalai Sándor

FOTÓK: SZEDERKÉNYINÉ KOVÁCS ÉVA

MEGJELENT A CSEHSZLOVÁK SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG ÉS
A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG KÖZÖS KÖNYVKIADÁSI EGYEZ-
MÉNYÉNEK KERETÉBEN 900 PÉLDÁNYBAN
A MADÁCH KÖNYVKIADÓ (BRATISLAVA) RÉSZÉRE
A SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ (BUDAPEST) GONDOZÁSÁBAN

22,— Kčs

GÁRDONYI GÉZA
TITKOSNAPLÓ

Gárdonyi „tibeti-írásának" titka évtizedekig izgatta a közvéleményt, a Gárdonyi-kutatókat és a laikus Gárdonyi-olvasókat sem különben; érthető, hogy nagy-nagy várakozás előzi meg ezt a könyvet, melynek megjelenése annak köszönhető, hogy a reménytelen megfejtési kísérletek után váratlanul és egyidejűleg két vállalkozónak is sikerrel járt munkája – ahogy ez a néhány év előtti újságcikkekből ismeretes.

Gilicze Gábor és Gyürk Ottó megfejtette Gárdonyi titkosírását, s fény derült a napló szövegére, a titkosírás megszületésének körülményeire. Elképzelhető, hogy akad, aki illetéktelen betolakodásnak érzi ezt a feltáró munkát egy művész legszemélyesebb, legbizalmasabb gondolatai, vallomásai közé. Bizonyára megnyugtatja: Gárdonyi maga is számított a megfejtőre; üzenetet hagyott neki a napló fedőlapján.

Ez a napló nem szégyenteljes kis titkok lerakodóhelye volt. A feljegyzések az író háború alatti nehéz életét, becsületes-kemény tartását őrizték meg, s – meglepetésként – egy művészi „átváltozásra" való törekvést. Váratlan esztétikai felismeréseit, népszerű filozófiáját, újító munkamódszerét, műhelygondjait ismerhetjük meg. Nagy pályatársai közül kevesen voltak, akik nála merészebb önelemzéssel és kritikus bátorsággal mondták ki – akár csak önmaguk számára is – „különvéleményüket" a kor írói és művészi törekvéseiről. S e kötetnek talán legfőbb érdeme, hogy felidézi Gárdonyi Géza szógyűjtő és szóteremtő szenvedélyét, tanári gőgjét, mely a magyar nyelv fölényes tudásából származott, s tanulói alázatát, mellyel erre a tudásra szert tett.